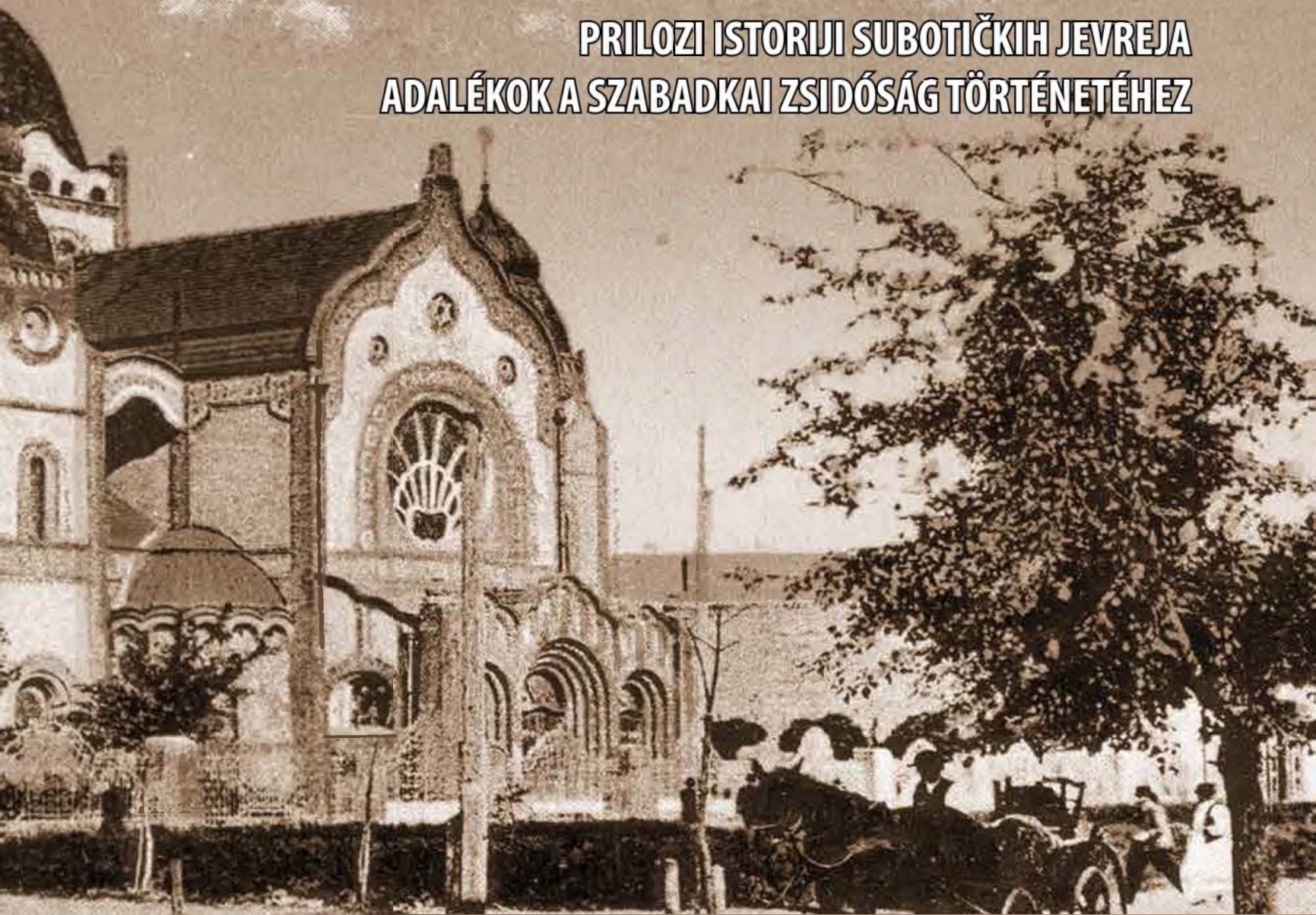

SUBOTICA - SZABADKA
1920-1944

PRILOZI ISTORIJI SUBOTIČKIH JEVREJA
ADALÉKOK A SZABADKAI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

SUBOTICA - SZABADKA
1920-1944

PRILOZI ISTORIJI SUBOTIČKIH JEVREJA
ADALÉKOK A SZABADKAI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

SUBOTICA - SZABADKA

1920-1944

PRILOZI ISTORIJI SUBOTIČKIH JEVREJA
ADALÉKOK A SZABADKAI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

Izdavač / Kiadó:
Jevrejska opština Subotica
Szabadkai Zsidó Hitközség

Za izdavača / A kiadásért felel:
Robert Sabadoš / Szabados Róbert

Prevod / Fordítás:
Viktorija Šimon Vuletić, Dévavári Zoltán

Lektori / Lektorok:
Nevenka Bašić Palković, Jenei Domiće Tamara

Grafička priprema / Grafikai előkészület:
Harangozó Attila

Tiraž / Példányszám:
500

Štampa / Nyomda:
Grafoprodukt Szabadka

2014

Sponzor / Támogató:

SADRŽAJ / TARTALOM

Robert Sabadoš PREDGOVOR	7	Szabados Róbert, ELŐSZÓ
Zoltan Devavari: OVO SE DOGODILO U SUBOTICI LJUDSKE SUDBINE, TRAGEDIJE - SUBOTIČKI JEVREJI U DRUGOM SVETSKOM RATU (1941-1944)	11	Dévavári Zoltán: EZ TÖRTÉNT SZABADKÁN EMBERI SORSOK, TRAGÉDIÁK - A SZABADKAI ZSIDÓSÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN (1941-1944)
Olga K. Ninkov: HOLOKAUST I DVA SUBOTIČKA UMETNIKA - KLARA GEREB I NANDOR GLID	167	Ninkov K. Olga: A HOLOKAUSZT ÉS KÉT SZABADKAI KÉPZŐMŰVÉSZNŐ - GERÉB KLÁRA ÉS GLID NÁNDOR
ILUSTRACIJE	207	ILLUSZTRÁCIÓK

Predgovor

**Subotica od 1920. do 1944. godine
Prilozi istoriji subotičkih Jevreja**

Sećanje je živima nametnuta obaveza.

Oni kojih se neko seća nisu mrtvi.

Koliko je njih nestalo bez ikakvog traga za sobom, kojih se mogu sećati samo napisane stranice knjige...

U ovoj knjizi se nalaze dva naučna rada koji predstavljaju spomen na subotičke Jevreje u periodu od 1920. do 1944. godine.

Prvi je rad istoričara, istraživača arhivskih depoa. Rezultati njegovog rada su slike potresnog ponašanja pojedinaca i celog društva, imenom i prezimenom u vremenu kada je teško bilo ostati čovek, a pravi su ljudi stradali zbog svoje čovečnosti, jer su pomagali prognane, one drugačije...

Drugi je rad istoričara umetnosti, u kome se govori o dvema sudbinama jevrejskih umetnika našeg grada. Jedan život i umetničko stvaralaštvo prekinuti su holokaustom, a drugi je umetnik ceo opus bazirao na interpretaciji boli, očaja, nepravde, žrtvovanja, istrebljenja svoga naroda...

Előszó

**Szabadka 1920-tól 1944-ig
Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez**

Az emlékezés az élőkre maradó feladat.

Akire még emlékezik valaki, az még nem halt meg.

És mennyien veszték oda, és maradtak minden nyom nélkül, hogy rájuk már csak a könyvlapok emlékezhettek...

Ebben a könyvben az 1920 és 1944 közötti időszak szabadkai zsidóságának emléket állító két tanulmány található.

Az első történész munkája, a levéltári tárlók bűváráé. Eredményei, a megnevezett egyének és a társadalom viselkedésén keresztül, megrázó képet tárnak elénk, arról a korról, amikor nehéz feladat volt embernek maradni, amikor az igaz emberek emberiségük miatt veszték oda, mert az üldözötteket, a más milyeneket segítették.

A második munkában művészettörténész beszél városunk két zsidó művészemberének sorsáról. Az egyik életét és művészi alkotó fonálát a holokaustt szakította félbe, a másik pedig egész alkotói életét a fájdalom, a kilátástalanság, az igazságtalanság, az áldozat és népének kiirtása interpretálására szentelte.

Istorija treba da govori kroz primere – sadašnjici. Mi, koji živimo danas, imamo obavezu da se sećamo davnih dešavanja i ljudi, aktera tih minulih dana. Treba govoriti istinu. Istinu, i ništa više. To je dovoljno da se shvati ko je bio stradalnik, a ko je bio tada moćnik istorijskih dešavanja. Stara je istina da sa svakog gubilišta ostane glasnik koji će ispričati priču onih kojih više nema. Na ovim stranicama Zoltan Devavari je citirao novinske članke, službene beleške, pisma novinara, administratora, vojnika i običnih građana, koji su u periodu od 1920. pa do 1944. godine u našem gradu delili sudbinu sa subotičkim Jevrejima. Jevreja posle Drugog svetskog rata skoro i nije više ostalo u našem gradu. A postavlja se pitanje: zašto? Zbog odgovora na ovo pitanje je iznimno važan rad istoričara, da naučimo davnašnju lekciju, da ne pravimo ponovo iste ili slične greške, da prepoznamo antisemitizam i svakoja-ku mržnju uperenu protiv onih drugačijih.

Talenat nije dovoljan razlog da neko bude pošteđen, ako vlast preuzme ludilo neljudi. Bezlično je govoriti o umetniku i njegovoj umetnosti, ako ne poznajemo ljudsku sudbinu koja je iznedrila sva ta umetnička dela. U ovome nam sada pomaže tekst Olge K. Ninkov. Paradoks vremena stradanja subotičkih Jevreja je kod jednog umetnika prekinuo tek razvijen delokrug, a kod drugog je stvorio osnov za ceo životni opus sa strahotnim sadržajem, koji se nikada, ni kroz koje delo nije mogao u celosti i do konca ispričati.

Knjige su kao ćutljivi ljudi. Tihi su učitelji pažljivih čitalaca. Naša je obaveza bila da se povodom 70 godina

A történelemnek példákön keresztül a mának kell üzennie. Nekünk, a ma élőknek pedig az a feladatunk, hogy emlékezzünk a régmúlt eseményeire, és az akkor élő emberekre, a letűnt események szereplőire. Igazat kell beszélni. Csak az igazat, semmi más. Ez elegendő ahhoz, hogy felismerjük ki volt az áldozat, és ki volt az adott történelmi kor eseményirányító ura. Régi igazság, hogy a vesztőhelyekről mindig érkezik hírnők, aki elmeséli az ott eltűntek történetét. Dévavári Zoltán 1920 és 1944 közötti újságcikkeket, tisztviselők, katonák által fogalmazott hivatalos iratokat és az átlagpolgárok leveleit idézi, akik akkor részesei voltak városunk zsidóságának sorsában. Zsidók városunkban a második világháború után alig maradtak. Felvetődik a kérdés: miért? Az erre a kérdésre adott válasz miatt oly nagyon fontos a történész munkája, hogy megtanuljuk a régi leckét, hogy ne tegyük újból ugyanazokat a régi hibákat, hogy felismerjük az antiszemitizmust és mindenfajta gyűlöletet, ami a másmyenek ellen irányul.

A tehetség nem elegendő ok arra, hogy valaki megmeneküljön, amikor az embertelenség örülete ragadja magához a hatalmat. Csupán személytelenül beszélhetünk a művésztől és művészetéről, ha nem ismerjük emberi sorsát, amiből műalkotása megszületett. Ebben segít nekünk most Ninkov K. Olga írása. A szabadkai zsidóság vészorkorszakában az egyik művész éppen kibontakozó alkotói fonala elszakadt, a másíknak pedig egész életére ez a borzalommal teli tartalom vált állandó mondanivalóvá, amit soha egyetlen művön keresztül sem sikerülhetett teljességében bemutatni.

od holokausta u Subotici potrudimo da se što više sazna o stradanju jednog naroda. Neka sve ovo posluži kao upozorenje da svako može u datim sličnim okolnostima postati žrtva. Neka svako promisli da li vredi ćutati zbog nepravdi koje se dešavaju danas njima, drugima, a sutra možda i nama.

Čovek je najbolje i najlepše, ali je i najgore i najstrašnije stvorenje. Samo čovek može da pomisli da može da vlada nad drugim ljudskim bićima, a da oni više u njegovim očima nisu ljudi, nego brojke, izvor sirovina i puka smetnja u proširenju životnog prostora.

Subotički Jevreji i njihov grad se svake godine sećaju onih koji su odvedeni u smrt, u logore, na prinudni rad i onih koji se više nisu vratili. Oni prosto nedostaju ovde, u ovom gradu.

Pitoma ravnica, dobri ljudi kao da su tih dana getoizacije, deportacije 1944. godine nestali. Gde su bili?

Naučimo lekciju. Ne zaboravimo činjenice.

I uvek sam sebi postavljao pitanje, a šta je bilo 17. juna 1944. godine u Subotici. Nikada nisam našao odgovor koji bi mi stvorio sliku o tome šta je zaista bilo tog sledećeg dana.

Isto tako, nikada nisam našao razumni odgovor za pomućenost kolektivne svesti, kojom se toliko pomerilo

A knjigeve hallgatag emberekhez hasonlók. Figyelmes olvasók csöndes tanítói ők. Ránk hárul a feladat, hogy hetven évvel a szabadkai holokauszt után minél többet megtudjunk egy nép szenvedéséről. Legyen ez figyelmeztetés, hogy hasonló körülmények között bárki áldozattá válhat. Mindenki gondolkodjon el arról, hogy megéri-e hallgatni a gazettekről most, amikor velük, másokkal történnek, és ami holnap a mi osztályrészünk lehet.

Az ember a legjobb és a legszebb teremtmény, de az ember egyben a legrosszabb és a legszörnyűbb teremtmény is. Csak az ember gondolhatja, hogy más ember felett uralkodhat, és csak az ember számára válhat a másik ember számmá, nyersanyagforrássá és élettere terjeszkedésének pusztá akadályozó körülményévé.

A szabadkai zsidók és városunk minden évben megemlékeznek a halálba, a lágerekbe, a munkaszolgálatra hurcoltakra, akik soha sem tértek vissza. Ők egyszerűen hiányoznak ebből a városból.

A szelíd rónaság, a jó emberek 1944-ben a gettósítás, a deportálás napjaiban mintha eltűntek volna. Hol voltak?

Tanuljuk meg a leckét! Ne feledjük el a tényeket!

Mindig felvetődött bennem a kérdés: Mi volt 1944. június 17-én Szabadkán? Soha sem kaptam választ erre a kérdésre, hogy mi is történt másnap.

poimanje dobra i zla, da je ovakav događaj u dobroj meri smatran opravdanim, potrebnim i nužnim, iz aspekta uspostavljenih društvenih normi.

Gde je osnova svega?

Ni danas ne znamo odgovor na to pitanje, međutim možemo i moramo učiniti napor da buduće generacije oslobodimo tog pitanja, tako što ćemo tragati za korenima i preduzeti sve što je u našoj moći da razum i dobro u ljudima bude uvek ideja vodilja. Apelujem pre svega na velikodostojnike crkava i verskih zajednica, da budu pokretači, da se započnu otvoreni i dobronamerni razgovori bez ikakvih uslova, koji bi u društvu razrešili mnoge nepoznanice, naročito u oblasti obrazovanja.

Uveren sam da bi ovakvi razgovori u javnosti naišli na široko odobravanje i uveliko promenili nerazumevanje i moguće antagonizme.

Dogme i doktrine u svojoj istinitosti tumače odnose i vreme i uvek nose misao i poruku dobrog, tako da razlike među nama ne bi smele biti mesto i razlog nerazumevanja ili nesporazuma.

Predsednik Jevrejske opštine Subotica
Robert Sabadoš

Ugancsak érthető magyarázat nélküli számomra, hogy hogyan lehetett a tömegek tudata olyannyira zavart, hogy összekeverjék a jót és a rosszat, hogy egy ilyen eseményt nagy mértékben indokoltnak, szükségesnek és kellőnek tartsanak az adott társadalmi normák közepette.

Mi mindennek az alapja?

Ma sem tudunk erre a kérdésre felelni. Viszont meg kell kísérelnünk, hogy a következő korosztályt megszabadítsuk ettől a kérdéstől, úgy, hogy kutatjuk a vészidőszak okait, és megteszünk minden tőlünk telhetőt, hogy a józan ész és az emberi jóság legyen mindig vezérfonalunk. Megkövetem az egyházak és a vallási közösségek vezetőit, hogy legyenek mozgatói azoknak az előttünk álló feltétel nélküli beszélgetéseknek, melyek a társadalmunkban jelenlévő sok megválaszolatlan kérdést tisztázzák, különösen az oktatás területén.

Meggyőződésem, hogy egy ilyen párbeszéd széles körű elégedettséget váltana ki, és nagyban hozzájárulna a félreértések kiküszöböléséhez, és a lehetséges ellentétek feloldásához.

A vallási dogmák és előírások igazságaikkal az egymás közötti viszonyokat és az adott kort magyarázzák. Mindig a jóság gondolatát és üzenetét hordozzák. Így a köztünk fennálló különbségek sem szabad, hogy félreértést vagy ellentétet jelentsenek.

Szabados Róbert,
a Szabadkai Zsidó Hitközég elnöke

ZOLTAN DEVAVARI:

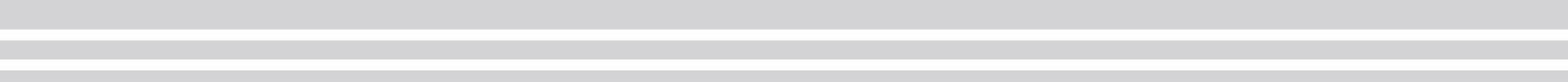
OVO SE DOGODILO U SUBOTICI

**LJUDSKE SUDBINE, TRAGEDIJE
– SUBOTIČKI JEVREJI
U DRUGOM SVETSKOM RATU (1941-1944)**

DÉVAVÁRI ZOLTÁN:

EZ TÖRTÉNT SZABADKÁN

**EMBERI SORSOK, TRAGÉDIÁK
– A SZABADKAI ZSIDÓSÁG
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN (1941-1944)**

I Predgovor

Ova monografija govori o sudbini jevrejske zajednice u Subotici, koja je brojala više od šest hiljada ljudi i koja je u predratno vreme imala izuzetno značajnu ulogu u intelektualnom, kulturnom, privrednom i političkom životu grada. Ona pokušava da na osnovu arhivskih dokumenata i nekadašnjih novinskih članaka, obradi vreme holokausa, tačnije, istorijski period. Drugog svetskog rata, 1941. godine, pa sve do kraja rata 1944. godine.

Današnje generacije imaju obavezu staru više decenija da sveobuhvatno prikažu tragičnu sudbinu jevrejske zajednice koja je od druge polovine XIX veka, pa sve do početka Drugog svetskog rata imala značajnu ulogu u modernizaciji grada, razvoju privrede, kao i u izgradnji gradskog jezgra, jednom rečju – u formiranju subotičkog građanstva. Posle promene vlasti, između 1918–1920, jevrejska zajednica imala je značajnu ulogu u društvenom pokretanju mađarske manjine, osmišljavanju njihovog kulturnog i političkog programa, kao i u stvaranju manjinske mađarske književnosti – dovoljno je da pomenemo rad Ferenc Fenjveša, i njegovog dnevnog lista *Bácsmegeyi Napló*, Janoša Detrea, Imrea Radoa ili Karolja Havaša Handelsmana.

I. Előszó

Ez a kismonográfia a Szabadka szellemi, kulturális, gazdasági és politikai életében egykoron kiemelkedő szerepet játszó, több mint hatezer fős zsidó közösség vészorszakának, vagyis a második világháború 1941-től 1944-ig terjedő periódusának történelmét dolgozza fel, illetve mutatja be, elsősorban a levéltári adatok és a korabeli sajtó felhasználásával, kronológiai sorrendben.

A XIX. század második felében a város modernizálásában, gazdaságának kiépítésében, ma ismert történelmi belvárosának formálásában, egyszóval Szabadka polgárosodásában, majd az 1918–1920. évi első impériumváltás után a kisebbségi magyarság aktivizálásában, politikai és kulturális programjának megfogalmazásában, kisebbségi irodalmának megteremtésében is fontos szerepet betöltő zsidóság – gondoljunk csak a Bácsmegeyi Naplóra, Fenyves Ferenc, Dettre János vagy Radó Imre, valamint Handelsman Havas Károly munkásságára – tragikus múltjának átfogó bemutatása az utókor régi, több évtizedes adóssága.

Ez a tanulmány – a Marc Bloch-i gondolat mentén – a korabeli forrásokat és dokumentumokat, az egykor itt lakók, az eseményeket megélők személyes gondolatait tanúként segítségül hívva szólaltatja meg és tolmácsolja a múltat.

Ugledajući se na misao francuskog istoričara Marka Bloka, ova studija pokušava da predstavi i protumači nekadašnje događaje uz oslanjanje na istorijske izvore i dokumente tog doba, kao i na lična kazivanja preživelih.

Sveobuhvatna istorijska saznanja imaćemo, međutim, tek u slučaju temeljitog istraživanja i predstavljanja istorije nekada prosperitetne jevrejske zajednice u gradu u periodu između dva svetska rata (1918-1941), kao i njihove sudbine nakon 1944. godine. Pogromi i policijske racije, teška atmosfera izazvana raznim državnim ograničenjima, dug period nerešenog pitanja državljanstva, pokušaji nasilne asimilacije, kao i obrazovna politika i drugo, da pomenem samo neka događanja koja predstavljaju takoreći potpuno nepoznate činjenice za današnje generacije.

U Drugom svetskom ratu ubijeno je šest miliona Jevreja. Šest stotina hiljada ubijenih bili su mađarski Jevreji. U Subotici sa sto hiljada stanovnika, tokom rata stradala je većina od oko šest hiljada Jevreja grada. Iz našeg grada je skoro jedan procenat svih mađarskih žrtava holokausta, a u odnosu na celokupan broj žrtava 0,1 procenat. Ovako veliki gubitak Subotica kao grad ni kulturno, ni privredno – ali ni u političkom smislu – do današnjeg dana nije prebolela.

Nepriistrasno suočavanje sa činjenicama iz prošlosti predstavlja obavezu svakog intelektualca koji trenutno živi u Subotici ili koji je poreklom sa ovih prostora.

Palić, 28. avgusta 2014.

Történelmi ismereteink egyszersmind csak akkor lesznek, illetve lehetnek teljesek, ha a város valamikori, virágzó zsidóságának a két világháború közötti (1918–1941), illetve az 1944 utáni múltját, megpróbáltatásait – a pogromok, a razziák, a zsidóságot sújtó különféle hatósági rendeletek nehéz légköre, az állampolgárság sokáig megoldatlan kérdése, az erőszakos asszimilációs törekvések, az iskolapolitika stb. (hogy csak néhány, az utókor számára jóformán ismeretlen eseményre utaljunk) – szintén feldolgozzák, bemutatják.

A második világháborúban hatmillió zsidót öltek meg. Ebből hatszázezer magyar volt. A százezer lakosú Szabadkán élő mintegy hatezer zsidó többsége is ekkor veszett oda. A holokauszt magyar áldozatainak csaknem egy, az összes áldozatnak pedig 0,1 százaléka ebből a városból való. Szabadka ezt a vérvesztést mindmáig nem heverte ki, kulturális, gazdasági és politikai szempontból sem.

A múlt tényeivel való objektív szembenézés és szembeállítás kötelessége a Szabadkán élő vagy onnan elszármazott értelmiségieknek.

Palicsfürdő, 2014. május 18.

II Život u novoj domovini – subotički Jevreji i antisemitizam (1918-1941)

U nekadašnjoj županiji Bač-Bodrog 1880. godine bilo je 11.174 Jevreja, a 1910. godine registrovano ih je 9.271. Dok se u samoj županiji smanjivao broj Jevreja, u Subotici je njihov broj rastao. U gradu je 1880. godine živelo 1.647 Jevreja, a 1910. ih je bilo 3.539.¹ Po popisu stanovništva koji je sprovela srpska vlast, 1919. godine registrovano je 3.293 članova jevrejske zajednice.² Na protivrečnosti statistike upućuje Almanah jevrejske opštine iz 1926/1927. godine sa podatkom o 6.000 Jevreja u neološkoj, i 600 Jevreja u ortodoksnj zajednici.³

U vezi društvenog raslojavanja Jevreja, Šandor Štajnfeld⁴ navodi sledeću procenu: 3–10% predstavljali su ban-

¹Karády Viktor: Népeesség 1880-ban és 1910-ben Magyarországon <http://karadyviktor.uni.hu/keret.cgi?zsidotarsadtort/NEPESSEG18801910.htm> (letöltés ideje: 2014. június 5, 18:47)

²IAS F.47. I 22/1919.

³Jelić, Dušan (1982): Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, (Rukopis), Beograd, str. 442.

⁴Štajnfeld Šandor (Steinfeld Sándor) (Subotica, 5. novembar 1905. – Subotica, 24. jun 1972.) U Beogradu za vreme studiranja stupio je u kontakt sa Komunističkom partijom. Godine 1931. osudili su ga na pet godina robije što je odslužio u Mitrovici. Posle toga je stekao lekarsku diplomu, i postao sardnik časopisa Híd. U periodu od 1937. do 1940. objavio je 35 članaka i drugih radova. Godine 1938. u Kalangya piše o rapidnom padu broja mađarskih studenata. Godine Drugog svetskog rata proveo je i nemačkom vojnom zarobljeništvu, i tako izbegao progon Jevreja. Od 1945. bio je i prvi glavni urednik ponovno pokrenutog časopisa Híd i vodeći mađarski ideolog novog režima. Godine 1948. sasvim se povukao iz politike i živeo je isključivo za svoj poziv i pisanju naučnih radova.

II. Élet az új államban – A szabadkai zsidóság és az antiszemitizmus (1918–1941)

Az egykori Bács-Bodrog vármegyében 1880-ban 11.174, 1910-ben pedig 9.271 zsidót regisztráltak. Míg a megyében csökkent, addig Szabadkán nőtt a számuk. 1880-ban 1.647, 1910-ben 3.539 zsidó élt a városban.¹ Az 1919-ben a szerb hatalom által készített összeírás 3.293 főt regisztrált.² Ellentmondásosságra utal azonban a Zsidó Hitközség 1926/1927. évi Almanachja, mely 6.000 neológ és 600 ortodox hívőről tesz említést.³

Társadalmi rétegződésüket Steinfeld Sándor⁴ a következőképpen becsülte fel: 3–10% bankár, gyáros, 30–35%

¹Karády Viktor: Népeesség 1880-ban és 1910-ben Magyarországon <http://karadyviktor.uni.hu/keret.cgi?zsidotarsadtort/NEPESSEG18801910.htm> (letöltés ideje: 2014. június 5., 18:47)

²IAS F: 47. I 22/1919.

³Jelić, Dušan: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja. Beograd, 1985, Kézirat. 442. o.

⁴Steinfeld Sándor (Szabadka, 1905. november 5. – Szabadka, 1972. június 24.) egyetemi tanulmányait Belgrádban folytatta, itt került kapcsolatba a Kommunista Párttal. 1931-ben ötévnyi börtönbüntetésre ítélték, s a mitrovicai börtönben raboskodott. Ezután szerezte meg az orvosi diplomát, majd a Híd folyóirat munkatársa lett. 1937 és 1940 között 35 cikke és tanulmánya jelent meg. 1938-ban a Kalangyában a magyar egyetemi hallgatók vészes fogyatkozásáról írt. A második világháború éveit német hadifogságban töltötte, így elkerülve a zsidóüldözést. 1945-ben az újrainduló Híd első főszerkesztőjeként az új rendszer egyik első számú magyar ideológusa lett. 1948-ban teljesen visszavonult a politikától, s kizárólag hivatásának és a tanulmányírásnak élt.

kari i vlasnici fabrika, 30–35% bili su intelektualci i službenici u javnim ustanovama, 50–55% pripadalo je trgovcima i malim zanatlijama, 1–5% su bili fabrički radnici. Međutim, u finansijskom sektoru, u vlasništvu nad fabrikama i veletrgovini broj Jevreja dostizao je 80–90%, dok je u trgovini na malo taj procenat iznosio 60–70%.⁵

Nova južnoslovenska država, Kraljevina SHS, potom Jugoslavija, sve do samog raspada 1941. godine nije donosila uredbu slične mađarskim jevrejskim zakonima. Neophodno je da se pomene da je odnos države prema Jevrejima, koji su se od ostalog stanovništva razlikovali po jeziku, kulturni i običajima, bio vrlo različit u pojedinim delovima nove države. Dok se na istorijski srpskim teritorijama odnos između većinskog srpskog i manjinskog jevrejskog stanovništva mogao smatrati harmoničnim, u Hrvatskoj su uz podršku katoličke crkve preovladavala snažna antisemitska osećanja. Na nekadašnjim mađarskim teritorijama položaj Jevreja otežavala je činjenica da su kao zajednica jezički i kulturno bili tesno vezani uz Mađare.⁶

Tokom burne jeseni i zime 1918. godine subotički Bunjevci su zaključili da je vreme da se preuzmu društvena i ekonomska moć Jevreja. Postavili su sebi za cilj da javnu

értelmiségi és közhivatalnok, 50–55% kereskedő és kisiparos, 1–5% gyári munkás. A bankszektorban, a gyárakban és a nagykereskedelemben a számuk elérte a 80–90, a kiskereskedelemben pedig a 60–70 százalékot.⁵

Az új délszláv állam, az SZHSZ, majd a Jugoszláv Királyság az 1941. évi összeomlás küszöbéig nem fogantatott a magyarországi zsidótörvényekhez hasonló intézkedéseket. Az országban élő, nyelvében, kultúrájában, sőt szokásaiban is eltérő zsidósággal kapcsolatos állampolitikai megnyilvánulások azonban régióként másnyelvenek voltak. Míg a történelmi szerb területeken a szerb többség és a zsidó kisebbség együttélése harmonikusnak volt mondható, addig Horvátországban a katolikus egyház támogatásával erős antiszemita érzület uralkodott. A Magyarországtól birtokba vett területeken pedig a zsidóság helyzetét tovább nehezítette a közösségnek a magyarsághoz való erőteljes nyelvi és kulturális kötődése.⁶

1918 zűrzavaros őszén-telén a szabadkai bunyevácok elérkezettnek látták az időt, hogy előbb megtörjék, majd átvegyék a zsidóság társadalmi és gazdasági pozícióját. Ugyancsak célul tűzték ki a közéletnek a szabadgondolkodású „zsidó ideológiától” való megtisztítását.⁷ A zsidók

⁵ Jelić, Dušan (1987): Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, Dr. Lavoslav Kadelburg–Dr. Josip Presburger–Mirko Vajcencfeld (szerk.) Zbornik 5, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, str. 137.

⁶ U vezi antisemitizma u Kraljevini Jugoslaviji vidi: MILAN B. KOLJANIN (2008): Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941), Institut za savremenu istoriju Beograd.

⁵ Jelić, Dušan: Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In Dr. Lavoslav Kadelburg–Dr. Josip Presburger–Mirko Vajcencfeld szerk. Zbornik 5. Beograd, 1987, Savez jevrejskih opština Jugoslavije. 137. o.

⁶ A délszláv királyság antiszemizmusával kapcsolatban lásd: Koljanin, Milan B.: Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941). Beograd, 2008, Institut za savremenu istoriju.

⁷ Jelić, Dušan: Kratak pregled... 86. o.

sferu očiste od slobodoumne „jevrejske ideologije”.⁷ U raspirivanju sveopšte antisemitske atmosfere ključnu ulogu imao je list *Neven* koji je uređivao Mijo Mandić.⁸ Kao rezultat raspomamljenih strasti došlo je 13. maja 1920. godine do pogroma tokom kojeg je zapaljen bioskop Korzo, imovina porodice Fenjveš.⁹

Intelektualni stalež subotičkih Jevreja, ali i mali i srednji trgovci, kao i većina jevrejskih zemljoposjednika, kulturno, jezički i po mentalitetu bila je čvrsto povezana sa Mađarima. Pomenuti društveni slojevi su sa zgražavanjem dočekali ovakav razvoj događaja. Bilo je očigledno da je država u nastajanju imala sve veću averziju prema mađarskom identitetu Jevreja, što će sudeći po mnogobrojnim novim propisima koji su poticali direktno iz najviših krugova u Beogradu, uskoro postati sasvim vidljivo.

Politički odnos južnoslovenske države prema subotičkim Jevrejima bio je u osnovi pod uticajem iste one ideje koja je odvajanjem Jevreja od Mađara želela da postigne da pozicija gubitničkog i krajnje nepouzdanog, štaviše, s aspekta nove vlasti i po samu državu opasnog mađarskog življa bude bročano, društveno, ekonomski, kao i intelektualno oslabljena i degradirana. Navedeni propisi su

⁷ Jelić, Dušan: Kratak pregled... str. 86.

⁸ *Neven*: U početku mesečnik, u Suboticu se premestio 1887. godine. Od 1912. godine u fokusu uređivačke politike stavlja politička prava Bunjevacu. U periodu 1918–1921. izlazi kao dnevne novine, a jedno vreme je bio i organ Bunjevačko-šokačke partije, a posle list Hrvatske seljačke stranke u Vojvodini i Sremu. Prestao je izlaziti 1940.

⁹ IAS F:47.XX.574/1920.

elleni közhangulat felszításában a kulcsszerepet a Mijo Mandić által szerkesztett *Neven* töltötte be.⁸ Az indulatok felkorbácsolása után 1920. május 13-án a városban pogromra került sor, melyben felgyújtották a Fenyves család tulajdonában lévő Korzó mozit.⁹

A szabadkai zsidóság értelmiségi osztálya, de a kis- és a középkereskedők, valamint a földbirtokosok többsége kultúrájában, nyelvében és mentalitásában is a magyarsághoz kötődött. Ez a társadalmi réteg megdöbbenéssel szembesült az események alakulásával. Hogy az ekkor még csak formálódó új állam egyre nagyobb averzióval tekintett a zsidók magyar azonosságtudatára, az rövidesen a sokasodó, a legfelsőbb belgrádi köröktől eredő rendeletekből lett nyilvánvaló.

A délszláv államnak a szabadkai zsidósággal kapcsolatos politikáját főként azok a megfontolások irányították, amelyek a zsidóságnak a magyarságtól való leválasztásával a vesztes, teljesen megbízhatatlan, sőt az új állam szempontjából annak létét valósággal veszélyeztető magyarság számbeli, társadalmi, gazdasági és szellemi pozícióinak gyengítését, leépítését kívánták elérni. Ezek az intézkedések többnyire szoros párhuzamban történtek a magyar intézményrendszer felszámolásával és a földbirtok-politikai rendelkezésekkel.

⁸ *Neven*: A kezdetben havonta megjelenő lap 1887-ben költözött Szabadkára. 1912-től szerkesztéspolitikájának fókuszában a bunjevacok politikai jogai álltak. 1918 és 1921 között napilapként jelent meg, egy időben a Bunjevac–Sokác Párt orgánuma is volt, később pedig a Horvát Parasztpárt szerémségi és vajdasági lapja. 1940-ben szűnt meg.

⁹ IAS F: 47.XX.574/1920.

većinom primenjivani tesno povezani sa rasformiranjem mađarskog sistema institucija i sa uredbama vezanim za agrarnu politiku.

Da bi oslabili mađarsku zajednicu, Jevreje su deklarirali kao zasebnu, nezavisnu naciju, prenebregavajući njihovu povezanost sa Mađarima. Tom cilju je služio i otvoreni napad protiv obrazovanja na mađarskom jeziku. Najdelotvornijim u ostvarivanju zacrtanog cilja pokazale su se redukcije sprovedene u politici obrazovanja – vlasti su naime donele brojne propise koji su prekoračivali i pravne okvire, i pomoću kojih su otvoreno, često čak i uz fizičko nasilje, pokušavali da postignu svoj cilj.

Jedna od vladinih uredbi, doneta 14. jula 1921. godine, zabranila je da jevrejska deca počevši od 1922/1923. školske godine učestvuju u mađarskom sistemu obrazovanja.¹⁰ Paralelno sa stupanjem na snagu tog propisa počela je i verska segregacija mađarskih učenika u subotičkoj gimnaziji, formirani su posebni mađarsko-mađarski i jevrejsko-mađarski razredi.¹¹ Za ostvarivanje predviđenih promena u obrazovanju pribegli su analiziranju porekla imena koje je uveo tadašnji ministar obrazovanja, Svetozar Pribičević, čime je, sudeći po tadašnjim izvorima, iz mađarskih škola isključeno dve trećine mađarskih učenika.¹²

¹⁰ Dimić, Ljubodrag: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. 3. tom. Beograd, 1997, Stubovi kulture. str. 64.

¹¹ Bácsmegyei Napló, 17.mart 1922.

¹² Bácsmegyei Napló, 7. septembar 1922.

Ebből a megfontolásból a zsidóságot külön, önálló nemzetiségnek deklarálták, s nem ismerték el a magyarsághoz való kötődését. Ezzel volt összefüggésben a magyar nyelvű oktatási rendszer ellen indított frontális támadás is. A legnagyobb hatékonyságot az oktatáspolitikai megszorítások érték el, de számos olyan hatósági intézkedésre is sor került, amely túllépett a jogi szabályozásokon, és nyílt, sokszor fizikai erőszak formájában öltött testet.

Egy 1921. július 14-én meghozott kormányrendelet az 1922/1923-as tanévtől megtiltotta a zsidóknak a magyar oktatási rendszerben való részvételét.¹⁰ Ezzel egyidejűleg a szabadkai gimnáziumban megkezdték a magyar tanulók vallási szegregációját, s külön magyar–magyar, illetve zsidó–magyar osztályokat állítottak fel.¹¹ Erre a célra felhasználták a Svetozar Pribičević oktatási miniszter által elrendelt névelemzést, mely a korabeli források szerint a magyar tanulók kétharmadát tiltotta ki a magyar iskolákból.¹²

1922. március 3-án egy rendőrségi razziával lezárták a zsinagógát és környékét. A hatósági szervek ekkor az ortodox és a neológ hitközségi vezetőkön kívül mintegy ötven-hatvan hívőt is letartóztattak, és a szabadkai városházán lévő ideiglenes fogházban köztörvényes bűnözőkkel zártak össze őket.¹³

¹⁰ Dimić, Ljubodrag: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. 3. kötet. Beograd, 1997, Stubovi kulture. 64. o.

¹¹ Bácsmegyei Napló, 1922. március 17.

¹² Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 7.

¹³ IAS F: 47.1137.539/1922.

Tokom policijske racije sprovedene 3. marta 1922. godine zatvorena je sinagoga sa celom okolinom. Predstavni ci vlasti su tom prilikom, osim voda ortodoksne i neološke zajednice, uhapsili još pedesetak vernika, zatvarajući ih u subotičkoj Gradskoj kući među obične kriminalce.¹³

Predstavništvo Ministarstva unutrašnjih poslova za- duženo za Bačku, Banat i Baranju, 23. juna 1922. godine poslalo je tajni dopis vojvođanskim političarima sa pravilnikom o „posebnom ophođenju” prema Jevrejima. Posledica toga je bila da su lokalne vlasti krenule u popi- sivanje Jevreja, istovremeno ih obavezujući da izvade do- zvolu za boravak u gradu. Jedan drugi propis Ministarstva unutrašnjih poslova iz tog vremena, nazvan „pojačanom odbranom nacionalnih interesa” predviđao je stavljanje subotičkih Jevreja pod kontrolu vlasti i njihovu policijsku prismotru.¹⁴

Sledećeg meseca započeta je i akcija masovnog iselja- vanja sa teritorije grada tokom koje je iz Subotice depor- tovano 35 jevrejskih porodica, kao i više privatnih lica. Osobe koje su proterane iz grada pripadale su bez izuzetka višem ili srednjem sloju, većina njih bili su zemljoposed- nici, trgovci, advokati, apotekari, lekari ili službenici rani- je zaposleni u mađarskoj upravi.¹⁵ Uprkos činjenici da je većina proteranih lica tada već imala državljanstvo Kra-

¹³ IAS, F.47. 1137.539/1922.

¹⁴ Bácsmegyei Napló, 26. jun 1922.

¹⁵ Bácsmegyei Napló, 9. jul 1922.

A belügyminisztérium Bácska–Bánát–Baranya-ügy- osztálya egy 1922. június 25-én foganatosított bizalmas rendeletben a vajdasági főispánok számára megküldte a zsidókkal szemben követendő „különleges eljárások” szabályzatát. Ennek következtében a helyi hatóságok megkezdték a zsidók összeírását, illetve lakhatási engedély beszerzésére kötelezték őket. Egy ugyanekkor keltezett másik belügyminiszteri rendelet a „nemzeti érdekek fokozottabb védelme” címszó alatt a szabadkai zsidóság hatósági ellenőrzéséről és rendőri felügyeletéről intézkedett.¹⁴

A következő hónapban kezdődő nagy és tömeges intéz- kedés során a város területéről harmincöt zsidó családot és több magánszemélyt utasítottak ki. Ők kivétel nélkül a felső és a középosztályba tartoztak, legtöbbjük földbirtó- kos, kereskedő, ügyvéd, gyógyszerész, orvos vagy a ma- gyar közigazgatásnak dolgozó egykori tisztviselő volt.¹⁵ Noha ekkor már közülük sokan SZHSZ-állampolgárok voltak, a belgrádi kormány megtagadta visszatérésüket.¹⁶ A sajtónak nyilatkozó szabadkai főispán, Pavle Doba- novački megerősítette a kiutasítás tényét, valamint azt is hangsúlyozta, hogy az akció elsősorban a tekintélyesebb állást betöltő magyarok ellen irányult, és állítása szerint abban semmilyen hátsó szándék nem volt, hogy a kiutasí- tottak kizárólag zsidók voltak.¹⁷

¹⁴ Bácsmegyei Napló, 1922. június 26.

¹⁵ Bácsmegyei Napló, 1922. július 9.

¹⁶ Bácsmegyei Napló, 1922. július 16.

¹⁷ Bácsmegyei Napló, 1922. július 12.

ljevine SHS, vlada u Beogradu je odbila njihov povratak.¹⁶ U vezi iseljavanja Jevreja tadašnji subotički gradonačelnik, Pavle Dobanovački dao je izjavu za štampu i potvrdio da su određena lica iseljena, naglašavajući istovremeno da je preduzeta akcija bila prvenstveno uperena protiv Madara na istaknutom položaju, uz opravdanje da u činjenici da su svi proterani pojedinci bili Jevreji nije bilo nikakve zadnje namere od strane vlasti.¹⁷

Represijama vezanim za obrazovnu politiku uvedeni tokom januara 1923. godine podlegla je i jevrejska osnovna škola u Subotici, kada su prosvetne radnike koji nisu znali srpski, obavezali da predaju gradivo isključivo na državnom jeziku. Na osnovu novih državnih propisa i hebrejski tekst iz Biblije morao se predavati na srpskom jeziku. Vrlo slični propisi stupili su na snagu vezano i za predmete kao što su istorija, geografija, čitanje i pisanje. Ovi propisi su se ticali otprilike 200 učenika. Roditelji su u početku pokušavali pravnim putem da zaustave taj proces. Nakon što nisu uspeali u toj nameri, decu su želeli da prepisu u preostale mađarske razrede, što su vlasti dosledno odbijale.¹⁸ U martu 1923. godine Ministarstvo obrazovanja je u cirkularnom pismu zabranilo Jevrejima da decu upisuju u niže razrede na mađarskom jeziku.¹⁹

¹⁶ Bácsmegeyi Napló, 16. jul 1922.

¹⁷ Bácsmegeyi Napló, 12. jul 1922.

¹⁸ Bácsmegeyi Napló, 14. januar 1923.

¹⁹ Janjetović, Zoran (2005): Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 238.

Az oktatáspolitikai megszorítások 1923 januárjában érték a szabadkai zsidó elemi iskolát is, és arra kötelezték a szerbül nem tudó tanári kart, hogy csak államnyelven oktassanak. A hatósági rendelkezések értelmében a Biblia héber szövegét is szerbül kellett előadni. Hasonló szabály lépett életbe a történelem, a földrajz, az írás és az olvasás tárgyakkal kapcsolatban is. Az intézkedés mintegy kétszáz diákot érintett. A szülők előbb jogi úton próbálták megállítani a folyamatokat. Mivel ez nem sikerült nekik, a gyerekeket a megmaradt magyar osztályokba szerették volna átíratni, amit a hatóságok következetesen elutasítottak.¹⁸ Végül 1923 márciusában az oktatási minisztérium körlevélben teljesen eltiltotta a zsidókat a magyar alsó tagozatokon való tanulástól.¹⁹

A zsidóság elleni fellépések azonban sok esetben nem érték el azt a határfokot, amelyet a központi kormányzat szeretett volna. Ezek a gondok már 1922. október 12-én felszínre kerültek, amikor a központi szerb területekről kirendelt pénzügyi revizorok kénytelenek voltak dolga végezetlenül távozni. A kudarcért a helyi tisztviselők is felelősek voltak, nem állt ugyanis érdekükben, hogy az adó ki- és beszédésének adataival kapcsolatos anomáliák, visszaélések kiderüljenek, ezért inkább elszabotálták a Belgrádból küldött revizorok munkáját. Az ezzel kapcsolatos belügyminisztériumi levél a következőképpen fogalmazott: „*Megengedhetetlen a helyi hatóságok ilyen hozzá-*

¹⁸ Bácsmegeyi Napló, 1923. január 14.

¹⁹ Janjetović, Zoran: Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941. Beograd, 2005, Institut za noviju istoriju Srbije. 238. o.

Uprkos svemu, propisi nametnuti Jevrejima u mnogim slučajevima nisu imali dejstvo koje je centralna vlast priželjkivala. Nagomilani problemi isplivali su na površinu 12. oktobra 1922. godine kada su revizori, poslani iz centralne Srbije, bili primorani da se vrate nezavršenog posla. Za neuspjeh su bili odgovorni i lokalni službenici kojima, naime, nije bilo u interesu da se otkriju zloupotrebe vezane za podatke o plaćanju poreza, te su radije sabotirali rad revizora poslanih iz Beograda. Pismo Ministarstva unutrašnjih poslova je u vezi ovih događaja vrlo direktno osuđivalo „*nedopustiv pristup lokalnih vlasti, a posebno činjenicu da nisu bili spremni da odgovore na zahteve srpskih službenika i zaplene kuće bogatih Mađara i Jevreja.*”²⁰

Pritisak vlasti na subotičke Jevreja u finijem obliku bio je primetan i kod optiranja.²¹ Pravo optiranja regulisao je 3–4 član 44. stava u Trijanonskom mirovnom ugovoru.²² Ugovor je davao pravo pripadnicima etničkih zajednica koje su se našle u novoj državi – Mađarima, Nemcima i Jevrejima, koji su od prvog januara 1910. godine živeli na teritorijama nekadašnje Austrougarske monarhije, a koje su naknadno pripojene novim državama, da mogu sami da

²⁰ IAS, F:47.1140.1411/1922.

²¹ Optant je osoba koja treba da se odluči u korist jednog državljanstva između dva moguća. Optiranje se javilo zbog promena teritorija koji su se desili po mirovnim ugovorima koji su okončali Prvi svetski rat.

²² U vezi optiranja vidi: Galántai József (1989): *Trianon és a kisebbségvédelem – A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920*, Maecenas, Budapest, 1989, 94-98; A. Sajti Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947*, Napvilág Kiadó, Budapest, 25-27; Šandor Mesaroš (1981): *Položaj mađara u Vojvodini 1918-1929*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Novi Sad,, 149.

állása, de különösen az a tény, hogy nem hajlandók eleget tenni a szerbiai hivatalnokok kérésének, s nem rekvirálják számukra a gazdag magyarok és zsidók házaikat.”²⁰

A szabadkai zsidósághoz való negatív viszonyulás kifinomult módon ugyan, de az optáláskor²¹ is tapasztalható volt. Az optálás jogát a trianoni békeszerződés 44. cikkének 3–4. szakasza szabályozta.²² Ennek értelmében az új államokba került közösségek közül azok a magyarok, németek és zsidók, akik 1910. január 1-jén a volt Osztrák–Magyar Monarchiának az új államhoz került területein éltek, maguk dönthettek róla, hogy melyik állampolgárságot vesznek fel, illetve tartják meg. A Svetožar Pribičević akkori belügyminiszter által aláírt rendelet az optálásban érintettek számára 1922. július 26-áig megtiltotta a politikai és a kulturális szervezkedést. A szabadkai levéltárban dokumentumok sokasága tanúskodik róla, hogy az optálással kapcsolatos kérdéskörben sok szabadkai vagy onnan származó zsidó is – negatív értelemben – érintve volt.

A hatalomváltás után a kisebbséggé lett magyarság politikai szervezkedésében, az alternatívák felvázolásában, a

²⁰ IAS F: 47.1140.1411/1922.

²¹ Az optáns olyan személy, akinek két állampolgárság közül kell az egyik javára döntenie. Az optálás az első világháborút lezáró békeszerződések utáni területváltozások miatt került előtérbe.

²² Az optálás kérdésével kapcsolatban lásd: Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem – A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920*. Budapest, 1989, Maecenas. 94–98. o.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó. 25–27. o.; Mesaroš Šandor: *Položaj mađara u Vojvodini 1918-1929*. Novi Sad, 1981, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju. 149. o.

odluče koje će državljanstvo da uzmu ili zadrže. Po uredbi koju je potpisao tadašnji ministar unutašnjih poslova, Svetozar Pribičević, svima koji su bili obuhvaćeni zakonom o optiranju bilo je zabranjeno svako kulturno i političko organizovanje sve do 26. jula 1922. godine. Brojni dokumenti pohranjeni u subotičkom Istorijskom arhivu svedoče o tome da je po pitanju optiranja mnogo subotičkih Jevreja, kao i Jevreja poreklom iz Subotice, vrlo loše prošlo zbog ovog zakona.

Nakon promene vlasti istaknutu ulogu u političkom organizovanju, skiciranju mogućih alternativa, kao i u osmišljavanju manjinskog pravnog okvira za mađarsku zajednicu koja se našla u položaju manjine imali su subotički Jevreji. Jedan od prvih prostora za ovakvo delovanje predstavljao je dnevni list *Bácsmegeyi Napló* u vlasništvu Ferenc Fenjveša, u kojem je Oskar Jasi, 4. decembra 1921. godine, objavio svoj program pod naslovom: *Položaj mađarskih nacionalnih manjina u novim državama*. Posledicu ovog programa predstavljao je takoreći intelektualni sukob između Oskara Jasija i Janoša Detrea čiji diskurs je označio predigru inicijative koja je na kraju dovela do političkog organizovanja Mađara, tačnije, do osnivanja Mađarske partije.

Dok je trajalo grozničavo traganje za mogućim alternativama mađarske manjinske politike, na stupcima dnevnih novina *Bácsmegeyi Napló* pokrenuta je još jedna rasprava. Izdanja koja nisu bila lišena ostraošćenosti stizala su od onih koji su razmišljali o strategiji za Jevreje prime-

kisebbségi jogdogmatika megfogalmazásában a szabadkai zsidóknak kiemelkedő szerepük volt. Ennek egyik első színtere a Fenyves Ferenc tulajdonában lévő Bácsmegeyi Napló napilap volt, melyben Jászi Oszkár 1921. december 4-én publikálta A magyar nemzeti kisebbségek helyzete az új államokban című programadó írását. A cikk utóhatásaként a Jászi és Dettre János között kialakult, hosszú hónapokig tartó szellemi összecsapás volt az előszobája annak a kezdeményezésnek, amely végül a magyarok politikai szervezkedéséhez, illetve a Magyar Párt létrehozásához vezetett.

Miközben gőzerővel folyt a magyar kisebbségi politika alternatíváinak a keresése, a Bácsmegeyi Napló hasábjain egy másik vita is elkezdődött. A feszültséggel teli és indulatoktól sem mentes írásokban a zsidóságnak az új államban követendő stratégiájáról, mozgásteréről értekeztek. Az volt az alapkérdés, hogy a megváltozott helyzetben, melyben az új állam a zsidókat önálló nemzetiségként definiálta – s mint fentebb már láthattuk, heves támadásokat indított a közösségnek a magyarokról történő leválasztásáért –, a zsidóság számára milyen lehetőségek kínálkoztak. Ezzel kapcsolatban két álláspont alakult ki. Fischer Jákó az 1922. január 10-én megjelentetett vitaindító cikkében úgy érvelt, hogy a szabadkai zsidóknak mint magyar gondolatvilágban felnötteknek és magyar hazaszeretetre nevelteknek a magyar politikai szervezkedés mellé kell állniuk. A kérdést azonban megnehezítette annak a ténynek a felismerése, hogy ebben az esetben – vagyis ha a délvidéki zsidóság a magyarság politikai soraiban tömörül, akkor – az

njivoj u novoj državi. Osnovno pitanje je bilo da li u situaciji u kojoj je nova država Jevreje definisala kao posebnu naciju – i kao što smo prethodno već videli, pokrenula i žestoke napade da odvoji ovu zajednicu od Mađara – za Jevreje postoje još neke opcije i alternative. U vezi ovog pitanja razvila su se u osnovi dva stava. U članku objavljenim 10. januara 1922. godine, koji je pokrenuo dugotrajnu raspravu, Jako Fišer je izneo stav da subotički Jevreji, koji su dobili mađarsko vaspitanje i koji su odrasli u mađarskom misaonom svetu i ljubavi prema domovini moraju i u političkom organizovanju da stanu uz Mađare. Pitanje je komplikovala spoznaja da ukoliko jevrejska zajednica iz Vojvodine uđe u političke redove Mađara, istovremeno će doći u situaciju da bude na suprotnoj strani od ostalih svojih sunarodnika koji takođe žive u novoj državi. Đula Dohanj je 22. januara 1922. godine krenuo od te pretpostavke i izvođeci logičku analogiju opovrgavao je Fišerova razmišljanja. Dohanjevi argumenti su bili da će u već ionako izoštrenoj situaciji pripadnici jevrejskog naroda biti napadani od strane vlasti i većinskog slovenskog stanovništva, ne samo zbog toga što su Jevreji, nego i zbog toga što su mađarski Jevreji, te je po njegovom mišljenju najsmislenije da kao poseban narod vode samostalnu politiku zasnovanu na cionizmu. U raspravu se 5. februara uključio i Lazar Štern. U fokusu Šternovih argumenata je bio stav da bilo koju opciju da izabere jevrejska zajednica, svakako će da bude izložena antisemitskim napadima. Upozorio je takođe da ukoliko subotički Jevreji krenu putem samostalnog političkog delovanja zasnovanog na cionizmu, moraće da se suoče i sa lavinom napada na za-

uj állam más területein élő hittársaikkal kerülnének szembe. Dohány Gyula 1922. január 22-én ebből kiindulva vetette el Fischer javaslatát. Dohány azzal érvelt, hogy egy ilyen, egyébként is feszült helyzetben a zsidóságot – mind a hatalom, mind a szláv többség részéről – nemcsak zsidósága, hanem magyar zsidósága miatt is támadni fogják, ezért számára a cionizmus talaján álló önálló politizálás a legcélszerűbb. A vitába február 5-én Stern Lázár is bekapcsolódott. Érvelésének fókuszában az állt, hogy akárme-lyik lehetőség mellett kötelezi is el magát a közösség, mindenképpen antiszemita támadásoknak lesz kitéve. Arra is felhívta a figyelmet, hogy ha a szabadkai zsidók az önálló, cionista politizálás útjára lépnek, akkor fel kell készülniük az ellenük irányuló támadások özönére. Ebből kiindulva Stern azt az álláspontot képviselte, hogy ha a zsidók a magyarsággal együttműködve – sőt azzal közösen, egy zászló alatt – kívánnak politikailag boldogulni és érvényesíteni érdekeiket, akkor az azonos kultúrájú és nyelvű magyar közösséggel bővülve – ami egyfajta védettséget is nyújt – nagyobb eséllyel érhetik el céljukat.

Ez a vita egyébként egybeesett a Magyar Párt megszervezésére irányuló kezdeményezés első ülésével, melyre 1922. január 29-én került sor a Népkör nagytermében.²³ Azt, hogy Stern álláspontját sokan támogatták a zsidó közösségben, és hogy annak vezető értelmiségének többsége végül ebbe az irányba mozdult el, az egyértelműsíti, hogy a Magyar Párt első szervezőbizottságában feltűnően nagy számban vettek részt a szabadkai zsidóság szellemi

²³ Bácsmegyei Napló, 1922. január 30.

jednicu. Polazeći od takve pretpostavke Štern je zagovarao ideju da ukoliko Jevreji svoju političku platformu i borbu za ostvarivanje sopstvenih interesa budu organizovali u saradnji sa Mađarima, štaviše, ako se za sopstvene ciljeve budu borili pod jednom zastavom s njima, tada će im osim kulturne i jezičke istovretnosti veliku podršku značiti i brojčana nadmoć mađarske zajednice, što bi osim jedne vrste zaštićenosti, u principu predstavljalo i važan element pri ostvarivanju određenih prava.

Ova rasprava je tekla istovremeno s organizovanjem prvog sastanka u vezi osnivanja Mađarske partije, koji se održao 29. januara 1922. godine u velikoj sali Nepkera.²³ Činjenicu da je Šternov stav imao ozbiljnu podršku u jevrejskoj zajednici dokazuje značajan broj istaknutih jevrejskih intelektualaca koji su na kraju doneli odluku o zajedničkom delovanju, kao što je evidentno da su u prvom organizacionom savetu Mađarske partije u primetno velikom broju učestvovali najznačajniji predstavnici jevrejskih intelektualaca. U savetu su se nalazili Jako Fišer, dr Bela Singer, dr Aron Sekelj, dr Janoš Detre, dr Mačas Rabštajn, dr Milko Izidor, dr Zoltan Sekelj, dr Mačas Klajn, Emil Havaš i dr Izidor Klajn.²⁴

Iako se među organizatorima u početku nije nalazio advokat Elemer Kalman, kasniji predsednik jevrejske zajednice Subotice, iz arhivske građe se vidi da je on takođe imao značajnu ulogu u periodu nakon formiranja Ma-

²³ Bácsmegyei Napló, 30. januar 1922.

²⁴ Isto

életének legkiemelkedőbb képviselői. Ott volt dr. Fischer Jákó, dr. Singer Béla, dr. Székely Áron, dr. Dettre János, dr. Rabstein Mátyás, dr. Milkó Izidor, dr. Székely Zoltán, dr. Klein Mátyás, Havas Emil és dr. Klein Izidor is.²⁴

Noha Kalmár Elemér ügyvédnek, a Szabadkai Zsidó Hitközség későbbi vezetőjének a neve nem szerepel az első szervezők között, a levéltári dokumentumok azt mutatják, hogy neki is fontos szerepe volt a Magyar Párt első periódusában – olyannyira, hogy közvetlenül a párt csúcsvezetőségével is együttműködött. A Magyar Párt elnökségének 1923. június 11-én, délután fél hatkor megtartott ülésének – melyen a párt leendő tisztségeinek meghatározása szerepelt napirenden – jegyzőkönyvi kivonatában a többi közt ez olvasható: „Az intézőbizottság megkeresi dr. Sántha urat, mint az Országos Párt elnökét, hogy a Magyar Párt két vezérfia védőjeként, dr. Kalmár Elemér és dr. Magarasevics Sándor uraknak, buzgó működésükért, az Országos Párt elnöksége hálás köszönetét fejezze ki.”²⁵ Egy másfél évvel későbbi, 1925. január 8-ai jegyzőkönyv szerint az akkor éppen letartóztatásban lévő dr. Sántha György pártelnök védőügyvédje is Kalmár volt.²⁶

A szerb politikai elit a magyar politikai szervezkedés hírére rezignáltan fogadta. Az a tény azonban, hogy a szervezkedők között nagyszámú prominens, szabadkai zsidó is volt, már nem volt újérem. Az ügyben még Lazar Bugars-

²⁴ Uo.

²⁵ IAS F: 60/P-2971/1941.

²⁶ Uo.

đarske partije, štaviše, Kalmar je neposredno saradivao sa glavnim odborom partije. U izvodu iz zapisnika sa sastanka predsedništva Mađarske partije, koji je održan 11. juna 1923. godine u pola šest, gde je na dnevnom redu bila podela budućih zvanja u partiji, može da se pročita i sledeće: „*Organizacioni savet će podržati dr Šantu, predsednika Državne partije, da bi u ime predsedništva izrazio zahvalnost zbog istrajnog rada dvojici vodećih ličnosti Mađarske partije, dr Elemeru Kalmaru i Šandoru Magaraševiću.*”²⁵ Po jednom zapisniku pisanom godinu i po kasnije, tačnije, 8. januara 1925. godine, Elemer Kalmar je bio i advokat predsednika jevrejske zajednice dr Đerđa Šante, koji je upravo u to vreme bio uhapšen.²⁶

Vest o mađarskom političkom organizovanju srpska politička elita primila je sa rezignacijom. Činjenica da su među organizatorima u velikom broju bili prisutni eminentni subotički Jevreji predstavljala je posebno veliki problem. Tada se oglasio i Lazar Bugarski, glavni župan bačke županije, koji je bez okolišanja izjavio: „*Nemci i Jevreji, kao i svi drugi građani imaju pravo da postanu članovi bilo koje partije, ali nije preporučljivo da jedna druga nacionalna partija koristi pripadnike druge nacije da bi prikazala brojčanu nadmoć koja u stvarnosti ne postoji. Smatram da bi takvu sumnjivu statistiku trebalo staviti na stranu, budući da nikome ne može da bude od koristi.*”²⁷

²⁵ IAS F:60/P-2971/1941.

²⁶ Isto

²⁷ Bácsmegeyi Napló, 22. jun 1922.

ki, Bács megyei főispán is megszólalt, és így fogalmazott: „*A németek vagy a zsidók, mint mindenki más, beléphetnek akármelyik politikai pártba, de nem ajánlatos, hogy egy más nemzetiségi párt ezeknek a nemzetiségűeknek kihasználásával oly számbeli fölényt tüntessen fel, ami a valóságban nincs meg. Én azt hiszem, hogy az ilyen gyanús statisztikát békén kellene hagyni, miután senkinek sem használnak azok.*”²⁷

Az 1923. évi választásokat végül – akárcsak a magyarok – a zsidók is bojkottálták, s nemcsak a Magyar Pártban szerepet vállalók, hanem a cionizmus talaján állók is. Az erről szóló döntést a Vajdasági Zsidó Népszövetség hozta meg 1922. február 20-án és 21-én Újvidéken. Az ülésen a fentiekben már említett Dohány Gyula elnökölt, aki ekkorra már a szabadkai cionista szervezkedés egyik vezéralakjává lett.²⁸ Újvidéken arra hivatkozva döntöttek a március 18-ai választások mellőzése mellett, hogy a törvény nem tette lehetővé a zsidók számára a részarányos parlamenti képviseletet.²⁹ Klein Adolf, a szabadkai hitközség akkori elnöke egy szabadkai radikális párti ülésen kifejtette, hogy a zsidók már csak azért sem vesznek részt a választásokon, mert sérelmezik a Pribičević-féle iskolarendeletet.³⁰

A cionista mozgalom egyébként a délvidéki zsidók körében az adott periódusban csak ott tudott jelentősebb

²⁷ Bácsmegeyi Napló, 1922. június 22.

²⁸ A szabadkai cionista szervezetekkel kapcsolatban lásd: Jelić, Dušan: Kratak pregled... 92–98. o.

²⁹ Jelić, Dušan: Kratak pregled... 90–99. o.

³⁰ Bácsmegeyi Napló, 1923. március 9.

Izbore održane 1923. godine su na kraju bojkotovali i Mađari i Jevreji, i to ne samo oni koji su bili članovi Mađarske partije, nego i Jevreji privrženi cionizmu. Odluku o bojkotovanju izbora doneo je Narodni savez vojvodanskih Jevreja na sednici održanoj u Novom Sadu, 20. i 21. februara 1922. godine. Sastanku je predsedavao već pominjani Đula Dohanj, koji je već tada bio jedan od čelnih ljudi cionističke organizacije u Subotici.²⁸ U Novom Sadu su odlučili da bojkotuju izbore koji su trebali da se održe 18. marta, zato što zakon nije omogućavao Jevrejima da u parlamentu imaju procentualan broj mesta.²⁹ Adolf Klajn, tadašnji predsednik jevrejske opštine u Subotici je na jednom sastanku Radikalne stranke u Subotici kao razlog bojkota naveo da Jevreji neće učestvovati na izborima i zbog uvredljivog propisa u vezi obrazovanja Jevreja koji je doneo ministar Pribičević.³⁰

U to vreme je Cionistički pokret među Jevrejima u Vojvodini imao šansu da ojača samo u mestima gde se jevrejska zajednica u jezičkom identitetu i komunikaciji okretala prema Srbima. To se pre svega odnosilo na Novi Sad i okolinu. Nakon izbora iz 1923. godine i sve aktivnijeg učesća Đule Dohanja u političkom životu i među subotičkim Jevrejima su takode počeli da se pojavljuju prvi pokušaji organizovanja cionističkog pokreta. Očigledni znak prisustva cionističke ideje predstavljalo je stupanje na pozorni-

²⁸ U vezi subotičkih cionističkih organizacija vidi: Jelić Dušan: Kratak pregled... str. 92-98.

²⁹ Jelić, Dušan: Kratak pregled... str. 90-99.

³⁰ Bácsmegyei Napló, 9. mart 1923.

ben megerősödni, ahol a közösség nyelvi identitásában és kommunikációjában a szerb irányába mozdult el, vagyis elsősorban Újvidéken és környékén. Dohány politikai aktivizálódásával az 1923. évi választások után a szabadkai zsidóság is megtette első kísérleteit a cionista mozgalom megszervezésére. Ennek első nyilvánvaló jele az Ahdut Haolim ifjúsági szervezet 1925. évi „színre lépése” volt. Két évvel később, 1927. december 4-én és 5-én a helyi hatalom aktív támogatásával a városháza dísztermében megrendezték a Jugoszláv Cionista Szövetség első ülését.³¹ Ez a kezdeményezés azonban a szabadkai zsidók körében az erőteljes magyar nyelvi dominancia miatt nem tudott jelentősebb befolyásra szert tenni.

A nyílt diktatúra bevezetése, azaz 1929 után újabb erőteljes nyomás nehezedett a város zsidóságára – immáron a közösség részéről –, hogy szakítson a magyarokkal. Ebben Alkay Izsák országos főrabbié volt a kulcsszerep.³² Mindennek közvetlen előzménye a zsidó vallási közösségről szóló törvény volt, melyet 1929. december 13-án hoztak meg. Ennek értelmében az állam lehetővé tette a zsidók szabad vallásgyakorlatát, egyszersmind a zsidó hitközségeket felülről, az állam által ellenőrizhető Zsidó Hitközségek Szövetségébe rendelték, s szétválasztották egymástól az ortodox és a neológ közösségeket.³³

³¹ Jelić, Dušan: Kratak pregled... 92. o.

³² Csuka János: A délvidéki magyarság története 1918–1941. Budapest, 1995, Püski Kiadó. 398–401. o.

³³ Jelić, Dušan: Kratak pregled... 101. o.

cu omladinske organizacije „Ahdut haolim” 1925. godine. Uz aktivno učešće lokalne vlasti, dve godine kasnije, 4. i 5. decembra 1927, u Svečanoj sali Gradske kuće organizovano je prvo zasedanje Cionističkog saveza Jugoslavije.³¹ Ova inicijativa međutim nije mogla da ima značajniji uticaj na subotičke Jevreje, prvenstveno zbog dominacije mađarskog jezika.

Nakon 1929. godine i uvođenja otvorene diktature, na subotičke Jevreje je i unutar same zajednice izvršen snažan pritisak da raskrste s Mađarima. Ključnu ulogu u tome odigrao je Isak Alkalaj, glavni rabin Jugoslavije.³² Svemu tome je prethodilo donošenje zakona o jevrejskoj verskoj zajednici, 13. decembra 1929. godine. Na osnovu tog zakona država je garantovala jevrejskoj manjini slobodu veroispovesti, dok je s druge strane zahtevala da sve jevrejske zajednice postanu članovi Saveza jevrejskih opština, direktno kontrolisanog od strane države. Istovremeno odvojili su neološke zajednice od ortodoksnih zajednica.³³

Alkalajeva poseta Subotici nakon donošenja ovog zakona odvijala se uz mnogo pompe i počasti i tom prilikom je naglašavana vernost Jevreja prema jugoslovenskoj ideji i bliskost Jevreja sa srpskim narodom. Nedugo nakon toga je Adolf Klajn, tadašnji predsednik jevrejske opštine, zbog pritiska koji je vršio glavni rabin pozvao na sedni-

³¹ Jelić, Dušan: Kratak pregled... str. 92.

³² Csuka János (1995): A délvidéki magyarság története 1918-1941, Püski, Budapest, str. 398-401.

³³ Jelić, Dušan: Kratak pregled... str. 101.

Alkay ezt követő – külsőségekben gazdag – szabadkai látogatásán a zsidóságnak a jugoszláv gondolathoz való hűségét és a szerbséghez való tartozását hangsúlyozta. Nem sokkal később a főrabbi nyomására Klein Adolf, a hitközség akkori vezetője egy 1931. március 25-én megtartandó szabadkai nagygyűlésre hívta a vajdasági zsidók prominens képviselőit. Az eseményre a városháza egyik termében került sor. A jelenlévők hűségnyilatkozatot tettek a jugoszláv állam mellett. Az erőltetetten, külső ráhatásra született határozati javaslatot a városban élő zsidók nem fogadták kitörő lelkesedéssel, sőt szövegét Fenyves Ferenc, az egykori Bácsmegyei Napló (akkor már csak Napló) tulajdonosa a hatóságok erőteljes nyomása, a betiltással való fenyegetődés ellenére sem volt hajlandó leköszölni. Ennek következtében Radivoj Lungulov, a Narodna Odbrana³⁴ egyik vezetője kemény támadást indított a „judeo–magyarok” és a „judeo–magyar sajtó” ellen. A rágalmozások első számú célpontja Havas Emilen és Fischer Jákón kívül a szabadkai Népkör volt, s a megfélemlítések hatására sok zsidó származású személy kénytelen volt távozni onnan.³⁵

A szabadkai zsidóság köreiből rossz visszhangot keltő ülés után Klein Adolf 1931. július 5-én lemondott a hitközség elnöki székéről. Távozásával megkezdődött a hit-

³⁴ A Narodna odbrana – Népvédelem egy 1926-ban alakult jugoszláv nacionalista szervezet. Programjának fő pontja az államnak a „külső és belső államellenes, defetista, bomlasztó elemektől” való megvédése volt. Szoros kapcsolatban állt a Haza Becsületének és Szabadságának Csetnik Egyesületéből kivált Régi Csetnikek Társaságával, melynek egyik vezetője, Ilija Trifunović Birčanin egyúttal a Narodna odbrana vezetője is volt. Birčanin részt vett a Dušan Simović tábornok vezette 1941. március 27-ei tengelyellenes puccsban is.

³⁵ Csuka János: i. m. 401. o.

cu eminentne predstavnike vojvodanskih Jevreja. Sednica je održana 25. marta 1931. godine i bila je organizovana u jednoj od sala Gradske kuće. Svi prisutni su tada izrazili svoju odanost jugoslovenskoj državi. Uprkos tome, odluku donetu pod velikim spoljašnjim pritiskom i raznim uticajima nisu svi Jevreji u gradu prihvatili s posebnim oduševljenjem, štaviše, članak napisan tim povodom Ferenc Fenjveš, vlasnik nekadašnjeg dnevnog lista *Bácsmegyei Napló* – tada samo *Napló* – nije bio spreman da objavi uprkos velikom pritisku vlasti i pretnjama da će zabraniti novine. Posledica ove neposlušnosti je bila da je Radivoj Lungulov, jedan od vođa Narodne odbrane,³⁴ pokrenuo žestoke napade na „judeo-mađare” i „judeo-mađarsku štampu”. Glavnu metu napada i kleveta, osim Emila Havaša i Jakoa Fišera, predstavljao je i subotički Nepker, te su zbog stalnog zastrašivanja mnogi Jevreji odustali od odlaska u taj mađarski kulturni centar.³⁵

Nakon sednice koja je imala loš odjek među subotičkim Jevrejima, Adolf Klajn je bio primoran da 5. jula 1931. godine podnese ostavku na mesto predsednika jevrejske opštine. Njegovim odlaskom počela je i borba za prevlast u jevrejskoj opštini, iz koje je kao pobednik izašao Elemer Kalmár. On se nakon deportacije koju je izvela mađarska vlast 1941. godine, svih tih događaja prisećao na sledeći način:

³⁴ Narodna odbrana je nacionalistička organizacija osnovana 1926. Glavni cilj njenog programa je bio zaštita države os spoljnih i unutrašnjih protivdržavnih, defetističkih i razarajućih elemenata. Bili su u prisnim vezama sa Društvom starih četnika, koji su se izdvojili iz Četnikog pokreta za čast i slobodu otadžbine. Ilija Trifunović Birčanin je ujedno bio i jedan od vođa društva starih četnika, kao i i Narodne odbrane, a učestvovao je i u puču protiv trojnog saveza 27. marta 1941. zajedno sa pukovnikom Dušanom Simovićem.

³⁵ Csuka János: citirani rad str. 401.

köztség ellenőrzése feletti harc is, melyből végül Kalmár Elemér került ki győztesen. 1941-ben, a magyar hatóságok általi internálás után minderre így emlékezett vissza:

„1931. elején néhai Gömbös Gyula ökegyelmessége, majd Sándor Pál volt országgyűlési képviselő, a magyar parlamentben szóvá tették a megszállt magyar területeken élő magyar zsidóságnak a magyar nemzeti eszméhez való viszonyát, ami az itteni hatalmasoknak nem volt az ínyére. Elrendelték, hogy a Jugoszláviában élő magyar zsidóság ez ellen manifesztáljon. Erre a szerepre a szabadkai zsidó hitközség elnökét szemelték ki, aki valamilyen álcímen összehívta a Magyarországtól elszakított rész zsidóságát. Ezek nagy része azt sem tudta, hogy miről van szó. Legnagyobb meglepetésükre, a gyűlésen olyan határozatot olvastak fel, amely a magyarságban megingathatatlan zsidóság hazafias érzületét mélyen sértette. Én ezen a gyűlésen részt nem vettem, arra meg sem voltam hívva, mert közismerten magyar orientációmnál fogva megbízhatatlannak tartottak. Ezt követte rövidesen a zsidó hitközség új vezetőségének választása, amelyen több magyarérvésű társammal, akikkel együtt eddig teljesen távol tartottuk magunkat a hitközségtől, azért vettünk részt, hogy eltávolítsuk a hitközség éléről azt az embert, aki hazafias érzésünket megbántotta és akitől féltünk, hogy ebben az érzésben a gyöngébbeket megtántoríthatja. Néhai dr. Bartha Antal Szabadka utolsó magyar városi főorvosának rábeszélésére én vállalkoztam a hitközség elnökségre. [...] Azért fogadtam el a jelölésemet, mert más nem merte vállalni a kockázatot, mely ennek a tisztsegnek a viselésével – a várható üldöztetések miatt – járt.

„Početkom 1931. godine pokojni velikodostojnik Đula Gembeš, a nakon toga i nekadašnji poslanik u parlamentu, Pal Šandor, pomenuli su u mađarskom parlamentu odnos mađarskih Jevreja koji žive na okupiranim mađarskim teritorijama prema mađarskoj nacionalnoj ideji, što se nije dopadalo ovdašnjim silnicima. Naredili su da mađarski Jevreji koji žive u Jugoslaviji organizuju manifest zbog neslaganja sa tim stavom. Ulogu organizatora namenili su predsedniku jevrejske opštine u Subotici, koji je pod lažnim izgovorom sazvaio sve Jevreje nastanjene po celoj teritoriji otcepljenoj od Mađarske. Većina prisutnih nije ni znala o čemu je reč. Na njihovo veliko iznenađenje – na sednici su pročitali odluku koja je duboko uvredila Jevreje nepokolebljivo privržene mađarskom rodoljublju. Ja nisam prisustvovao tom sastanku, nisam bio ni pozvan, budući da su me zbog moje opštepoznate mađarske orijentacije smatrali nepouzdanim elementom. Uskoro nakon ove sednice došlo je do izbora novog upravnog odbora jevrejske zajednice na kojem sam učestvovao sa više svojih drugova koji su bili privrženi mađarstvu, te uprkos tome što smo se svi do tada klonili verske zajednice, otišli smo na pomenutu sednicu da bi sklonili s vodećeg mesta čoveka koji je uvredio naša nacionalna osećanja, kao i zbog sumnje da će slabije članove zajednice lako pokolebati u nacionalnoj privrženosti. Na nagovor pokojnog dr Antala Barte, poslednjeg mađarskog doktora upravnika u gradu, prihvatio sam da budem predsednik jevrejske zajednice. [...] Prihvatio sam to imenovanje jer niko drugi nije hteo da se izloži riziku koji je išao uz ovu titulu – riziku da ću biti izložen proganjanju. Nakon toga suočio sam se sa svim vrstama reperkusija. Da bih vam to ilustrovao dovoljno je da priložim samo nekoliko

Ezt követőleg az üldöztetések egész sorát kellett elszenvednem. Ennek illusztrálására csak néhány lappéldányt csatolok (fordításban) dr. Nikolics Fedor Lapjából, aki akkor közoktatási államtitkár volt (segédminiszternek hívták akkor). Támadtak más szabadkai, újvidéki és belgrádi lapok is, melyek az akkori politikai és társadalmi hatalmasságok irányítása alatt állottak, — ezeket azonban mai helyzetemben, nem tudtam még eddig megszerezni. A fordításban csatolt cikkeket tartalmazó eredeti lappéldányok birtokomban vannak és kérem, hogy azok bemutatására nekem alkalmat adni méltóztassék. Engem és a hozzám gondolkodásban és viselkedésben közelálló magyar zsidókat, külön terminológiával »judeo–magyaroknak« neveztek és »kipellengéreztek« azért, mert nyíltan magyarnak vallottam magam és azokat, akik magyar érzésükben – gyöngeségből, vagy félelemből – megingottak, a magyar zsidóság árulójának bélyegezte. Életveszélyesen fenyegettek, ablakaimat beverték, kétszeresen nagy adóval sújtottak, mint legkeresettebb szláv kollégáimat. Mindezek ellenére és annak dacára, hogy a jugoszláv törvény a zsidó vallásközösség hivatalos nyelvéné a szerbet tette, – a zsidó hitközségben vezetésem alatt minden magyarul folyt: gyűlések, ülések, jegyzőkönyvek, templomi prédikáció. A templom építése alkalmával készült eredeti magyar felírásokat a szerb terror dacára sem távolítottam el.”³⁶

A Kalmárt ért szerb sajtótámadások semmivel sem voltak kevésbé hevesek és intenzívek, mint a Magyar Párt elleniek 1922-1923-ban, vagy a Lungulov által megfogal-

³⁶ IAS F:60/P-2971/1941.

*primeraka novina (u prevodu) Fedora Nikolića, koji je tada bio državni sekretar obrazovanja (tada se to zvalo pomoćnik ministra). Napadale su me i druge subotičke, novosadske i beogradske novine koje su tada bile pod patronatom političke i društvene elite – taj primerak novina međutim zbog svoje današnje situacije nisam uspeo da nabavim. Originali novina koje sam priložio uz prevode nalaze se u mom posedu i tražim da mi se omogući da ih prikažem. Mene su, kao i ostale mađarske Jevreje koji su slično razmišljali i slično se ponašali, označavali posebnim terminom – kao judeo-mađare – i podsmevali su mi se zato što sam se otvoreno izjašnjavao kao Mađar, a one koji su se pokolebali u svom mađarskom identitetu – da li zbog slabosti ili iz straha – nazivali su izdajnicima Jevreja. Pretili su mi smrću, razbijali su mi prozore, nametnuli su mi dvostruko veći porez od onog koji su imale moje kolege slovenskog porekla. Uprkos svemu tome ili upravo iz inata koji je izazvao u meni jugoslovenski zakon, po kojem je srpski jezik proglašen zvaničnim jezikom jevrejske verske zajednice, tokom mog mandata kao predsednika jevrejske opštine sve se odvijalo na mađarskom jeziku: sastanci, sednice, beleške, propovedi u sinagogi. Originalne natpise na mađarskom koji su izvedeni tokom zidanja sinagoge nisam odstranio uprkos srpskom teroru.*³⁶

Napadi na Kalmara u srpskoj štampi svojom žestinom i intenzitetom nisu ništa zaostajali za napadima na Mađarsku partiju tokom 1922-1923. godine ili za optužbama koje je navodio Lungulov u svom listu. U *Dnevniku* se na primer 18. februara 1934. godine na sledeći način obrušio na

³⁶ IAS F:60/P-2971/1941.

mazott vádak. Például a *Dnevník* 1934. február 18-án a következőképpen rohand ki ellene: „A tegnapi ismertetett feljelentésben Dr. Kalmár úr azt kéri, hogy a büntetés kiszabása alkalmával alkalmaztassék a sajtótörvény 54. paragrafusára, mert ő, mint a szabadkai zsidó hitközség elnöke köztisztviselget tölt be. Tekintettel az ezen feljelentéssel igazolt államnyelvtudásra, szem előtt tartva a vonatkozó törvényes előírásokat az államnyelv használatáról a közszolgálatban és a közhivatalokban, eszünkbe jutott, hogy a panaszos, amikor a nemrég közölt helyreigazításban a kötelességek és jogok gyakorlásáról beszélt – »önkéntes« kifejezést használt »önkéntes« helyett, talán azért, mert az államnyelvet nem bírja tökéletesen, mert a szabadkai zsidó hitközségben az állást betöltőknél különös felfogás uralkodik a kötelességek teljesítéséről. Ha Dr. Kalmár úr olyan jól tudja, hogy a zsidó hitközség községi intézmény és ő mint annak az elnöke közhivatalt tölt be, akkor tudnia kell, hogy az államnyelv tisztelete és alkalmazása tekintetében milyen kötelességeket állapítanak meg a pozitív törvényes rendelkezések. És ha már nyilvános vitába bocsátkozott, meg vagyunk róla győződve, hogy a közvéleményünk hálás lesz, ha közli vele: 1.) a zsidó hitközség mai vezetőségének minden tagja tudja-e és milyen mértékben államunk nyelvét, 2.) a vezetőségi testület ülésait államnyelven vezetik-e és ezeken az üléseken ő és a többi tagok államnyelven beszélnek-e, vagy magyarul, 3.) magából a zsinagógából el vannak-e távolítva a magyar felírások és mikor, és bizonyos imákat, amelyeket nem óhéberül mondanak, a mi nyelvünkön mondják-e vagy magyarul.”³⁷

³⁷ *Dnevník*, 1934. február 18. (A korabeli szám az IAS F:60/P-2971/1941. levéltári fondban található)

Kalmar: „U svojoj jučerašnjoj prijavi gospodin dr Kalmar zahteva da se tokom izricanja presude postupa po 54. paragrafu zakona o štampi, jer on kao predsednik jevrejske opštine obavlja javnu funkciju. S obzirom na očigledno znanje državnog jezika koje je vidljivo iz prijave i imajući pred očima zakonske propise koji se odnose na korišćenje državnog jezika u državnim službama i kancelarijama, setili smo se da je tužitelj, kada je nedavno objavio ispravke vezane za obaveze i korišćenje prava koristio izraz „samovoljno” umesto „dobrovoljno”, možda zato što državni jezik ne poznaje savršeno i budući da kod zaposlenika u subotičkoj jevrejskoj opštini postoji neobično shvatanje o ispunjavanju obaveza. Ukoliko gospodin dr Kalmar već tako dobro zna da je jevrejska opština državna institucija i da on kao predsednik upražnjava javnu funkciju, tada bi morao i da zna kakve obaveze u vezi poštovanja i upotrebe državnog jezika propisuju pozitivne pravne uredbe. I ako se već upustio u javnu raspravu ubedeći smo da će nam javnost biti zahvalna ako bude saznala: 1) Da li svi sadašnji članovi uprave jevrejske opštine znaju i u kojoj meri poznaju državni jezik, 2) Da li sednice upravnog odbora vode na državnom jeziku i da li na tim sednicama on i ostali članovi govore na državnom jeziku ili mađarski, i 3) Da li su iz same sinagoge odstranjeni mađarski natpisi i kada izgovoraju određene molitve koje nisu na starohebrejskom, da li ih govore na našem jeziku ili na mađarskom?”³⁷

U Narodnoj reči štampanoj 4. marta 1934. godine objavljen je članak pod naslovom: Dosta! judeomađarskim bezumnim vitezovima: „*Ta smelost koja se otelotvorila u*

³⁷ Dnevnik, 18. februar 1934. (original se nalazi u fondu IAS F:60/P-2971/1941.)

A Narodna reč 1934. március 4-ei számában Elég! A Judeomagyarok eszeveszett vitézeinek címmel közölt publicisztikát: „Az a vakmerőség, amely ebben a meggyökerezett judeomagyarban megtestesül és az egész határtalan szemtelenség, amellyel ő tolakodóan affirmálja magát a mai ernyedő világban, azokban a napokban triumfált, amikor a jugoszláv zsidók összeölelkeztek és tömörültek. Megkísérelték, hogy ezt a konstruktív mozgalmat lekicsinyeljék, ironizálják, azokat az embereket pedig, akik elhatározták, hogy otthon és az utcán a mi jugoszláv nyelvünkön beszéljenek nyilvánosan kinevessék, – ezek bennünket egyenesen megaláztak. Hihetetlen, de tény, hogy ők ezt Szabadka városban csinálták, amely a jugoszláv királysághoz tartozik.”³⁸

A hitközségben folyó eseményekkel egyidejűleg Fenyvest is kellemetlenségek érték. Az újvidéki munkáskamara 1932-ben azért tett ellene feljelentést, mert a család tagjai „annak érdekében, hogy maguknak még nagyobb jövedelmet és gazdagságot biztosítsanak nem átállottak [...] a saját nyomdájukban (a szerző megj.) munkásként is dolgozni”.³⁹

A zsidóság megítélésével azonban nem csak a szerb politikai köröknek voltak gondjai. A szláv elit és sajtó főként a magyarsághoz való kötődése miatt tekintett rá bizalmatlanul – ezért sokszor támadta verbálisan és adminisztratív úton is. Ezenkívül az itteni magyar politikusok és a magyarországi döntéshozók, valamint a magyar sajtó

³⁸ Narodna reč, 1934. március 4. (A korabeli szám az IAS F:60/P-2971/1941. levéltári fondban található)

³⁹ IAS F:47. I. 1023/1932

tom zagriženom Judeo-mađaru i sav taj bezgranični bezobrazluk s kojom na nametljiv način afirmiše sebe u današnjem omekšalom svetu trijumfovali su ovih dana kada su se jugoslovenski Jevreji sastali i zagrlili. Pokušali su da taj konstruktivan pokret omalovaže i izvrgnu ruglu, a da ljude koji su odlučili da kod kuće, kao i na ulici govore našim, jugoslovenskim jezikom javno ismevaju – čime su nas direktno ponizili. Neverovatno je, ali istinito da su oni to uradili u gradu Subotici koja pripada Kraljevini Jugoslaviji. [...]”³⁸

Paralelno sa događanjima u jevrejskoj opštini i Fenjveš je doživljavao neprijatnosti. Radnička komora Novog Sada je 1932. godine podigla protiv njega tužbu zbog toga što se članovi porodice „u interesu da sebi pribave još veću zaradu i bogatstvo nisu libili da rade [...] (u sopstvenoj štampariji – D.Z.) i kao radnici.”³⁹

Međutim, nisu samo srpski politički krugovi imali problema u odnosu sa Jevrejima. Dok je južnoslovenska elita i srpska štampa na Jevreje gledala s podozrenjem prvenstveno zbog njihovog vezivanja uz Mađare i zbog toga često pokretala protiv njih seriju verbalnih, ali i administrativnih napada, istovremeno su ovdašnji predstavnici mađarskog političkog života, kao i predstavnici vlasti u Mađarskoj i dobar deo mađarske štampe takode podgrevali ozbiljnu rezervisanost prema jevrejskoj zajednici.

Postojalo je više razloga za takav odnos. S jedne strane je u svesti javnosti još uvek bilo živo teško nasleđe svetske

³⁸ Narodna Reč, 4. mart 1934. (original se nalazi u fondu IAS F:60/P-2971/1941.)

³⁹ IAS, F:47. I. 1023/1932

egy jelentős része is fenntartással viszonyult a zsidókhoz. Ennek több oka volt. Egyrészt a köztudatban még elevenen élt az 1918 előtti világ terhes öröksége, az őszirózsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság emléke, másrészt a magyar–magyar viszonyt közvetlenül is terhelte az októberista emigránsok egyre aktívabb bekapcsolódása a magyar közéletbe. Az ideológiai, eszmei, sok esetben pedig személyes sérelmeken kívül azonban a zsidók megítélését egyre erősebben befolyásolta az a szemlélet, amely nemtetszéssel, egyre nagyobb elégedetlenséggel tekintett a szabadkai zsidóságnak a magyar politikai szervezkedésben való már-már vezető szerepére. A Bácskai Napló ezért már 1923 januárjában élesen támadta a zsidóságnak a Magyar Pártban való részvételét: „A Magyar Pártot a zsidók csinálták, mégpedig a rossz zsidók, az igazi, jó zsidók, cionista zsidók, azért nem tárgyalhatnak a Magyar Párttal, mert az zsidó ugyan, de mégsem eléggé, mert nem áll cionista alapon. A Magyar Párt nem magyar párt, mert zsidók vezetése alatt áll, a zsidók ennél fogva sétáljanak ki a Magyar Párt vezetőségéből, vagy a magyarok ne közeljenek a Magyar Párthoz, ne tekintsék azt a magyarság politikai szervezetének, mert az nem egyéb, mint azoknak a zsidóknak a gyülekezete, akik nem akarnak még ez idő szerint cionisták lenni, s mert valahová csak tartoznia kell az embernek, illetve a zsidó embernek, hát átmenetileg, ideiglenesen, de már előre megváltott átszállójeggyel csendesen várakoznak az alkalmas vonatra a Magyar Párt peronján.”⁴⁰

⁴⁰ Bácskai Napló, 1923. január 2.

politike pre 1918. godine i „revolucija s hrizantemama”, kao sećanje na kratkotrajnu republiku, a mađarsko–mađarske odnose je još dodatno opterećivalo sve aktivnije uključivanje emigranata oktobrista u javni život Mađarske. Osim ideoloških i intelektualnih, a često i ličnih uvreda, u odnosu prema Jevrejima su sve snažniji dolazila do izražaja rastuća odbojnost zbog koje su sa sve većim nezadovoljstvom gledali na takoreći vodeću ulogu Jevreja u mađarskom političkom životu. Zbog toga je list *Bácskai Napló* u januaru 1923. godine oštro kritikovao učestvovanje Jevreja u Mađarskoj partiji: „Mađarsku partiju su napravili Jevreji i to loši Jevreji, istinski dobri Jevreji su cionistički Jevreji i zbog toga ne mogu da pregovaraju sa Mađarskom partijom, jer je ona istina jevrejska, ali ne dovoljno jevrejska, budući da nije utemeljena na cionističkim osnovama. Mađarska partija nije mađarska partija jer je pod vođstvom Jevreja, stoga neka Jevreji lepo izađu iz uprave Mađarske partije ili neka se Mađari ne približavaju Mađarskoj partiji, neka je ne smatraju političkom organizacijom Mađara, jer ona i nije drugo nego skup onih Jevreja koji za sada ne žele da budu cionisti, s obzirom da čovek ipak mora negde da pripada, to jest čovek Jevrejin, pa stoga kao prelazno rešenje, privremeno, sa već unapred kupljenom kartom za presedanje tiho iščekuju odgovarajuću voz na peronu Mađarske partije.”⁴⁰

Slično mišljenje je imao i sveštenik vikar Ferenc Fat, kao i novosadski intelektualci okupljeni oko dnevnog lista *Délbácska*. Nakon izbornog poraza Mađarske partije 1925. godine, smatrali su da partiju treba raspustiti zbog političara koji

⁴⁰ *Bácskai Napló*, 2. januar 1923.

Hasonló véleményen volt a Fáth Ferenc apátplébános és a Délbácska napilap köre tömörülő újvidéki értelmiség is. A Magyar Párt 1925. évi választási veresége után úgy vélekedtek, hogy a pártot a liberális és a zsidó gyökerű politikusai miatt fel kell oszlatni, s helyette az újvidékiek vezetésével egy új politikai szervezetet kell létrehozni.⁴¹

Hory András belgrádi magyar követ az 1925. évi kudarcért szintén a zsidó származású oktobrista emigránsokat tette felelőssé,⁴² Tubán Tibor szerzetes, a Délvidéki Otthon igazgatója pedig a miniszterelnökség kisebbségi osztályának írt egyik elemzésében a kisebbségi magyar politika sikertelenségének okát hárította a soraikban zsidókat is tudó oktobristákra.⁴³

A kisebbségi magyar politikálás történetében 1925 volt az első nagy vízváltó. Ennek okai nem kizárólag a választási kudarcban keresendőek. A Magyar Párton belüli jobboldali erők fellépése, majd a hatalmi harcok következtében a párt csúcsvezetőségéből távozni kényszerült a befolyásos, zsidó származású Gráber László. Dettre János szabadkai tartózkodása is rövidesen véget ért: 1925. október 22-én a hatóságok koholt vádak alapján kiutasították az országból.⁴⁴

⁴¹ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások...* 65. o.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 54. o.

⁴⁴ A kiutasítást a Bácsmezei Napló 1925. október 24-ei száma részletesen is leírja. A vele kapcsolatos titkosszolgálati jelentéseket Dévavári Dér Zoltán is ismerteti Dettre János életrajzi áttekintőjében: *Utószó – Vissza Szegedre*. Dettre János: *Új partok felé*. Szabadka, 1979, *Életjel*. 239–240. o.

imaju liberalne i jevrejske korene i umesto toga treba osnovati novu političku organizaciju koju će voditi Novosađani.⁴¹

Andraš Hori, mađarski ambasador u Beogradu je za izborni poraz 1925. godine takode smatrao odgovornim emigrante oktobriste jevrejskog porekla.⁴² Redovnik Tibor Tuban, direktor „Doma Južnih krajeva” (Délvidéki Otthon) u jednoj svojoj analizi upućenoj kancelariji za manjine pri vladi takode je za neuspeh manjinske mađarske politike optužio oktobriste koji su u svoje redove primili i Jevreje.⁴³

U istoriji mađarske manjinske politike godina 1925. predstavljala je prvu veliku prekretnicu. Razlog za to nije se krio isključivo u izbornom porazu. Zbog jačanje desničarskih snaga unutar Mađarske partije, kao i zbog borbe za vlast koja je sledila nakon toga, iz vrha stranke je bio primoran da ode uticajni Laslo Graber zbog toga što je imao jevrejsko poreklo. I boravak Janoša Dettrea u Subotici se uskoro prekinuo; 22. oktobra 1925. godine vlasti su ga na osnovu isfabrikovanih optužbi proterali iz države.⁴⁴

Prikljanje Mađarske partije desnici nije istovremeno značilo i automatsko okretanje krajnjoj desnici. Uprkos izbivanju desničarskih snaga u prve redove i jačanju

⁴¹ A. Sajti Enikő: Impériumváltások... 65. o.

⁴² Isto.

⁴³ Isto str. 54.

⁴⁴ Bácsmegeyi Napló u broju od 24. oktobra 1925. detaljno opisuje proterivanje. Isto u vezi ovog izveštaja tajne službe vidi: Zoltán Dévavári Dér u biografskom pregledu Dettre Jánosa: Utószó – Vissza Szegedre, in: Dettre János (1979): Új partok felé, Életjel, Subotica, str. 239-240.

A Magyar Párt jobbratolódása azonban nem vonta automatikusan maga után a szélsőjobb irányba történő elmozdulást. A jobboldali erők előtérbe helyeződése és a hivatalos magyar kormánykörökkel való kapcsolatok felerősödése ellenére a párt tagságában, struktúrájában lényegi változásra nem került sor – továbbra is jelentős erőt képviseltek benne a polgári radikális, liberális, demokrata elveket valló személyek. A szervezeten belüli belső erőeltolódások ellenére a Magyar Párt az elkövetkező periódusban sem tudott jelentős eredményt elérni a magyar kisebbség nagy tömegeit érintő kérdésekben. A sikertelenség miatt már 1926-ban megjelentek azok az erők – a jobb- és a baloldalon egyaránt –, amelyek az akut kérdéseket a polgári politizálást meghaladó, sőt azon túllépő ideológiai síkokon próbálták megoldani.

Az 1929-ben bevezetett királyi diktatúrával megszűnt a Magyar Párt. Ha a Bácsmegeyi Napló által a húszas évek első felében meghatározott alapok lényegi elemei a kisebbségi léttel kapcsolatban nem alakultak is át, gyökeresen megváltozott, bővült a kisebbségi magyar társadalom ideológiai szemléletmódja. Ezt a folyamatot azonban már az 1918 előtti világ terhes örökségétől, a belőle fakadó ideológiai, személyes rivalizálástól mentes, immáron az új államban felnőtt és szocializálódott generáció indította meg.

A dolgozat kerete nem teszi lehetővé, hogy elmélyedjünk a harmincas évek kisebbségi magyar politikájában, ezért itt csupán a téma szempontjából releváns, a magyar

kontakata sa zvaničnim mađarskim vladinim krugovima, u strukturi članova partije nije bilo suštinskih promena. U samoj partiji i dalje su značajnu snagu predstavljale ličnosti građansko-radikalne, liberalne i demokratske orijentacije. Uprkos unutrašnjim promenama u odnosu snaga do kojih je došlo u stranci, Mađarska stranka ni nadalje nije uspevala da donese značajne predloge vezane za rešavanje pitanja koja su se ticala velike većine manjinskih Mađara. Zbog tog neuspeha već 1926. godine pojavljuju se leve i desne snage koje su akutna pitanja pokušavale da reše na način koji je prevazilazio okvire uljudnog građanskog političkog angažovanja i rešenje su tražile u svetskim političkim okvirima.

Kraljeva diktatura koja je uvedena 1929. godine označila je ujedno i nestanak Mađarske partije. Ako se suštinski elementi na kojima je list *Bácsmegyei Napló* utemeljio politički pristup manjinskom životu i nisu promenili, promenio se i proširio ideološki pogled manjinskog mađarskog društva na svoj položaj. Ovaj proces je pokrenula generacija koja je već stasavala u novoj državi i koja je stoga bila oslobođena tereta predratnog pogleda na svet i sledstveno tome rasterećena ranijih ideoloških i ličnih rivalstava.

Okvir ovog rada nam ne daje mogućnost da se upustimo u detaljnu analizu manjinske mađarske politike tokom tridesetih godina, te bih na ovom mestu želeo samo kratko da se posvetim temi značajnoj za ovaj rad – na pitanja vezana za antisemitizam koji je podelio mađarsku zajednicu. Taj sukob je imao dva značajna pravca – politička opcija

közöséget megosztó antiszemitizmus kérdéskörére szeretnénk röviden kitérni. Ennek az összetűzésnek két fontos szereplője a Nagy Iván köré tömörülő, egyre inkább a magyar szélsőjobboldali eszme irányába sodródó, valamint a baloldali, az 1936 után a kommunistaszimpatizáns Híd folyóiratot maga mögött tudó irányzat volt. Kettejük szabadkai belharcában az egykori Magyar Párt konzervatív, liberális és polgári demokrata politikusai is részt vettek. Ennek az összecsapásnak az egyik fő színtere a szabadkai Nép kör, melyet az 1934-ben bekövetkezett betiltása utáni újraindulásakor már Magyar Olvasó körnek neveztek. A szembenállás aránylag rövid idő alatt túllépett az ideológiai csatározásokon, és fókuszába a zsidókérdés került.

Hogy a Magyar Olvasó kör ellenőrzéséért és befolyásáért megindult a harc, az 1937 februárjában lett nyilvánvaló, amikor a közelgő választmányi tisztújításra készülve mindkét fél képviselői megkezdték a szervezetbe való tömeges betagosodást.⁴⁵

Ezzel volt összefüggésben az a február 20-án megtartott telt házú Ady-est is, mely után a nagy sikerű rendezvény apropójából összehívott választmányi ülés botrányba fulladt, mivel Macskovics Benedek mérnök hevesen tiltakozott az est koncepciója és ideológiai mondanivalója ellen.⁴⁶ A kirohanását követő első összecsapások célja kezdetben még csak az erősen baloldali Ifjúsági Osztály megrend-

⁴⁵ Jegyzőkönyv a szubotocai Magyar Olvasó kör Választmányának 1937. február 7-én megtartott üléséről.

⁴⁶ Lévy Endre: Egy nemzedék elindul. Szabadka, 1974, Életjel. 29. o.

koja se sve više naginjala ka idejama mađarske ultradecnice oko Ivana Nađa i levičarska opcija oko časopis *Híd*, i koji je nakon 1936. godine bio simpatizer komunizma. U njihovoj borbi učestvovali su i nekadašnji konzervativni, liberalni i građansko-demokratski političari. Jedna od pozornica ovog sukoba bio je i subotički Nepker koji je nakon što je 1934. godine zabranjen, nastavio da funkcioniše kao Mađarski čitalački kružok. Sukob ove dve opcije je za kratko vreme prevazišla ideološke razmirice i u fokus dovela jevrejsko pitanje.

Borba za kontrolisanje i uticaj na Mađarski čitalački kružok postala je očigledna u februaru 1937. godine kada su se zbog skorašnjih izbora i smene rukovodstva predstavnici obe ideološke struje počeli masovno da se učlanjuju u organizaciju.⁴⁵

S tim ideološkim sukobom u vezi je bilo i književno veče posvećeno Endreu Adiju, koje je održano u prepunoj sali 20. februara, nakon čega je organizovana izborna sednica koja se završila skandalom, jer se inženjer Benedek Mačković žestoko bunio zbog koncepta književne večeri i njenog ideološkog konteksta.⁴⁶ Prvi sukobi koji su se dogodili nakon Mačkovićevo ispada u početku su za cilj imali samo disciplinovanje levičarski nastrojene Omladinske organizacije, ali je nedugo nakon rasplamsavanja razmirica, u samoj kulturnoj zajednici došlo do prelomnog tre-

⁴⁵ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör Választmányának 1937. február 7-én megtartott üléséről.

⁴⁶ Lévy Endre (1974): Egy nemzedék elindul, Életjel, Szabadka, 29.

szabályozása volt, a viták elmérgesedése következtében azonban a kultúrszervezetben nem sokkal később teljes törésre, majd szakadásra került sor. Macskovics Benedek ugyanis 1937. április 4-én lemondott az olvasókörben betöltött főtítkári posztjáról.⁴⁷ Az október 10-én megtartott tisztújítást Nojcsék Géza vezetésével az egykori Magyar Párt liberális és középútas konzervatív politikusai, a baloldali *Híd* folyóirat köré tömörülő ifjú értelmiség átmeneti szövetsége nyerte meg. A választásokon alulmaradt szélsőjobboldali frakció Macskovics Benedek és Veréb Gyula ügyvéd vezetésével előbb belülről próbálta megbuktatni az új vezetőséget, majd – mivel terve kudarcba fulladt – a horvát/bunyevác Katolikus Kör alosztályaként létrehozta saját szervezetét, a Katolikus Kör magyar tagozatát.⁴⁸

A két fél közötti csatározások azonban tovább éleződtek, s ezekben az ideológiai ellentéteken kívül mind nagyobb szerepe lett a zsidókérdésnek is. Az olvasókörben tevékenykedő magyar zsidókat érintő szélsőjobboldali – egyre nagyobb – kilengések ellen tiltakozva 1938. január 2-án Streliczky Dénes lemondott az olvasókör ügyvezetői tisztségéről.⁴⁹ Távozása sem tudta azonban oldani a feszültséget, sőt a zsidók elleni szélsőjobboldali támadások csak tovább erősödtek. Macskovicsék most azzal a követeléssel álltak elő, hogy az olvasókör összes termében helyezzék ki

⁴⁷ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör 1937. április 4-én megtartott rendes választmányi üléséről.

⁴⁸ Csuka János: i. m. 451. o.

⁴⁹ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör 1938. január 2-án megtartott rendes választmányi üléséről.

nutka, a zatim i do rascepa. Benedek Mačković je naime 4. aprila 1937. godine, dao ostavku na mesto glavnog sekretara u književnom kružoku.⁴⁷ Izbor za nove upravnike koji je održan 10. oktobra dobili su liberalni i centralistički članovi nekadašnje Mađarske partije pod vodstvom Geze Nojčeka, kao i prelazni savez mladih intelektualaca okupljenih oko levičarskog časopisa *Híd*. Ultradetničarska frakcija koja je izgubila na izborima je pod vodstvom Benedeka Mačkovića i advokata Đule Vereba prvo pokušavala iznutra da sruši novo rukovodstvo, a kada u tome nisu uspeli oformili su svoju organizaciju pod nazivom Mađarsko udruženje Katoličkog kruga, koje je predstavljalo ogranak hrvatsko/bunjevačkog Katoličkog kruga.⁴⁸

Međutim, sukobi između dve strane su postajali sve snažniji i osim ideoloških sukoba sve veću ulogu je u njemu igralo jevrejsko pitanje. Protestujući zbog sve žešćih istupa ultradetničara protiv mađarskih Jevreja, koji su bili aktivni u književnom kružoku, Deneš Štrelicki je 2. januara 1938. godine dao ostavku na mesto upravnika književnog kružoka.⁴⁹ Ni njegov odlazak nije ublažio napetost, štaviše, ultradetničarski napadi na Jevreje su postajali sve jači. Krug oko Mačkovića je sada nastupio sa zahtevom da se u svakoj sali Književnog kružoka postavi raspeće. Uprava Književnog kružoka je to odbila.⁵⁰ Nedugo nakon

⁴⁷ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör április 4-én megtartott rendes választmányi üléséről.

⁴⁸ Csuka János: A délvidéki magyarság története... str. 451.

⁴⁹ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör 1938. január 2-án megtartott rendes választmányi üléséről.

⁵⁰ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör 1938. május 8-ikán megtartott választmányi üléséről.

a feszületet – ezt a vezetőség elutasította.⁵⁰ Nem sokkal később Macskovics és Janiga több helyen is aláírásgyűjtést indított az olvasókörben lévő zsidók eltávolításáért.⁵¹

Az események ilyen alakulása azt eredményezte, hogy az olvasókör ifjúsági alosztálya a június 3-án megtartott nagygyűlésén a szélsőjobboldali elemek kizárását követelte. A következőképpen nyilatkozott a vallási és a faji üldözésről: „[...] a magyarság egyik értékes elemét, a zsidóságot építőmunkánkban elvesztjük és minden erőnkkel odahatunk, hogy az ilyen és hasonló alattomos munkát a jövőben lehetetlenné tegyük. Nem vagyunk hajlandók politikai kalandokba bocsátkozni, legkevésbé pedig fajiságtól elfogult politikai kalandorokkal és karriervadászokkal együttműködni.”⁵²

Az ifjúsági alosztály proklamációja természetesen tovább mélyítette a körön belüli szakadékat, s a vezetőségre is egyre nagyobb külső nyomás nehezedett.⁵³ Az erőviszonyok azonban korántsem voltak egyértelműek, s egyre inkább a szélsőjobb térnyerését eredményezték. Az újabb támadás után Mayer Ottmárt, a Híd főszerkesztőjét végül 1939. január 15-én kizárták az olvasókörből, s betiltották a

⁵⁰ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör 1938. május 8-án megtartott választmányi üléséről.

⁵¹ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör 1938. június 8-án megtartott rendes választmányi üléséről.

⁵² Híd, 1938. június. 195. o.

⁵³ Jegyzőkönyv a szuboticei Magyar Olvasókör 1938. július 24-én megtartott rendes választmányi üléséről.

toga Mačković i Janiga su na više mesta pokrenuli potpisivanje peticije radi izopštenja Jevreja iz Književnog kružoka.⁵¹

Ovakav razvoj događaja doveo je do toga da je Omladinski ogranak književnog kružoka na glavnoj sednici održanoj 3. juna zahtevao da se ultradesničarski elementi isključe iz njega budući da su smatrali da ultradesničari svojim verskim i rasnim progonom „[...] žele da u radu na izgradnji izgubimo Jevreje kao jedan dragoceni element mađarske nacije, te ćemo se svim svojim snagama boriti da takve i slične podmukle delatnosti u budućnosti potpuno onemogućimo. Nismo voljni da se upuštamo u političke avanture, posebno nismo spremni da saradujemo sa političkim avanturistima koji su opsednuti rasnim teorijama i kojima je karijerizam jedini cilj.”⁵²

Proklamacija Omladinskog ogranka je naravno dovela do daljeg produblivanja raskola unutar kružoka, a sama uprava trpela sve veći spoljašnji pritisak.⁵³ Odnosi snaga uopšte nisu bili jednoznačni i doveli su do jačanja ultradesnice. Nakon novih napada ultradesničara, 15. januara 1939. godine isključen je iz Književnog kružoka Otmar Majer, glavni urednik časopisa *Híd* i zabranjeno je da se časopis distribuiru u okviru institucije.⁵⁴ Sve ovo nije smirilo starsti. Na izbornoj sednici

⁵¹ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1938. június 8-ikán megtartott rendes választmányi üléséről.

⁵² *Híd*, jun 1938. str. 195.

⁵³ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1938. július 24-én megtartott rendes választmányi üléséről.

⁵⁴ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. január 15-én megtartott választmányi üléséről.

folyóiratnak az intézményen belüli terjesztését is.⁵⁴ Mind ez azonban nem csillapította az indulatokat. Az 1939. február 5-én megtartott választmányi ülésen a zsidó vallású jovialis úriember, Székely Áron megkérte Kovács Sztrikó Imrét, nyilvánosan is foglaljon állást azzal kapcsolatban, hogy az olvasóköri ellenzék valóban követelte-e a zsidók kizárását. Sztrikó erre kitérő választ adott, de hozzátette, hogy sokan örülnének Havas Károly távozásának zsidó vallása miatt.⁵⁵ Ezután Prokesch Mihály is célkeresztbe került. Őt a szélsőjobb arra szólította fel, hogy a Magyar Olvasókört „*mint a szabadkőművesek, a zsidók és a kommunisták egyesületét hagyja el, lépjen ki és iratkozzon be a Katolikus Kör magyar alosztályába.*”⁵⁶

Ezek a csatározások 1939 nyarára végül oda vezettek, hogy az eseményeket a háttérből mindvégig irányító Nagy Iván és a belgrádi kormánykörök között addig elképzelhetetlen szövetség jött létre. A kommunista veszély miatt ugyanis Belgrád ismételtelen az olvasókör bezárásával, illetve feloszlásával fenyegetődött, ha az ifjúsági alosztály tizenegy tagját nem zárják ki a tagságból, illetve ha nem számolják fel végérvényesen a Híd befolyását a Magyar Olvasókörre. A vezetőség erre már kénytelen volt engedni. Négy nappal a második világháború kitörése előtt,

⁵⁴ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. január 15-én megtartott választmányi üléséről.

⁵⁵ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. február 5-én megtartott választmányi üléséről.

⁵⁶ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. május 21-én megtartott választmányi üléséről.

održanoj 5. februara 1939. godine žovijalni gospodin jevrejske veroispovesti, Aron Sekelj, zamolio je Imrea Kovač Striko da i javno zauzme stav u vezi toga da li je opozicija u Književnom kružoku doista zahtevala isključivanje Jevreja. Striko je izbegao direktan odgovor, ali je istovremeno dodao da bi odlazak Karolja Havaša mnogi s radošću primili zbog njegove jevrejske vere.⁵⁵ Nakon toga je i Mihalj Prokeš došao pod udar. Njega su ultradesničari pozvali da „*napusti Mađarski književni kružok koji predstavlja udruženje slobodnih zidara, Jevreja i komunista i da se upiše u mađarski ogranak Katoličkog kružoka.*”⁵⁶

Ovi sukobi su do leta 1939. godine doveli do toga da je došlo do tada nezamislivog saveza između Ivana Nađa, koji je iz pozadine sve vreme upravljao situacijom, i vladajućih krugova iz Beograda. Zbog komunističke opasnosti Beograd je neprestano zahtevao zatvaranje Književnog kružoka ili njegovo raspuštanje, ukoliko se 11 članova Omladinskog ogranka ne isključi iz članstva ili ako konačno ne prekine uticaj časopisa *Híd* na Mađarski književni kružok. Uprava književnog kružoka ove stalne pritiske već nije mogla da prenebregne. Četiri dana pred izbijanje Drugog svetskog rata, 28. avgusta 1939. godine 11 intelektualaca levičara, koji su igrali ključnu ulogu u dešavanjima, bilo je primorano da napusti Nepker.⁵⁷

⁵⁵ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. február 5.-én megtartott választmányi üléséről.

⁵⁶ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. május 21.-én megtartott választmányi üléséről.

⁵⁷ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. VIII. 28.-i választmányi üléséről

1939. augusztus 28-án az eseményekben kulcsszerepet játszó tizenegy baloldali értelmiséginek el kellett hagynia a Népkört.⁵⁷

⁵⁷ Jegyzőkönyv a szubotikai Magyar Olvasókör 1939. augusztus 28-án megtartott választmányi üléséről.

III

Mađarski antisemitizam, genealogija jevrejskih zakona

Mađarski antisemitizam je zaokružen tzv. jevrejskim zakonima koji su u početku označavali period u kojem je, osim što su na površinu isplivala decenijama tinjajuća negativna osećanja, mađarska društvena elita pokušala da neutralizuje društvene i socijalne napetosti tridesetih godina. U datom istorijskom okviru nije Mađarska bila jedina država u kojoj su jevrejskoj zajednici nametnuta ozbiljna društvena ograničavanja i diskriminacije. U Poljskoj ili u Rumuniji je, što se tiče opšte atmosfere i donošenja antisemitskih zakona, u mnogim slučajevima i vremenski i prostorno prethodila procesima u Mađarskoj. Najnovija istraživanja su takođe pokazala da je u Mađarskoj, 29. maja 1938. godine, stupio na snagu Prvi jevrejski zakon, ali se nakon toga sve do 1942. godine u postupcima vlade ne primećuje neposredno približavanje Nemačkoj, kao ni ozbiljniji uticaj iz Vilhelmstraße.⁵⁸

Neposredna uvertira za donošenje Prvog jevrejskog zakona je 1. februar 1938. godine kada je Balint Homan, ministar vera i obrazovanja, radi smanjivanja društvenih tenzija predao predlog programa u 10 tačaka premijeru

⁵⁸ Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege, Pécs-Budapest, 2012. str. 187.

III.

A magyar antiszemitizmus, a zsidótörvények genealógiája

A magyar antiszemitizmus az úgynevezett zsidótörvényekkel teljesedett ki, melyekkel – azonkívül, hogy a társadalomban évtizedek óta lappangó negatív érzések felszínre kerültek – a hatalmi elit kísérelte meg enyhíteni a harmincas évek társadalmi és szociális feszültségét. Az adott periódusban a térségben nem Magyarország volt az egyetlen olyan állam, ahol a zsidóságot súlyos diszkrimináció és kemény megszorítások érték. A lengyel vagy a román közhangulat, illetve törvényhozás számos tekintetben időben és térben is megelőzte a magyarországi folyamatokat. A legfrissebb kutatások egyszersmind arra is rámutatnak, hogy a Magyarországon 1938. május 29-én elfogadott első zsidótörvény és utána az 1942-ig a zsidóság kárára meghozott további intézkedések mögött nem lehet közvetlenül kimutatni a németek felé tett gesztusokat vagy a Wilhelmstraße erre irányuló befolyását.⁵⁸

Az első zsidótörvény közvetlen előzménye, hogy Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a magyar társadalomban uralkodó feszültség feloldása céljából 1938. február 1-jén egy tízpontos programtervezetet

⁵⁸ Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Pécs–Budapest, 2012, Jelenkor Kiadó. 187. o.

Kalmanu Daranjiju. Stavio je naglasak na novi poreski sistem, na propise socijalne politike na štetu Jevreja, kao i na smanjivanje nezaposlenosti među intelektualcima.⁵⁹ Ono što je u početku bio protekcionistički antisemitizam, koji je pod uticajem sve akutnijih političkih i socijalnih tenzija pokušavao da spreči sve opasnije, ultradesničarsko nadiranje pripadnika Strelastih krstova, budući da je bilo sve očiglednijih znakova da bi u slučaju izbora lišenih manipulacija, ultradesnica mogla da dobije čak i apsolutnu većinu.⁶⁰ Nakon prethodnih dešavanja i stavranja negativne atmosfere u društvu, oba doma mađarskog parlamenta su – uprkos protestovanju tadašnjeg premijera Ištvana Betlena u Gornjem domu – na kraju s velikom većinom prihvatila predlog zakona koji je 8. aprila 1938. godine podneo Kalman Daranji.

Zakon iz 1938. godine je praktično bio prvi propis, izuzev zakona iz 1920. godine koji je uveo *Numerus Clausus*, koji je na osnovu pripadanja veroispovesti ozakonio pravljenje razlike među građanima Mađarske. Po slovu tog zakona u strukama koje su spadale pod slobodna zanimanja, kao i u finasijskim, trgovinskim i privrednim preduzećima koja su imala više od deset zaposlenih, broj Jevreja je trebao da se ograniči na 20%. Po uzoru na već postojeće advokatske, lekarske i inženjerske komore, organizovane su i komore za štampu, pozorište i film, gde je takođe trebalo da važi limit od 20%, a to je značilo da su na tim poljima mogli da dobiju posao samo članovi ovih komora. Sam

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto, str.193.

adott át Darányi Kálmán miniszterelnöknek. Ebben egy új adórendszer létrehozására, a zsidóság kárára végrehajtott szociálpolitikai intézkedésekre és az értelmiségi munkanélküliség felszámolására helyezte a hangsúlyt.⁵⁹ Az eredetileg protekcionista antiszemitizmus valójában az egyre fenyegetőbb szélsőjobboldali, nyilas előretörést kívánta meggátolni, mivel mind több jel utalt rá, hogy egy manipulálástól mentes választás esetén a szélsőjobboldal akár az abszolút többséget is megszerezhetette volna.⁶⁰ Az előzmények után a magyar országgyűlés mindkét háza – Bethlen István volt miniszterelnöknek a felsőházban elmondott tiltakozása ellenére – végül túlnyomó többséggel fogadta el a Darányi Kálmán által 1938. április 8-án beterjesztett törvényjavaslatot.

Az 1938. évi XV. törvénycikkely – az 1920. évi *numerus clausus*t leszámítva – volt az első olyan rendelkezés, amely vallási alapon tett különbséget a magyar állampolgárok között. A törvény értelmében a szabadfoglalkozású pályákon és a tíznél több főt foglalkoztató pénzügyi, kereskedelmi és ipari vállalatokban a zsidók létszámának arányát húsz százalékra kellett korlátozni. A már létező ügyvédi, orvosi és mérnöki kamarák mintájára előirányozták a sajtó-, a színház- és a filmkamara felállítását – melyre szintén érvényes volt a húszszázalékos limit –, ezáltal csak az vállalkhatott az adott területen munkát, aki tagja volt e kamaráknak is. Maga a törvény számos kivételt is tett. Például a hadirokkantakat, a frontszolgálatot teljesítőket,

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 193. o.

zakon predviđao je i brojne iznimke, tako da su od kvote od 20% bili izuzeti ratni invalidi, povratnici s ratišta i udovice i siročad poginulih ratnih heroja.⁶¹ Od zakona su bili izuzeti i oni Jevreji koji su pre 1. avgusta 1919. godine prešli u hrišćansku veru. Ovo je, međutim, Jevreje već delimično određivalo na osnovu rasnih osobina, budući da je od 1. avgusta 1919. godine zabranjivala promenu veroispovesti, mađarizaciju imena, promenu jezika, tačnije, sva najznačajnija oruđa asimilacije. U praksi je to značilo da su nakon tog određenog datuma i decu koja su već krštena, ali su vodila poreklo od roditelja Jevreja, definišali kao Jevreje.⁶²

Iako su savremenici sam zakon smatrali relativno blagim, uredbе koje su sledile sadržavale su dalje sankcije, Jevrejima su potpuno zabranili da budu sudski veštaci, kao i da se izdržavaju od prodaje vina i alkoholnih pića. Takođe im je bilo zabranjeno da trguju šećerom i cementom, a zabranili su im i profesije kao što je privatni detektiv, pa čak i prostitucija.⁶³

Do 1938. godine postalo je evidentno da uz nemačku pomoć postoji realna šansa da se delovi nekadašnje severne Mađarske ponovo pripoje mađarskoj državi. Socijalni odnosi u Čehoslovačkoj su u to vreme bili mnogo razvijeniji i funkcionisali su i sistemi institucija kojih nije bilo u tadašnjoj Mađarskoj; osim osiguranja u slučaju nezaposlenosti, na snazi je bila i uredba o obaveznom osmočasovnom

a hőszi halottak özvegyeit és árváit nem számolták bele a húsz százalékba.⁶¹ Mentességet élveztek továbbá az 1919. augusztus 1-je előtt kitérték is. Ez a kitétel azonban a zsidóságot már részben faji alapon határozta meg, lehetetlené tette ugyanis a kikeresztelkedést, a névmagyarosítást, a nyelváltást, mivel az asszimiláció legfontosabb eszközeit 1919. augusztus 1-je, azaz a Tanácsköztársaság bukása utáni időszak vonatkozásában – vagyis a meghatározott dátum után a zsidó szülőtől született, de már megkeresztelt gyerekeket is zsidóként definiálta.⁶²

A kortársak aránylag enyhének ítélték meg a törvényt, így ezt követő rendeletek további szigorításokat tartalmaztak: teljesen eltiltották a zsidókat a bírósági szakértéstől, a bor és az égetett szesz árusításától. Ugyancsak megtiltották számukra, hogy cukorral és cementtel kereskedjenek, vagy hogy magándetektívnek álljanak, sőt még a prostitúciót is.⁶³

1938-ra egyértelművé vált, hogy német támogatással esély van a felvidéki területek részleges visszaszerzésére. Csehszlovákia szociális viszonyai egyszerűs mind az adott korban jóval fejlettebbek voltak a magyarországiaknál, az országban olyan intézményrendszerek működtek, amilyenek Magyarországon (akkoriban) nem: például létezett a munkanélküli-biztosítás, az államilag támogatott lakás-

⁶¹ Randolph L. Braham: A magyar holocaust I, Budapest, 1988. str. 106.

⁶² Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 194.

⁶³ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 197.

⁶¹ Braham, Randolph L.: A magyar holocaust. I. kötet. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó. 106. o.

⁶² Ungváry Krisztián: i. m. 194. o.

⁶³ Ungváry Krisztián: i. m. 197. o.

radnom vremenu, postojala je i izgradnja stanova koju je pomagala država, a sindikati su imali ozbiljnu ulogu u raspodeli penzija i socijalne pomoći.⁶⁴ Postalo je stoga neophodno da se radi integrisanja teritorija koje su trebale da se pripoje mađarskoj državi nađe način da se premoste značajno različiti socijalni sistemi.⁶⁵ Inicijative socijalne politike tadašnjeg mađarskog premijera, Bele Imredija, međutim, zbog međusobno sukobljenih interesnih grupa, kao i zbog prekratkog vremenskog okvira, nisu postigle neke vidljive rezultate.

Pripajanje nekadašnjih teritorija na severu države nije prošlo bez antisemitskih ekscesa i pretkazao je i skorašnje događaje u južnim krajevima. U Parkanju su demolirali sinagogu, u Želizu (slovački: Želiezovce) su mađarski vojnici učestvovali u pogromu, oduzimali su Jevrejima dozvole za trgovinu i prodaju alkoholnih pića i duvana, a započete su i prve internacije. Deo Jevreja koji je i dalje ostao pod vlašću slovačke države dospelo je između dve vatre, naime, demonstracije Slovaka održane 3. novembra u Bratislavi protiv Prve bečke odluke prerastale su nakon kratkog vremena u anisemitske demonstracije i nedugo zatim su slovačke vlasti započele prebacivanje Jevreja preko nove granice u Mađarsku. Dramatičnost situacije pokazuje i činjenica da su zbog nastale situacije u mnogim gradovima na severu morali da osnuju izbegličke logore.⁶⁶

⁶⁴ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 205.

⁶⁵ O svemu ovome detaljnije vidi: UNGVÁRY KRISZTIÁN: A Horthy-rendszer mérlege, Pécs-Budapest, str.205-212.

⁶⁶ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 213-214.

épités, érvényben volt a kötelezően előírt nyolcórás munkaidő, és a szakszervezeteknek is jelentős szerepük volt a nyugdíj, illetve a szociális segélyek szétosztásában.⁶⁴ A magyar állam számára szükségzerű lett az ismételten be- tagolandó és a törzsterületek közötti jelentős különbségek áthidalása.⁶⁵ Az akkori magyar miniszterelnök, Imrédy Béla szociálpolitikai kezdeményezései azonban az ellenérdekeltektől érdekcsoportok ellenállása és az idő rövidsége miatt végül nem értek el átütő eredményt.

A Felvidék déli sávjának visszacsatolása zsidóellenes kilengésekkel járt, és jelzésértékű lett a közeljövő délvidéki eseményeit illetően is. Párkányban zsinagógát vertek szét, Zselízen a magyar katonák pogromban vettek részt, ital- mérési és dohányárusítási engedélyeket vontak be, s megkezdődtek az első internálások is. A felvidéki zsidóságnak az a része, amely a szlovák állam fennhatósága alatt maradt, voltaképpen két tűz közé került, mivel Pozsonyban az első bécsi döntés elleni, november 3-án megtartott szlovák demonstráció rövidesen antiszemita tüntetéssé alakult át, s nem sokkal később a szlovák hatóságok meg is kezdték a fennhatóságuk alatt lévő zsidók Magyarországra történő kiutasítását. A helyzet drámaiságát mutatja az is, hogy emiatt a Felvidék több városában menekülttáborokat kellett létesíteni.⁶⁶

⁶⁴ Ungváry Krisztián: i. m. 205. o.

⁶⁵ Minderről bővebben lásd: Ungváry Krisztián: i. m. 205–212. o.

⁶⁶ Ungváry Krisztián: i. m. 213–214. o.

U međuvremenu je postajala sve izraženija desničarka orijentacija premijera Imredija. Pripremanje Drugog jevrejskog zakona među ostalim argumentovali su i činjenicom da je povećanjem teritorije države i 67.876 Jevreja postalo građanima Mađarske. Ovaj broj je tokom rasprave u parlamentu postajao i veći, jer je u međuvremenu došlo i do aneksije Zakarpatja, čime je faktički više Jevreja nego Mađara hrišćana pripalo mađarskoj državi. Na području koje je pripojeno Mađarskoj od 700.000 stanovnika je 11% bilo jevrejske veroispovesti, dok je broj Mađara hrišćana iznosio samo 10,1 postotak.⁶⁷

Savremenicima je bilo jasno da će zakon koji je bio u pripremi značiti mnogo strože i radikalnije rešenje od prethodnog. Tri velike jevrejske konfesije su 12. januara 1939. godine ukazivale na povredu mađarskog ustava, na princip jednakosti pred zakonom, na odbranu stečenih prava, kao i na štetu koja se nanosi osnovnim interesima mađarske nacije.⁶⁸

Tokom rasprave o predlogu zakona objavljeno je mnogo protestnih nota, a među njima je bio i letak koji je taksativno navodio dokaze lojalnosti Jevreja prema mađarskoj državi. U tom smislu je aktuelizovan nekadašnji proglas jevrejskih verskih poglavara pisan povodom oslobodilačkog rata i revolucije iz 1849–1849. godine. „*Mađari smo, a ne Jevreji, nismo iz druge nacije, bez obzira što postajemo pripadnici druge veroispovesti kada u svojim hramo-*

⁶⁷ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 377.

⁶⁸ Randolph L. Braham: citirani rad, str. 127.

Eközben Imrédy miniszterelnök fokozatos jobbratoló-dása egyre érezhetőbb lett. A második zsidótörvény elő-készületeit a többi közt azzal indokolták, hogy a területi gyarapodással 67.876 zsidó is az ország lakosa lett. Ez a szám a törvény parlamenti vitája alatt tovább nőtt, mivel Kárpátalja időközben megtörtént annektálásával több zsi-dó került Magyarországhoz, mint keresztény magyar – a birtokba vett terület 700.000 lakosából az izraelita vallá-súak aránya 11 százalék volt, míg a keresztény magyaroké csupán 10,1 százalék.⁶⁷

Hogy a készülődő törvény jóval szigorúbb és radikáli-sabb lesz elődjénél, azzal a kortársak is tisztában voltak. A három nagy zsidó felekezet 1939. január 12-én a magyar alkotmány megsértésére, a törvény előtti egyenlőség el-vére, a szerzett jogok védelmére, a magyar nemzet elemi érdekeinek károsítására hívta fel a figyelmet.⁶⁸

A törvénytervezet vitája közben számos tiltakozásra került sor. Ezek egyike volt az a röpirat is, amely a zsidó-ság Magyarország iránti hűségének bizonyítékait sorolta fel. Ebből a célból idézték fel a zsidó vallási vezetőknek az 1849/1849-es forradalommal és szabadságharcral kapcsolatlan álláspontját is: „*Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezetek, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz, hazánk és reánk is árasztott kegyelméért, de az élet egyéb viszonyai-*

⁶⁷ Ungváry Krisztián: i. m. 377. o.

⁶⁸ Braham, Randolph L.: i. m. 127. o.

*vima upućujemo svoju najdublju zahvalnost Svevišnjem zbog milosti koju daruje našoj domovini i nama, ali smo u ostalim svakodnevnim delatnostima istinski rodoljubi i pravi Mađari (Manifest predstavnika Jevreja iz Mađarske i Transilvanije 17. marta 1848. godine). I danas, u proleće 1939. godine imamo isti stav.*⁶⁹

Dok je u vezi Prvog jevrejskog zakona javnost ispoljila vrlo malo otpora, tokom rasprave o Drugom jevrejskom zakonu pokrenuo se mnogo širi i značajniji društveni otpor. Protiv ovog zakona su protestovali i u gornjem domu, Ištvan Bezeredi, grof Đerd Pronai, kao i jedan od najpouzdanijih ljudi Hortija, grof Ištvan Betlen, nekadašnji premijer, koji je u više govora upozoravao na negativnosti usvajanja ovog zakona. Posledica svega navedenog je bila da se rasprava o predlogu zakona produžila. Grof Đula Karolji je podneo ostavku na mesto člana u Gornjem domu parlamenta kao vid protesta nakon što su doživeli poraz svi njegovi pokušaji da se tekst zakona promeni.⁷⁰

Jačanje antisemitske atmosfere preko štampe kulminiralo je 3. februara kada su mladi pripadnici Strelastih krstova bacili ručnu granatu na sinagogu u ulici Dohanj, među svet koji je odlazio sa subotnjeg bogoslužjenja. Napad sa smrtnim ishodom zaprepastio je tolerantne i humane članove mađarskog društva, ali uprkos tome huškanje naroda protiv Jevreja nije popuštalo. U toj atmosferi jedino je bilo moguće postići da u Gornjem domu parlamenta, na za-

⁶⁹ Randolp L. Braham: citirani rad, str. 128.

⁷⁰ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 380.

*ban honfiak, csak magyarok vagyunk. (A magyarországi és erdélyhoni zsidók képviselőinek kiáltványa 1848. március 17-én) Ezt valljuk ma is, 1939 tavaszán.*⁶⁹

Míg az első törvény aránylag kis ellenállásba ütközött, addig a második zsidótörvény vitája során a magyar társadalom jóval nagyobb és jelentősebb rétege mozdult meg. Tiltakozott ellene a felsőházból Bezeredy István, gróf Prónay György és Horthy egyik legfőbb bizalmasa, gróf Bethlen István egykori miniszterelnök is, aki több beszédében is óva intett a törvény elfogadásától. Ez viszont csak arra volt elég, hogy elhúzzák a törvénytervezet vitáját. Gróf Károlyi Gyula – miután a törvény szövegének átírására tett kísérletei kudarcba fulladtak – tiltakozásul lemondott felsőházi tagságáról.⁷⁰

A sajtó zsidóellenes hangulata február 3-án kulminálódott, amikor fiatal nyilasok kézigránátot dobtak a Dohány utcai zsinagógából, a szombati istentiszteletről távozók közé. A halálos áldozatokkal járó támadás megdöbbentette a magyar társadalom jóérezsű tagjait, ettől függetlenül a zsidók elleni hangulatkeltés nem hagyott alább. Az adott légkörben a felsőházi viták során és a felsőházi indítványokra végül csak könnyítéseket tudtak elfogadtatni.⁷¹

Bethlen István közvetlenül a törvény jóváhagyása előtt több befolyásos konzervatív magyar politikussal memo-

⁶⁹ Uo. 128. o.

⁷⁰ Ungváry Krisztián: i. m. 380. o.

⁷¹ Braham, Randolph L.: i. m. 129–130. o.

hitev samog Gornjeg doma, u nekim slučajevima izglasaju određene olakšavajuće odredbe ovog zakona.⁷¹

Ištvan Betlen je neposredno pre usvajanja zakona sa nekoliko uticajnih mađarskih konzervativnih političara uputio memorandum Hortiju u kojem iznose svoj stav da usvajanje novog jevrejskog zakona neće rešiti društvene probleme i da Imrediju zbog diktatorskih sklonosti treba uskratiti poverenje. Nakon nekoliko dana pojavile su se informacije koje su dokazivale jevrejsko poreklo Imredija, te je premijer 15. februara podneo ostavku.⁷² Njegov naslednik, Pal Teleki je takođe predstavljao antisemitsku struju. Zakon je konačno stupio na snagu 4. maja. Propisi koji su prihvaćeni su pojam Jevreja sada već zasnivali samo na rasnom poreklu, a neke tačke zakona su prevazilazile čak ograničenja koja je nacistička Nemačka nametnula Jevrejima. Drugi jevrejski zakon uveo je i izraz „*polukrvni*” za one osobe koje su imale i babe i dede Jevreje. Po slovu zakona Jevrejima su smatrani i oni nejevreji koji, iako već rođeni kao hrišćani, imaju bar jednu babu Jevreju ili dedu Jevrejina i koji su sklopili brak sa osobom koja se takode ne smatra pripadnikom jevrejske rase, ali su joj jedna ili dvoje baba/deda rođeni kao pripadnici jevrejske zajednice.⁷³ U zakonu su inače postojale i anomalije u smislu da su se decu Jevreja koji su prešli u hrišćansku veru smatrala hrišćanima ukoliko im je porodica živela u Mađarskoj od 1848. godine. Zbog tih stavki zakona nastajale

⁷¹ Randolph L. Braham: citirani rad, str. 129-130.

⁷² Ungváry Krisztián: citirani rad str. 384.

⁷³ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 378.

randumot intézett Horthyhoz. Úgy vélték, hogy a készülõ törvény nem oldja meg a társadalmi gondokat, és Imredytõl – diktatórikus hajlamai miatt – meg kell vonni a bizalmat. Néhány nap múlva Imrédy zsidó származását bizonyító információk láttak napvilágot, aminek következtében a miniszterelnök február 15-én lemondott.⁷² Utódja, Teleki Pál azonban maga is az antiszemita vonulat képviselõje volt. A törvény végül május 4-én lépett hatályba. Az elfogadott rendelkezések már kizárólag faji alapon határozták meg a zsidó fogalmát, bizonyos pontjai pedig túlléptek a náci Németország korlátozásain is. A második zsidótörvény bevezette a „*félvér*” kifejezést azokra, akiknek két nagyszülője volt zsidó. Ennek értelmében zsidónak minõsültek azok a nem zsidók, akik kereszténynek születtek ugyan, de egy vagy két nagyszülőjük zsidó volt, s olyan személlyel kötöttek házasságot, aki maga ugyan szintén nem minõsült zsidónak, egy vagy két nagyszülője azonban a zsidó hitközség tagjaként született.⁷³ A törvény egyébként anomáliákat is tartalmazott: az 1919 után kikeresztelkedett zsidók gyermekei kereszténynek számítottak, ha családjuk 1848 óta Magyarországon élt. Ezzel az a helyzet állt elõ, hogy egy családon belül a szülõk zsidónak számítottak, míg a gyermekek kereszténynek, még abban az esetben is, ha a szülõk gyerekkorukban keresztelkedtek ki.⁷⁴

⁷² Ungváry Krisztián: i. m. 384. o.

⁷³ Uo. 378. o.

⁷⁴ Uo. 380. o.

su situacije da se u pojedinim porodicama oba roditelja smatrana Jevrejima, ali su deca već smatrana hrišćanima, iako su roditelji još u detinjstvu bili pokršteni.⁷⁴

Zakon je uveo stroga ograničenja vezana za državljanstvo. Treći stav zakona je određivao da Jevreji ne mogu ni preseljenjem ni brakom da dobiju mađarsko državljanstvo, a suzio je i građanska i politička prava – glasačko pravo imali su samo oni građani koji su najmanje sto godina već bili mađarski državljani.⁷⁵ Zakon je Jevrejima zabranio i zapošljavanje u državnim institucijama i odredio je da od 1. januara 1940. godine svi Jevreji koji su zaposleni u sudovima i tužilaštvima moraju da budu penzionisani, dok profesori, učitelji i službenici hitno i bezuslovno moraju da se otpuste. Po slovu zakona opet je uveden *numerus clausus* iz 1920. godine, po kojem je broj Jevreja u visokoobrazovnim institucijama i u strukovnim komorama mogao da bude samo 6%. Jevrejima su zabranili da se bave režijom, filmskom produkcijom i glumom. Na osnovu ekonomskih ograničenja Jevreji su imali obavezu da traže dozvolu za kupovinu ili prodaju zemlje, a poljoprivredna dobra su morali da izdaju po ceni koju je određivala državna vlast.⁷⁶

Kao i kod Prvog, tako su i kod Drugog jevrejskog zakona značajnu ulogu imale uredbe. Lokalne vlasti su bile u obavezi da kontinuirano šalju statističke izveštaje o zanat-

⁷⁴ Ungváry Krisztián: citirani rad str. 380.

⁷⁵ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 381

⁷⁶ Randolph L. Braham: citirani rad, str. 131.

A törvény súlyos korlátozásokat vezetett be az állampolgárság tekintetében. A harmadik cikkelye úgy rendelkezett, hogy zsidók sem honosítás, sem házasságkötés útján nem szerezhettek magyar állampolgárságot – ennek később, mint látni fogjuk, a Délvidéken is lettek következményei –, valamint beszűkítette a politikai és a polgári jogokat is – csak azoknak volt választójoguk, akik legalább száz éve magyar honos családból származtak.⁷⁵ Megtiltotta az állami tisztségviselést, s elrendelte, hogy 1940. január 1-jéig minden zsidót nyugdíjazni kell a bírói karból és az ügyészségi testületből, míg a tanárokat, tanítókat, közjegyzőket kötelezően el kellett bocsátani. A törvény értelmében ismét életbe lépett az 1920. évi numerus clausus hatszázalékos arányszáma a felsőfokú intézmények, illetve a szakmai kamarák esetében. A zsidókat eltiltották a rendezéstől, a filmgyártás és a színháztársaság vezető tisztségvitől, továbbá a gazdasági korlátozások értelmében a zsidók földvásárlását és -eladását engedélykötelessé tették, mezőgazdasági ingatlanulajdonukat pedig kötelesek voltak a hatóságok által megszabott áron bérbe adni.⁷⁶

Akárcsak az első zsidótörvény esetében, a másodikban is fontos szerepük volt a rendeleteknek. A helyhatóságokat például arra kötelezték, hogy állandó statisztikai kimutatásokat készítsenek a zsidóknak kiadott iparengedélyekről, melyeknek érvényességét évente kellett meghosszabbítani.⁷⁷

⁷⁵ Uo. 381. o.

⁷⁶ Braham, Randolph L.: i. m. 131. o.

⁷⁷ Ungváry Krisztián: i. m. 385. o.

skim dozvolama izdatim Jevrejima, čija je validnost morala svake godine da se produžava.⁷⁷

Treći zakon o Jevrejima stupio je na snagu 2. avgusta 1941. godine u kojem je „izražena zahvalnost za sever Transilvanije i za tzv. Južne krajeve”.⁷⁸ Tada je premijer već bio Laslo Bardoši koji je po mišljenju današnje istorijske nauke predlog zakona preuzeo od svog prethodnika, grofa Pala Telekija, koji je u međuvremenu izvršio samoubistvo. U vezi Bardošijevog eventualnog antisemitizma tako nema istorijskih dokaza. Polazeći od toga možemo da tvrdimo da zakon nije bio lični stav premijera, nego političko nasleđe grofa Telekija, kao i novi korak ka pravljenu ustupaka opštem raspoloženju naroda.⁷⁹

Zakonska regulativa, kasnije ozloglašena kao „zakon o rasnoj čistoti” dopunjavala je pojedine tačke Zakona o braku. Stav XV zakona iz 1941. godine zabranjivao je brak između Jevreja i hrišćana i rasnim skrnavljenjem se smatrala vanbračna polna veza između Jevreja i hrišćana, a takođe je zabranjivan i brak između polu-Jevreja i hrišćana. Brak polu-Jevreja sa polu-Jevrejima ili četvrt-Jevrejima bio je moguć samo uz dozvolu Ministarstva pravosuđa. Zakon je na taj način postao drastičniji i od nemačkih zakona koji u vezi četvrt-Jevreja nisu sadržavali nikakva ograničavanja.⁸⁰

⁷⁷ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 385.

⁷⁸ Randolph L. Braham: citirani rad, str. 164.

⁷⁹ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 399.

⁸⁰ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 400-401.

1941. avgustus 2-án emelkedett törvényerőre a harmadik zsidótörvény, melyben Észak-Erdélyért és a Délvidékért „mondtak köszönetet”.⁷⁸ Ekkor már Bárdossy László volt a miniszterelnök, aki a történelemtudomány mai állása szerint a törvénytervezetet elődjétől, az időközben öngyilkosságot elkövető Teleki Páltól örökölte meg. Bárdossy esetleges antiszemitizmusával kapcsolatban nincsenek források. Ebből kiindulva tehát maga a törvény nem a regnáló miniszterelnök magánvéleménye volt, hanem Teleki politikai öröksége és a közhangulat irányába tett újabb lépés.⁷⁹

A későbbiekben „fajvédelmi törvényként” elhíresült jogszabály a házassági törvény bizonyos pontjait egészítette ki. Az 1941. évi XV. törvény megtiltotta a zsidók és a keresztények közötti házasságot, fajgyalázasnak minősítette a köztük létesített, házasságon kívüli nemi kapcsolatot, s ugyancsak tiltotta a félzsidók és a keresztények egybekelését. A félzsidó, a fél- vagy negyedzsidó közötti házasságot pedig igazságügyi miniszteri engedélyhez kötötte. A jogszabály ezáltal még a német törvényeknél is drasztikusabb volt, mivel azok a negyedzsidók esetében semmilyen korlátozást nem tartalmaztak.⁸⁰

A szabadkai zsidókat is hatványozottan érintette az 1942-ben elfogadott úgynevezett negyedik zsidótörvény. Ennek rendelkezései tovább szigorították a második zsi-

⁷⁸ Braham, Randolph L.: i. m. 164. o.

⁷⁹ Ungváry Krisztián: i. m. 399. o.

⁸⁰ Uo. 400-401. o.

Subotičke Jevreje je višestruko pogodio tzv. Četvrti jevrejski zakon koji je usvojen 1942. godine. Njegove uredbe su pooštrile određene tačke Drugog jevrejskog zakona, za pravo su zabranile Jevrejima kupovanje nekretnina i odredile nacionalizaciju poljoprivrednih ili šumskih dobara većih od 10 hektara u privatnoj ili združenoj svojini Jevreja.⁸¹

U vezi toga je 27. juna 1942. godine najavljena i agrarna reforma premijera Mikloša Kalajja koja je 90% tadašnje teritorije države podelila na posede manje od 50 hektara, dok je oduzimanje jevrejskih poseda postalo moguće zahvaljujući premijerovoj uredbi 1943/4250. Tako jevrejski posedi manji od 10 hektara na osnovu socijalne ugroženosti mogli su biti dodeljeni, a oni veći od 50 hektara, putem konkursa.⁸²

Lajoš Pemenji-Šneler planirao je i donošenje Petog jevrejskog zakona, ali do toga nije došlo.⁸³ I pored toga, osim jevrejskih zakona doneti su još mnogobrojni zakoni i pravilnici koji su Jevrejima nametali dalja ograničavanja. Stav VIII zakona iz 1942. godine praktično je „ukinuo recepcioni zakon iz 1895. godine”. Ukinuo je Jevrejima status priznate verske konfesije i vratio je na status zakonski prihvaćene konfesije. Stav XIV u zakonu je iste godine Jevreje isključio iz oružanih snaga, a rezervne oficire i podoficire je lišio ranga.⁸⁴

⁸¹ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 445.

⁸² Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 447.

⁸³ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 463.

⁸⁴ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 405-406.

dótörvény bizonyos pontjait – lényegében megtiltották a zsidók ingatlanvásárlását és -tulajdonlását, s államosítottak minden magán- és társasági tulajdonban lévő, öt holdnál nagyobb mezőgazdasági és erdőbirtokot.⁸¹

Ezzel összefüggésben a Kállay Miklós miniszterelnök által 1942. június 27-én bejelentett földreform az ország akkori területének kilencven százalékát ötven hektárnál kisebb birtokokra osztotta fel, a zsidó földek kiigénylésére pedig az 1943/4250. sz. miniszterelnöki rendelet értelmében adódott lehetőség. Öt holdnál kisebb zsidó birtokot szociális szempontok alapján, száz holdnál nagyobb területet pedig pályázással lehetett igényelni.⁸²

Reményi-Schneller Lajos egy ötödik zsidótörvény meghozatalát is tervezte, erre azonban már nem került sor.⁸³ Ettől függetlenül a felsoroltakon kívül számos további törvényt és rendeletet hoztak, mely tovább korlátozta a zsidóságot. Az 1942. évi VIII. törvénycikk voltaképpen az 1895. évi XLII. „recepció törvény” számolta fel, az izraelita vallásfelekezeti bevett felekezeti státusát szüntette meg ugyanis, és törvényesen elismert vallásfelekezetté minősítette vissza. Az ugyanebben az évben meghozott XIV. törvénycikkely a zsidókat kizárta a fegyveres szolgálatból, a tartalékos tiszteket és tiszthelyetteseket pedig megfosztotta rangjuktól.⁸⁴

⁸¹ Uo. 445. o.

⁸² Uo. 447. o.

⁸³ Uo. 463. o.

⁸⁴ Uo. 405-406. o.

Na kraju je neophodno da pomenemo i predlog izložen početkom 1942. godine na javnoj sednici gradova Bihar i Segedin, na kojoj je u šest tačaka predlagano da se započne rešavanje jevrejskog pitanja. Više gradova je prihvatilo pomenuti predlog, a među njima i Ungvar, Kapošvar, Sombathely i Segedin, kao i županije Bihar i Baranja.⁸⁵ Kasnije su, kao što ćemo to i videti, pojavili i drugi, vrlo slični predlozi.

Procesi u mađarskom zakonodavstvu pokazuju da antisemitizam u mnogim slučajevima nije dolazio s vrha vlasti, nego je bio pokrenut iz nižih struktura izvršne vlasti, a zakonodavstvo je u mnogim slučajevima ovako donetim odlukama naknadno davalo legitimnost.⁸⁶

⁸⁵ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 461-462.

⁸⁶ Ungváry Krisztián: citirani rad, str. 407.

Végezetül említsük meg az 1942 elején Bihar és Szeged város közgyűlése által felterjesztett javaslatot, mely hat pontban indítványozta a zsidókérdés megoldását. Ehhez több város is csatlakozott. Köztük volt Ungvár, Kaposvár, Szombathely és Szeged városa, valamint Bihar és Baranya megye közgyűlése is.⁸⁵ Később, mint látni fogjuk, más – de több szempontból hasonló – felterjesztések is születtek.

A magyar törvényhozásban végbemenő folyamatok arra is rámutatnak, hogy a zsidóellenesség sok esetben nem felülről, hanem a végrehajtási struktúrák alsóbb szintjéről indult, a törvényhozás pedig ezeket az intézkedéseket többnyire csak utólag legitímálta.⁸⁶

⁸⁵ Uo. 461-462. o.

⁸⁶ Uo. 407. o.

IV Vreme vojne uprave

Nova smena imperija u aprilu 1941. godine, nakon čega je Subotica ponovo pripojena Mađarskoj, izvedena je uz oružane sukobe.⁸⁷ Jedinice jugoslovenske vojske koje su se povlačile i srpske slobodne formacije ušancile su se u gradu, te su jedinice mađarske vojske i žandarmerije poslate u Suboticu mogle da zauzmu grad isključivo oružanom borbom. Nisu samo jedinice žandarmerije vodile žestoke ulične borbe – prvenstveno sa snajperistima skrivenim po kućama na Halaškom putu – nego su bili napadani i službenici administracije koji su dolazili nakon vojske: „Dana 14. aprila su me s četom okupljenom u Kiškerešu poslali u Suboticu [...] Dok smo stizali u grad bili smo napadnuti od strane četnika i samo nakon oružanog sukoba sam uspeo da sa četom uđem na predviđenu lokaciju. Obaveza oko upravnih poslova odmah sam se latio. Posao su mi u velikoj meri ograničavali neprekidni oružani napadi četnika. Stanovništvo se povuklo u svoje domove i zbog toga nije moglo da pročita proglase. Sve ovo je prouzrokovalo oko sedam dana kašnjenja”⁸⁸

Posledica toga je bila da je mađarska vojska koja je ulazila u grad krenula u desetodnevnu akciju čišćenja tere-

⁸⁷ U vezi pripajanja Južnik krajeva Mađarskoj detaljnije vidi: A. SAJTI ENIKŐ: Délvidék 1941-1944, Budapest, 1987, str. 11-85, isti autor: Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken, Budapest, 2004, str. 153/319, isti autor: Bűntudat és győztes fölény, Szeged, 2010, str. 75–119.

⁸⁸ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Szabadka thj. Város katonai parancsnokság Külsőterületi Előadójának zárójelentése

IV. A katonai közigazgatás időszaka

1941. áprilisában fegyveres összetűzések által került sor az újabb, immáron második impériumváltásra, mely során Szabadka ismét Magyarország része lett.⁸⁷ A visszavonuló jugoszláv hadsereg és a szerb szabadcsapatok egységei a város több pontján is elsáncolták magukat, ezért az április 14-én a városba irányított magyar rendőri és közigazgatási egységek csak tűzharc árán tudták elfoglalni állomáshe-lyüket. Nemcsak a rendőrök vettek részt heves, utcai össze- csapásokban – elsősorban a Halasi úti házakban megbújt orvlövészekkel –, hanem az őket követő adminisztratív legénységet is támadások érték: „1941. április 14-én irányí- tottak csoportommal a gyülekező helyről, Kiskőrösről Sza- badkára. [...] A városba érkezésünkkor csoportomat csetni- kek megtámadták, és csak tűzharc árán tudtam törzsemmel beosztási helyemre jutni. Közigazgatási tevékenységemet azonnal megkezdtem. Ezt az állandóan megismétlődő cset- niklövöldözés nagyban korlátozta. A lakosság otthon tar- tózkodott, és emiatt nem olvashatta a kiadott hirdetőménye- ket. Mindez kb. egy hét késedelmet okozott.”⁸⁸

⁸⁷ A Délvidék visszacsatolásáról bővebben lásd: A. Sajtó Enikő: Délvidék 1941–1944. Budapest, 1987, Kossuth Kiadó. 11–85. o. Uő: Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó. 153–319. o. Uő: Bűntudat és győztes fölény. Szeged, 2010, SZTE Törttud. Doktori Isk. 75–119. o.

⁸⁸ IAS F:60/SGT.192/7-1941: Szabadka thj. város katonai parancsnoksága kül- területi előadójának zárójelentése.

na, fokusirajući se na „*elemente sumnjive da su četnici*”. Specijalni odredi žandarmerije izveli su mnoga hapšenja. Tokom racija, pretresa kuća i legitimisanja, izvedenih u zajedničkoj akciji policije, žandarmerije i vojske, uhapšene su sve osobe za koje se sumnjalo da su opasne po državnu bezbednost i zatvorene su u zgradu nekadašnjeg Sokolskog doma, koji je u međuvremenu preimenovan u *Mađarski dom kulture*. U tom periodu je otprilike protiv 900 osoba vođen postupak legitimisanja, a od toga je njih 470 internirano u sabirni centar na Paliću. Vojna uprava grada je 20. maja 1941. godine sprovela novu raciju većih razmera tokom koje su vojne vlasti iz kategorije ljudi smatranih „*podstrekivačima, četnicima, nosiocima velikosrpskih ideja i sumnjivim, prosrpski orijentisanim Jevrejima*” uhapsile još 600 ljudi, a nakon toga 360 od njih internirale na Palić. Tada je politička uprava policijske jedinice već vodila posebnu evidenciju o pojedincima smatranim četnicima, kao i o osobama na koje se sumnjalo da su komunisti. Na posebnim ličnim kartonima su evidentirani svi politički nepouzdati i ranije kažnjavani pojedinci, ali su napravili i listu ruskih emigranata, osoba pod policijskom prismotrom, kao i kulturnih organizacija i društava.⁸⁹

Ulazak mađarske vojske u Bačku podudara se sa uvođenjem vojne uprave koja je u suštini obuhvatala dva različita, jasno razgraničena perioda. Prvi period, tzv. *neopohodna* vojna uprava trajao je do 30. aprila 1940. godine. Taj period obuhvatao je okupaciju bačkih teritorija nakon

⁸⁹ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Zárójelentés a rendőrkülönítmény szabadkai szolgálatáról. Készítette: Dr. Buócz Béla m. kir. rendőrkapitány-helyettes, Szabadka város m. kir. rendőrkülönítmény vezetője

Mindennek következtében a bevonuló magyar hadsereg a város területén, főleg a „*csetnikgyanús*” elemekre fókuszálva nyolc-tíz napig tartó tisztogató hadműveletbe fogott. A rendőrkülönítmény számos letartóztatást hajtott végre. A rendőrség, a csendőrség és a honvédség a közös razziák, házkutatások, valamint igazoltatások során az állambiztonsági szempontból veszélyesnek tartott személyeket az egykori Szokol-házba, az időközben *Magyar Művelődés Házára* keresztelt épületbe vitte. Ebben a periódusban mintegy kilencszáz személy ellen folyt igazoltatási eljárás. Közülük végül négyszázhetvenet a palicsi internálótáborban helyeztek el. A városi katonai parancsnokság 1941. május 20-án újabb nagyszabású razziát hajtott végre, mely során a hatóságok a „*bujtogatók, csetnikek, nagyszerb gondolat szóvivői, kétes szerb érzelmű zsidók*” kategóriába sorolt személyek közül újabb hatszázat tartóztattak le, s közülük végül háromszázhatvanat internáltak Palicsra. Ekkor a rendőrkülönítmény politikai osztálya már külön nyilvántartást vezetett a csetnikeknek vélt, valamint a kommunistagyánús egyénekről. Külön egyéni lapon tartották nyilván az összes, politikailag megbízhatatlan és büntetett előéletű személyt, listázták továbbá az orosz emigránsokat, a rendőrfelügyelet alá helyezetteket, valamint a művelődési egyesületeket és társulatokat is.⁸⁹

A magyar hadsereg Bácskába való bevonulása egybeesik a katonai közigazgatás bevezetésével, mely alapvetően két, egymástól jól elhatárolható periódust ölelt fel. Az első,

⁸⁹ IAS F:60/SGT.192/7-1941: Zárójelentés a rendőrkülönítmény szabadkai szolgálatáról. Készítette: dr. Buócz Béla m. kir. rendőrkapitány-helyettes, a Szabadka város m. kir. rendőrkülönítmény vezetője.

izbijanja rata s Jugoslavijom, a sledstveno tome i gušenje eventualnog otpora, kao i „*akciju čišćenja*” nacionalnih manjina, drugim rečima, internaciju. Nakon kapitulacije Jugoslavije 17. aprila 1941. godine, uveli su 30. aprila tzv. *Redovnu vojnu upravu*. Period vojne uprave doneo je sa sobom postepeno povlačenje vojske iz obavljanja zadataka samouprave. U vezi sa tim Henrik Vert, mađarski šef štaba je 14. maja opomenuo čete da ne mogu neposredno da obavljaju internacije, to mogu da urade samo kao predstavnici izvršne vlasti.⁹⁰

Prvi znaci konsolidacije pojavili su se krajem maja. General Novakovič, vođa jedinice vojne uprave pri Južnoj armiji, 28. maja 1941. godine naredio je da se preispita slučaj južnih Slovena koji su se nalazili u sabirnim centrima. Zbog pomenutih događaja savet ministara je na sednici održanoj 22. jula 1941. godine doneo odluku da, osim u Međumurju, na svim drugim okupiranim teritorijama od 1. avgusta vlast preuzme civilna samouprava. Datum izvršenja su 29. jula pomerili za 15. avgust. Civilna samouprava se formirala do 6. septembra. Nadzor nad interniranim osobama preuzelo je tada Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Nove administrativne granice su, osim kod Horgoša, za osnovu uzele granične linije od pre 1918. godine, te je ovo područje postalo deo županije Bač-Bodrog. Sombor, Subotica i Novi Sad su ponovo dobili status ovlašćenih

⁹⁰ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947*, Budapest, 2004. str. 179-181.

az úgynevezett *szükségszerű* katonai közigazgatás 1941. április 30-áig tartott. Erre az időszakra esett a Jugoszlávia elleni háború kitörése után a bácskai területek elfoglalása, ezzel együtt az esetleges ellenállás potenciális elfojtása, illetve a nemzetiségek elleni „*tisztogató akció*”, vagyis az internálás. Az 1941. április 17-ei jugoszláv kapituláció után, április 30-án a *rendszeres* katonai közigazgatást vezették be. Ez a szakasz a hadsereg közigazgatási feladatainak a fokozatos háttérbe szorulását hozta magával. Ezzel kapcsolatban Werth Henrik magyar vezérkari főnök május 14-én arra figyelmeztette a csapatokat, hogy internálásokat közvetlenül nem, csak mint karhatalmi erők hajthatnak végre.⁹⁰

A konszolidáció első jelei május végén jelentkeztek. Novákovits tábornok, a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának vezetője ezért 1941. május 28-án elrendelte az internálótáborokban lévő délszlávok ügyének felülvizsgálatát. Ilyen előzmények után a minisztertanács az 1941. július 22-én megtartott ülésén úgy döntött, hogy a Muraköz kivételével augusztus 1-jén áttérnek a polgári közigazgatásra. Ezt az időpontot július 29-én augusztus 15-ére módosították. A polgári közigazgatás szeptember 6-ára épült ki. Az internáltak feletti felügyelet ekkor a belügyminisztériumhoz került.

Az új közigazgatási határok meghúzásakor – Horgost leszámítva – Bácska esetében az 1918 előtti beosztást vették alapul, ezáltal ismét ez a terület képezte Bács-Bodrog

⁹⁰ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások... 79–181. o.*

samouprava, a centar županije je ponovo postao Sombor. Za glavnog župana županije Bač-Bodrog i Sombora je nasuprot Ivanu Nađu, koji je u periodu između dva svetska rata postao ozloglašen zbog svojih radikalnih istupanja, na kraju izabran Leo Deák poznat kao umereni političar i pobornik konsolidacije teritorije. U Subotici je mesto glavnog župana zauzeo Andor Rek, dok je u Novom Sadu ta titula pripala Peteru Fernbahu.⁹¹

Po prirodni stvari, sa promenom vlasti došlo je i do poplave potkazivanja policiji iz raznih razloga. Mađarske vlasti su prvu takvu prijavu dobile 24. aprila 1941. godine. Broj prijava je počeo intenzivno da raste od 3. juna kada je komanda vojne uprave Južne armije sa uredbom br. 20.051/kt.1941. svoju nadležnost, osim na teritoriju Subotice i Kanjiže, proširila i na Sentu, Bačku Topolu, Stari Bečej i Kulu. Posledica toga je bila da su žandari i posebne policijske formacije dovodile sa periferija u grad veliki broj uhapšenih osoba. Broj prijava je do 25. jula 1941. godine porastao na 1322.

Do vojnog suda su stizale i mnoge prijave za kriminalna dela iz kojih nisu stajale lične inicijative ili su u međuvremenu povučene. U mnogim slučajevima nije bilo moguće odrediti ko je počinilac, a osim toga bilo je i slučajeva kada za počinjeno kriminalno delo koje je bilo predmet prijave, nije bilo moguće pribaviti dokaze. Ovakve prijave su vlasti u većini slučajeva odbacivale.⁹²

⁹¹ A. Sajti Enikő: Impériumváltások... str. 235-239.

⁹² IAS: F:60/SGT.192/7-1941: M. kir. Szabadka thj. Városi kat. pság bírósága – M. kir- Szabadka thj. Város katonai parancsnokság bíróságának zárójelentése

vármegyét. Zombor, Szabadka és Újvidék visszakapta törvényhatósági jogú státusát, a megye székhelye pedig ismét Zombor lett. Bács-Bodrog vármegye és Zombor főispánjává a két világháború közötti időszakban radikális fellépéséről elhíresült Nagy Ivánnal szemben végül a terület konszolidációját és a mérsékelt politikát szorgalmazó Deák Leót választották. Szabadkán a főispáni széket Reök Andor foglalta el, Újvidéken pedig Fernbach Péter.⁹¹

Az impériumváltás után természetesen a különféle okokból tett feljelentések is megszorodtak. A magyar hatóságok az elsőt 1941. április 24-én kapták. A bejelentések száma június 3-ától nőtt meg jelentősen, amikor is a Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoportparancsnoksága a 20.051/kt.1941. számú rendeletével Szabadka thj. város katonai parancsnokának mint illetékes parancsnoknak a hatáskörét Szabadka és Magyarkanizsa területén kívül Zentára, Topolyára, Óbecsére és Kúlára is kiterjesztette. Ennek következtében a vidéki csendőrsők és a rendőr-különítmények nagy számban szállítottak be a városba a letartóztatott személyeket. A feljelentések száma így 1941. július 25-éig 1322-t tett ki.

A katonai bírósághoz sok olyan bűnügyi feljelentés is érkezett, amelyből hiányzott a szükséges magánindítvány, vagy olyan, amelyet időközben visszavontak. Sok esetben a tettes kiléte nem volt megállapítható, s ráadásul az is többször előfordult, hogy a bűncselekmény – mely alapot adott a feljelentéshez – igazolására semmiféle bizonyíték

⁹¹ A. Sajti Enikő: Impériumváltások... 235-239. o.

Uprkos energičnom nastupu mađarskih organa prisile, odnos između naroda koji su živeli u gradu vrlo sporo se normalizovao. Iz kompleksnog izveštaja komande vojne uprave Južne armije možemo da saznamo da se u periodu od 1. do 15. maja, uprkos tome što se raspoloženje u javnom životu već smirilo, osećao raskol između Mađara i panslovenski orijetisanog bunjevačkog stanovništva.⁹³

U sledeća tri i po meseca je uostalom došlo do brojnih masovnih demonstracija u Subotici. Na glavnom trgu, koji je ponovo preimenovan u Trg svetog Ištvana, 4. maja 1941. godine organizovan je tzv. *Praznik oslobođenja* na kojem je prisustvovalo otprilike 22.000 ljudi. Na *Konstitutivnoj sednici artiljerista* održanoj 18. maja bilo je 15.000 ljudi. Zatim su 25. maja održali *Dan spomena na heroje* na kojem je takođe bilo blizu 20.000 ljudi. Na dan 2. juna 1941. godine su se pak subotički Bunjevci, u okviru Velikog sabora na kojem je učestvovalo između 16.000 i 18.000 ljudi, zavetovali na vernost državi Mađarskoj.⁹⁴

Na periferiji grada je relativno mali broj oružanih snaga tada još bio u službi. U Tavankutu i Žedniku je to bila straža sastavljena od 8–9 žandara, na Paliću je očuvanje reda bilo povereno specijalnom odredu žandara na konjima sastavljenom od 12 ljudi.⁹⁵

⁹³ IAS: F:60/SGT.192/1-1941: Osszefoglaló helyzetjelentés 1941 május 1-15-ig terjedő időre.

⁹⁴ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Szabadka m. kir. rendőrökönkénti záró helyzetjelentés a Déli hds. Kat. köz. Csop. Ko. 358 biz. 1941. sz. rendeletére.

⁹⁵ IAS: F:60/SGT.192/1-1941: Szabadka thj. Város Katonai Parancsnoksága – Külterületi Előadó helyzetjelentése.

nem volt beszerezhető. Ezeket a vádakat a hatóságok a legtöbb esetben ejtették.⁹²

A magyar erőszakszervek erélyes fellépése ellenére az itt élő népek közötti viszony csak lassan rendeződött. A Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoportparancsnokságának összefoglaló jelentéséből lehet tudni, hogy a május 1-je és 15-e közötti időszakban, noha a közhangulat már megnyugodott, a magyar és a pánszláv érzésű bunyevác lakosság között továbbra is szakadás volt észlelhető.⁹³

Az elkövetkező három és fél hónapban egyébként számos tömegfelvonulásra is sor került Szabadkán. 1941. május 4-én az akkor már ismét Szent István nevét viselő főtéren rendezték meg az úgynevezett *Felszabadulás ünnepét*, melyen mintegy 22.000-en vettek részt. Május 18-án a *Tűzharcosok alakuló ülésén* 15.000-en voltak jelen. Május 25-én tartották meg a *Hősök emlékünnepét*, ugyancsak mintegy 20.000 személy jelenlétében. 1941. június 2-án – 16-18.000 fő részvételével – pedig a szabadkai bunyevácok egy nagygyűlésen tettek hűségfogadalmat Magyarországnak.⁹⁴

A város külterületén ekkor aránylag kisszámú fegyveres erő teljesített szolgálatot. Tavankúton és Nagyfényen egy nyolc-kilenc főből álló csendőrőrs, Palicson pedig egy

⁹² IAS F:60/SGT.192/7-1941: M. kir. Szabadka thj. város katonai parancsnoksága bíróságának zárójelentése.

⁹³ IAS F:60/SGT.192/1-1941: Osszefoglaló helyzetjelentés az 1941. május 1-jétől 15-ig terjedő időre.

⁹⁴ IAS F:60/SGT.192/7-1941: Szabadka m. kir. rendőrökönkénti záró helyzetjelentése a Déli hds. Kat. köz. Csop. Ko. 358 biz. 1941. sz. rendeletére.

Nastupi vlasti protiv subotičkih Jevreja počeli su neposredno nakon ulaska mađarske armije.⁹⁶ General Novaković je još 17. aprila 1941. godine izdao naređenje da se od oficira i vojnika, kao i od civilnih nameštenika koji služe u vojsci, zbog jevrejskih zakona mora zahtevati potvrda o poreklu. Oficiri, podoficiri, kao i civilni nameštenici morali su da potvrde svoje poreklo sve do baba i deda i po majčinoj i po očevoj liniji, dok je regularna vojska morala da dokazuje poreklo svojih roditelja.⁹⁷ Sledeći dan jedan od prvih koraka generala Deže Bitoa, vojnog komandanta Subotice, bio je da izda rešenje koje je nalagalo da se pod hitno zabrani dnevni list velikog ugleda *Bácsmegyei Napló*, u posedu porodice Fenjveš, koji je tada već izlazio samo pod imenom *Napló*.⁹⁸

⁹⁶ Detaljnije i u vezi ulaska mađarske vojske, vojne uprave, odnosno o načinu tretiranja Srba, Jevreja, komunista i slobodnih zidara vidi: A. SAJTI ENIKŐ: Délvidék 1941-1944, str. 11-85. (Naročito str. 28.)

⁹⁷ IAS:F:60/P-290/1941.

⁹⁸ IAS: F:60/P-3/1941.

tizenkét tagot számláló lovas rendőri különítmény vigyázott a közrendre.⁹⁵

A szabadkai zsidóság elleni hatósági fellépések közvetlenül a magyar hadsereg bevonulása után kezdődtek meg.⁹⁶ Novákovits tábornok még 1941. április 17-én kiadta a parancsot, hogy a Déli Hadseregben szolgáló tisztéken és a legénységen kívül a polgári alkalmazottak esetében is azonnal meg kell kezdeni a zsidótörvényekkel kapcsolatos származási igazolást – a tiszteknek, az altiszteknek, illetve a polgári beosztottnak apai és anyai ágon a nagyszülőkhöz, a legénységnek pedig a szülőkhöz visszamenőleg.⁹⁷ Másnap Bittó Dezső tábornok, Szabadka katonai parancsnoka egyik első intézkedésével azonnal végrehajtandó végzésében tiltotta be a Fenyves család tulajdonában lévő, nagy hírű Bácsmegyei Napló – akkor már csak Napló címen megjelenő — napilapot.⁹⁸

⁹⁵ IAS F:60/SGT.192/1-1941: Szabadka thj. város katonai parancsnoksága – külterületi előadó helyzetjelentése.

⁹⁶ A bevonulással, a katonai közigazgatás idejével, illetve a szerbekkel, zsidókkal, kommunistákkal és szabadkőművesekkel kapcsolatos bánásmódról bővebben lásd: A. Sajtó Enikő: Délvidék... 11–85. o. (Különösen a 28. o.)

⁹⁷ IAS F:60/P-290/1941.

⁹⁸ IAS F:60/P-3/1941.

V Sabirni centri i preterana upotreba sile

Gradska žandarmerija je 28. aprila 1941. godine izvela raciju u subotičkoj sinagogi, gde su otkrili 29 osoba izbeglih iz okolnih manjih mesta. Nakon hapšenja svi su internirani.⁹⁹ Sledeći dan, 29. aprila izdata je zvanična naredba da se na Paliću, u kompleksu zgrada gde se tokom Prvog svetskog rata nalazio logor s ruskim zarobljenicima, pretvoren nakon toga u artiljerijski garnizon srpske vojske, pod rukovodstvom poručnika Zoltana Bataija, počne sa organizovanjem sabirnog centra. Za čuvare sabirnog centra postavljena je četa sastavljena od 70 vojnika 9. pešadinske brigade.¹⁰⁰ Na teritoriji grada je osim sabirnog centra pogodnog za prihvatanje 1.200 ljudi postojao i jedan drugi logor za 500 ratnih zarobljenika za čije čuvare su odredili prvu četu 101. bataljona.¹⁰¹

Podaci iz tog vremena su protivurečna, naime u jednom drugom dokumentu, koji je 4. maja potpisao general Novakovič, stoji da je dato naređenje da se u nekadašnjem artiljerijskom garnizonu zatoči 1.000 ljudi, dok je na Palićkom putu trebao da se organizuje logor za 400 zarobljenika.¹⁰²

⁹⁹ IAS: F:60/SGT.124/1941.

¹⁰⁰ IAS: F:60/SGT.136/1941.

¹⁰¹ IAS: F:60/SGT.219/1941.

¹⁰² IAS: F:60/SGT.277/1941.

V. Internálótáborok és túlkapások

1941. április 28-án a városi járőrök a szabadkai zsinagógában tartottak razzíát, mely során huszonkilenc vidékről menekült személyt találtak meg. A letartóztatás után internálták őket.⁹⁹ A következő napon, április 29-én hivatalos parancsban rendelték el, hogy a Palicsi úton lévő – az első világháborúban orosz hadifogolytáborként, majd szerb tűzészeti laktanyaként működő – épületkomplexumban Batky Zoltán főhadnagy parancsnoksága alatt kezdjék meg az első szabadkai internálótábor felállítását. Az őrszemélyzetet a 9. gyalogezred hetvenfőnyi legénysége tette ki.¹⁰⁰ A város területén az ezerkétszáz személy befogadására alkalmas internálótáboron kívül egy másik, ötszáz fős hadifogolytábor is működött, melynek felügyeletével a 101. hadtápszázlőal első százada volt megbízva.¹⁰¹

A korabeli adatok azonban ellentmondásosak, mivel egy másik, 1941. május 4-én Novákovits tábornoknak keltezett leiratban a volt szerb tűzérő tábora területén ezer fős, a Palicsi úton pedig négyszáz fős tábor létrehozásának elrendeléséről olvashatunk.¹⁰²

⁹⁹ IAS F:60/SGT.124/1941.

¹⁰⁰ IAS F:60/SGT.136/1941.

¹⁰¹ IAS F:60/SGT.219/1941.

¹⁰² IAS F:60/SGT.277/1941.

Izveštaj napisan deset dana kasnije, potpisan 14. maja od strane potpukovnika Karolja Horvata, već pominje tri logora. Po tom izveštaju logor za internaciju na Paličkom putu broj 10 je tog dana funkcionisao kao logor za ratne zarobljenike u kojem je bilo zatočeno 25 osoba. Vlasnik nepokretnosti bila je Fabrika brava i alata *Moravia*, a za potrebe logora je određena zgrada magacina koja je ranije bila konjušnica. Po pomenutom izveštaju u taj prostor je moglo da se smesti 400 ljudi. Druga slična institucija, pre navedena kao srpski artiljerijski garnizon, koji je prvobitno funkcionisao kao logor za ruske zarobljenike, bila je kasarna na Segedinskom putu udaljena dva kilometra od grada. Nakon što je izvršena procena njenog stanja utvrđeno je da tamo može da se smesti 2.000 ljudi. Maja 1941. godine tu su se nalazile dve veće i dve manje zgrade slične barakama u kojima je bilo zatočeno 130 žena i dece, i 407 muškaraca. Mađarske vojne vlasti su tada procenjivale neophodnost osnivanja još jednog logora. Taj novi sabirni centar hteli su da organizuju iza željezničke stanice, na prostoru nekadašnje fabrike vagona i računali su s činjenicom da će u slučaju da se ukaže potreba novi logor moći da primi i do 1.200 ljudi.¹⁰³ Na kraju do toga nije došlo zbog troškova koje je iziskivalo renoviranje dotrajalih zgrada.

Subotički logori za internaciju i ratne zarobljenike su slično kao i ostale slične formacije na teritoriji Vojvodine (Bačka Topola, Sombor, Stari Bečej, Novi Sad itd.) bili direktno podređeni Komandi vojne uprave Južne armije. Pravilnik o logorima za internaciju i o sabirnim centrima

¹⁰³ IAS: F:60/SGT.277/1941.

Egy tíz nappal későbbi, május 14-ei, Horváth Károly alezredes által aláírt jelentés viszont már három táborról tesz említést. Eszerint a Palicsi út 10. alatt található fogolytáborként működött az adott napon, és ott huszonöt személyt őriztek. Az ingatlan tulajdonosa a *Moravia* lakatosárugyár volt, a tábor céljaira pedig egy eredetileg istállóként funkcionáló raktárépületet használtak. A jelentés szerint itt négyszáz személyt lehetett elhelyezni. A másik hasonló intézmény a fentiekben szerb tűzérként emlegetett, eredetileg orosz fogolytáborként működő, a várostól mintegy két kilométerre, a Szegedi úton található kaszárnya volt. Az állapotfelmérés után készített becslés szerint ez mintegy kétezer ember befogadására volt alkalmas. 1941. május 14-én itt két nagyobb és egy kisebb, barakkszerű épület állt, melyben százharminc nőt és gyermeket, valamint négyszázhat férfit tartottak fogva. A magyar katonai hatóságok ekkor egy harmadik tábor felállítását is fontolgatták. A vasútállomás mögött, a volt vagongyár területén kívánták létrehozni, s úgy gondolták, hogy szükség esetén mintegy ezerkétszáz főt is be tud fogadni.¹⁰³ A harmadik tábor felállítására a súlyosan megrongálódott épületek helyreállításának tetemes költsége miatt végül nem került sor.

A szabadkai internáló- és hadifogolytáborok, akárcsak a birtokba vett Délvidék hasonló létesítményei (Topolya, Zombor, Óbecse, Újvidék stb.), közvetlenül a Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoportparancsnokságának voltak alárendelve. Az internáló- és a gyűjtőtáborok sza-

¹⁰³ IAS F:60/SGT.277/1941.

strogo je propisivao odvajanje muškaraca i žena. Decu mlađu od 14 godina su bez obzira na pol zatvarali zajedno sa ženama. O osobama koje su preuzeli vodili su dnevnu evidenciju, posebno navodeći razlog hapšenja. Pravilnik logora je istovremeno strogo propisivao humano postupanje sa zatvorenicima i učtiv i distanciran odnos prema ženama. Internirane osobe su u principu samo u retkim prilikama smele da budu angažovane za rad izvan logora.

U stvarnosti je međutim u više navrata dolazilo do fizičkih zlostavljanja. Šarolta Cimer Damjanov u svojim memoarima je opisala da su mađarski vojnici uhapšenu i najčešće vremešnu „*nacionalno sumnjivu*” subotičku gospodu bičem terali u odmoru između dva isledivanja da brže šetaju.¹⁰⁴ Više puta se dešavalo da su vlasti bez ikakvog razloga privodili i članove porodice uhapšenih osoba. Zbog toga je general Novakovič 23. maja u vanrednoj dnevnoj zapovesti naredio da se bezuslovno puste na slobodu bezrazložno uhapšene žene i deca.¹⁰⁵

Logori za internaciju su svakodnevno u tri primerka pripremali izveštaj o brojnom stanju.¹⁰⁶ Posebnu kategoriju su predstavljali ratni zarobljenici, to jest sve osobe koje su 1. aprila 1941. godine služile vojsku u Jugoslovenskoj armiji. Ratne zarobljenike su mađarske vlasti podelile u če-

bályzata szigorúan előírta a nők és a férfiak elkülönítését. A tizennégy év alatti gyermekeket nemre való tekintet nélkül a nőkkel együtt helyezték el. A táborokba átvett személyekről napi nyilvántartást vezettek, külön feltüntetve az őrizetbe vétel okát. A szolgálati szabályzat egyúttal szigorúan előírta az emberséges bánásmód betartását, a nőkkel való udvarias és távolságtartó viszonyt is. Az internáltakat a táboron kívül elvileg csak kivételes esetekben lehetett munkára alkalmazni.

A valóságban azonban több esetben is volt példa fizikai atrocitásra. Damjanovné Zimmer Sarolta emlékirataiban ír róla, hogy a letartóztatott, s általában már nem fiatal, „*nemzetileg gyanús*” szabadkai urakat a magyar katonák ostorral ösztökélték gyorsabb sétára a kihallgatások szünetében.¹⁰⁴ Többször előfordult az is, hogy a hatóságok minden indok nélkül a letartóztatottak családtagjait is őrizetbe vették. Novákovits tábornok ezért május 23-án rendkívüli napiparancsban rendelte el a szabadságuktól alaptalanul megfosztott nők és gyermekek haladéktalan elbocsátását.¹⁰⁵

Az internálótáborok napi három példányban készített létszámmeljelentést.¹⁰⁶ Külön kategóriát alkottak a hadifoglyok, vagyis mindazok a személyek, akik 1941. április 1-jén a Jugoszláv Hadseregben teljesítettek katonai szolgálá-

¹⁰⁴ Damjanovné Zimmer Sarolta: Így éltünk Szabadkán, Budimpešta–Zagreb, 2003, Bookmaker. str. 428.

¹⁰⁵ IAS: F:60/P-3226/1941.

¹⁰⁶ IAS: F:60/SGT.66/1941.

¹⁰⁴ Damjanovné Zimmer Sarolta: Így éltünk Szabadkán. Budapest–Zagrab, 2003, Bookmaker. 428. o.

¹⁰⁵ IAS F:60/P-3226/1941.

¹⁰⁶ IAS F:60/SGT.66/1941.

tiri podkategorije posebnu pažnju posvećujući „a./ Bivšim četnicima b./ Doseljenicima na oslobođene teritorije nakon 31. oktobra 1918. godine. Među njima prvenstveno Srbima i Jevrejima, kao i ostalim nacionalnostima /izuzev Mađara, Nemaca, Italijana, Bugara, Hrvata/ c./ Starosedeoćima i doseljenicima komunistima, bez obzira na njihovu nacionalnost. d./ Od starosedelaca na one Srbe ili eventualno Bunjevce koji su u toj meri okrenuti protiv Mađara da su iz tog razloga opasni po državu i opštu sigurnost, kao i po javni red i mir, a mogu da budu opasni i štetni i po vojsku ukoliko se budu slobodno kretali. e./ O zarobljenicima koji nisu prijavljeni na oslobođenim teritorijama ili su ratni zarobljenici strani državljanjani. f./ Ratnim zarobljenicima starosedeoćima ili došljacima koji su poreklom sa oslobođenih teritorija i koji su Mađari, Nemci, Italijani, Bugari, Hrvati, kao i ratni zarobljenici starosedeoći, Bunjevci ili Srbi, koji nisu opasni i štetni za mađarsku državu i za vojsku.”¹⁰⁷

Po jednoj uredbi donetoj 27. aprila sve one etničke Nemce kojima je Vermaht potvrdio poreklo trebalo je odmah pustiti na slobodu.¹⁰⁸ Sledećeg dana je sa potpisom Frideša Đimešija stigla od Komande vojnog štaba 3. armije naredba da sa Srbima i Jevrejima mora da se postupa strožije: „[...] upućujem naredbu svim vojnim štabovima, lokalnim vlastima i komandama sabirnih centara koji preuzimaju ratne zarobljenike, pripadnike nekadašnje jugoslovenske vojske, da Jevreje i Srbe ni pod kojim uslovima ne

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Isto.

latot. Őket a magyar hatóságok négy alkategóriába osztották: „a./ Volt csetnikek, b./ A felszabadított területre 1918. év október hó 31. után beköltözöttek, betelepültek. Ezek közül elsősorban a szerbek és a zsidók, valamint az egyéb nemzetiségűek /kivéve a magyarokat, németeket, olaszokat, bolgárokat, horvátokat/, c./ Őslakókból vagy nem őslakókból a kommunisták, tekintet nélkül nemzetiségükre, d./ Az őslakók közül azok a szerbek, kivételesen bunyevácok, akik oly mértékben magyarellenesek, hogy az államra és a közbiztonságra, valamint a rendre és így a honvédségre is veszélyesek, károsak lehetnek, amennyiben szabadon mozognak, e./ Nem felszabadított területre illetékes vagy nem itt lakott idegen állampolgárságú hadifoglyok, f./ A felszabadított területre tartozó őslakó vagy nem őslakó magyarok, németek, olaszok, bolgárok, horvátok, valamint az őslakó, de a közbiztonságra, a magyar államra és a honvédségre nem veszélyes és nem káros bunyevác és szerb hadifoglyok.”¹⁰⁷

Egy április 27-én kelt rendelet értelmében a Wehrmacht által igazolt népi németeket azonnal szabadlábba helyezték.¹⁰⁸ A következő napon Gyimesy Frigyes aláírásával a 3. hadsereg vezérkari főnökségétől érkezett parancs szigorította a szerbekkel és a zsidókkal kapcsolatos bánásmódot: „[...] a felszabadított területre visszatérő volt jugoszláv hadifoglyok átvételét, továbbítását végző katonai parancsnokságokat, hatóságokat, gyűjtőtáborok parancsnokságát utasítom, hogy zsidót és szerbet semmiféle címen a felsza-

¹⁰⁷ Űo.

¹⁰⁸ Űo.

*preuzimaju na oslobođenim teritorijama, čak ni u slučaju da su i pre 31. oktobra 1918. godine živeli na oslobođenim teritorijama.*¹⁰⁹

Sabirni centri formirani u Subotici nikada nisu dostigli svoj maksimalni broj zatvorenika. Iz dnevnih izveštaja može tačno da se rekonstruiše formiranje brojnog stanja, kao i etnička pripadnost zatvorenika. Na osnovu toga može sa sigurnošću da se tvrdi da su najveći broj zatvorenika predstavljali Srbi – njihov broj je varirao između 120 do 350 osoba. Na drugom mestu po broju su bili Jevreji mađarskog porekla ili s mađarskim identitetom (uglavnom između 70 i 150 osoba). U logorima su istovremeno bili zatočeni i Mađari, Hrvati, Bunjevci, Makedonci, Rusi, Nemci, Slovenci, Turci, Romi, Poljaci, Bugari i Česi.¹¹⁰

U logorima su postojale i kontraobaveštajne službe¹¹¹ čiji je zadatak bio da isleđuje osobe koje je ta služba uhapsila. Među njima je bio i Pal Hirš, koga je Centralna kontraobaveštajna služba uhapsila prvog maja 1941. godine, a zatim internirala 9. jula: „Imenovani je tokom 1927. godine zbog zločina izdaje interesa mađarske države osuđen na kaznu od 3 godine zatvora koju je tada i odslužio. Budući da Hiršove veze po svemu sudeći postoje i danas, te se sledstveno tome može očekivati da će se baviti aktivnostima štetnim s aspekta zaštite nacionalnih interesa, uprkos tome što se tokom postupka nije dokazalo njegovo novo krimi-

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ IAS: F:60/SGT.627/1941.

¹¹¹ IAS: F:60/SGT.4441941.

*badított területre ne vegyenek át, még akkor sem, ha ezek már 1918. X. 31. előtt is a felszabadított területeken laktak volna.*¹⁰⁹

A Szabadkán felállított internálótáborok sosem teltek meg teljesen. A napi jelentésekből pontosan lehet rekonstruálni a létszám alakulását, illetve a fogvatartottak etnikai hovatartozását. Ezek alapján biztosan ki lehet jelteni, hogy az internáltak többsége szerb volt – létszámuk 350 és 120 között ingadozott. A második helyen a magyar származású és magyar identitású zsidók (nagyjából 150–70 fővel) álltak. A táborokban azonban magyarokat, horvátokat, bunyevácokat, macedónokat, oroszokat, németeket, szlovéneket, törököket, romákat, lengyeleket, bolgárokat és cseheket is fogva tartottak.¹¹⁰

Külön kémelhárítás is működött,¹¹¹ melynek feladata a kémelhárító szolgálat által letartóztatott egyének kihallgatása volt. Köztük volt Hirsch Pál is, akit a VKF 2. o. központi kémelhárító kirendeltsége 1941. május 1-jén tartóztatott le, majd július 9-én internáltatott: „Nevezett 1927. év folyamán Mo. elleni hűtlenség büntetvéért 3 évi fogház büntetést kapott, mely büntetést annak idején letöltötte. Tekintettel arra, hogy Hirsch kapcsolatai minden bizonnyal a mai napig is fennállnak és ennek folytán nemzetvédelmi szempontból káros tevékenységet fejthet ki, bár az eljárás

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ IAS F:60/SGT.627/1941.

¹¹¹ IAS F:60/SGT.4441941.

*nalno delo, imenovanog sam zadržao u pritvoru i ujedno molim da se odredi njegovo zatvaranje u logor za internaciju.*¹¹²

Dok primedbe protiv Hirša nisu bile bez osnove, budući da se iz drugih dokumenata vidi da se svojevremeno u Baji doista bavio špijunažom, bilo je i mnogih drugih primera. Jedan od tih tužnih primera je slučaj advokata Elemara Kalmara za čije je puštanje iz pritvora 23. maja 1941. godine uputio pismo Subotičkom komandnom štabu Jene Sepeši, rezervni kapetan i subotički veleposednik.

„S poštovanjem vam upućujem molbu da izvolite puštiti iz pritvora mog zeta dr Elemara Kalmara, subotičkog advokata koji je uhapšen kao talac, a ukoliko se ovoj mojoj molbi iz bilo kog razloga ne može izaći u susret, molim vas da dozvolite da bude u kućnom pritvoru. Da bih potkrepio svoju molbu izneću vam činjenicu da se moj zet vođen osećanjem pripadanja mađarskom narodu sve vreme tokom srpske okupacije borio i podnosio žrtve za mađarsku domovinu i kulturne interese. Najveći dokaz svoje lojalnosti Mađarima dao je početkom 1925. godine kada su bili raspisani parlamentarni izbori i kada se vodila hajka protiv Mađarske partije, on je imao smelosti da se prihvati odbrane uhapšenih vođa partije i u interesu njihovog oslobođenja da učini sve što je bilo u njegovoj moći. Rezultat sudskog procesa je bio da su lideri Mađarske partije pušteni iz istražnog zatvora. Molim da se s obzirom na ovu činjenicu, kao i na to kolika je hrabrost svojevremeno bila potrebna

¹¹² IAS: F:60/P-10780/1941.

*során újabb kgy. eset nem nyert beigazolást, nevezettet átkísértetem, egyben kérem internálótáborban való elhelyezését elrendelni.*¹¹²

A Hirsch elleni észrevételek nem voltak megalapozatlanok, a további dokumentumokból ugyanis kitűnik, hogy annak idején Baján valóban végzett kémtevékenységet. Ezenkívül számos hasonló példát fel lehet még sorolni. Az egyik Kalmár Elemér ügyvéd szomorú esete, akinek szabadon bocsátásért Szepessy Jenő tartalékos honvédszázados, szabadkai földbirtokos írt levelet 1941. május 23-án a Szabadkai Városparancsnoksághoz.

„Tisztelettel kérem, méltóztassék sógoromat, dr. Kalmár Elemér szabadkai ügyvédet, aki túszként van őrizetben szabadlábra helyezni és amennyiben ezen kérésemnek bármilyen okból nem lehetne eleget tenni, megengedni hogy lakásán házi őrizetben tartózkodjék. Kérésém alátámasztására tisztelettel előadom, hogy az egész szerb megszállás alatt sógorom magyarérzései parancsát követve magyar hazafias és kulturális érdekekért küzdött és hozott áldozatot. Magyarérzéseiének legnagyobb bizonyítékát akkor adta, amikor az 1925. év elején kiírt országgyűlési választás előtt a Magyar Párt ellen megindított hajsza idején el merte vállalni a letartóztatott vezetők védelmét és azok kiszabadítása érdekében minden lépést megtett. Eljárásának eredménye az volt, hogy a Magyar Párt vezetőit a vizsgálati fogságból kiengedték. Kérem erre a körülményre, valamint arra, hogy milyen bátorság kellett annak idején az ilyen fellépéshez, ki-

¹¹² IAS F:60/P-10780/1941.

za ovakav nastup, saslušaju gospoda dr Deneš Štrelicki, dr Đerd Šanta, dr Đerd Nađ koji se trenutno nalaze u Subotici. Ukoliko je potrebno, mogu vam dostaviti brojeve dnevnog lista Bácsmegyei Napló iz 9. i 11. januara 1925. godine u kojem je sve to detaljno opisano. Moram još da pomenem da je tih dana bilo isteklo i vreme za podnošenje liste Mađarske partije i moj zet se prihvatio da podnese tu listu, što je u to vreme išlo uz veliki rizik. Osim toga, učestvovao je sa mnom u promovisanju Mađarske partije u Senti kada su četnici ometali održavanje velikog sabora. Od tada pa nadalje imao je pred očima samo mađarske interese i zbog toga je bio izložen progonu i napadima od strane srpskih novina. S obzirom na sve pomenute okolnosti molim vas da saslušate gospodu dr Deneša Štrelickog, dr Antala Patakija, dr Edena Nađa i Imrea Jakobčiča [...]”¹¹³

Istog tog dana je i sam Kalmar Subotičkom komandnom štabu uputio dugo pismo, koje se takoreći može smatrati i memoarskim zapisom, i u kojem se odlučno protiviti internaciji „[...] Molim vas da saslušate dr Lea Deaka iz Sombora, dr Deneša Štrelickog, dr Antala Patakija, dr Edena Nađa i dr Mihalja Prokeša iz Subotice, kao i dr Andora Reka iz Horgoša – koji mogu da vam potvrde da sam tokom 23 istorijske godine bezpogovorno obavljao sve svoje mađarske obaveze i da sam uvek bio aktivan delatnik mađarskog interesa. [...] S obzirom na navedene zasluge s pravom se nadam pravednosti i objektivnosti mađarske vojne uprave u ispitivanju mog slučaja i tome da će milostivo doneti odluku na osnovu mojih zasluga. S dužnim poštovanjem vas

¹¹³ IAS:F:60/P-2971/1941.

hallgatni dr. Strelitzky Dénes, dr. Sántha György, dr. Nagy György urakat, akik jelenleg Szabadkán vannak. Szükség esetén bemutathatom a Bácsmegyei Napló 1925. január 9 és 11. számát, amelyben ez részletesen le van írva. Megemlítem még, hogy a fent említett napokban járt le a Magyar Párt listájának a bemutatási határideje is és sógorom vállalta ezen lista bemutatását, ami abban az időben kockázattal járt. Ezenkívül velem együtt megjelent a Magyar Párt zentai zászlóbontásán, amikor csetnikek zavarták meg a nagygyűlés megtartását. Azóta is csakis a magyar érdekeket tartotta szem előtt és emiatt üldöztetésnek és a szerb újságok támadásának volt kitéve. Mindezen körülményre kérem meghallgatni dr. Strelitzky Dénes, dr. Pataki Antal, dr. Nagy Ödön, Jakobsics Imre urakat [...]”¹¹³

Ugyanaznap maga Kalmár is írt a városparancsnoksághoz egy hosszú, már-már emlékiratnak is beillő levelet, melyben erélyesen tiltakozott internálása ellen. „[...] Általánosságban kérem kihallgatni dr. Deák Leó zombori, dr. Strelitzky Dénes, dr. Pataky Antal, dr. Nagy Ödön, dr. Prokesch Mihály szabadkai és dr. Reök Andor horgosi lakosokat, annak igazolására, hogy a történelmi 23 év alatt minden magyar kötelességemnek maradéktalanul tettem eleget és hogy a jugoszláviai magyarságnak mindig aktívan működő katonája voltam. [...] Ezekre való tekintettel joggal bízom a magyar honvéd-közigazgatás igazságosságában és tárgyilagosságában, hogy ügyemet kivizsgálni és érdem szerint elbíralni lesz kegyes. Tisztelettel kérem, hogy az el-

¹¹³ IAS F:60/P-2971/1941.

*molim da promenite prvostepenu odluku i da proces internacije protiv mene ukinete, kao i da odredite moje puštanje na slobodu.*¹¹⁴

Za sada nismo uspeli da nademo podatke o tome šta je bila dalja sudbina Elemere Kalmara. Istovremeno nam lični karton koji je 18. avgusta 1941. godine izdala policijska jedinica u Subotici daje osnov da zaključimo kako vodeći političari vojvođanskih Mađara verovatno nisu imali veliki manevarski prostor, uticaj i mogućnost delovanja vezanu za jevrejsko pitanje. Iako su u Kalmarovu korist, kako pretpostavljamo, svedočili Štrelicki, Pataki, Eden Nađ, pa čak i glavni župan Andor Rek, sve je bilo uzalud, policijski izveštaj je naime naveo da iako nema kriminalnu prošlost ipak se „na osnovu naše političke evidencije smatra slobodnim zidarom, prevrtljivcem, nepouzdanim Jevrejinom koji se bavi ucenama.”¹¹⁵

Lokalno mađarsko stanovništvo nije uputilo protest isključivo u interesu spasavanja poštovanih i opštepoznatih ličnosti. Da bi to jasnije dali na uvid citiraćemo pismo Julije Lakatoš koje je 30. maja 1941. godine uputila Vojnoj upravi grada.

„Manji partner sam u jednoj trgovačkoj radnji u Somboru – te iako sam službenica u jednoj somborskoj banci, zbog svojih obaveza, kao i zbog nedostatka znanja, dala sam punomoćje Davidu Firstu, stručnjaku za tekstile, koji

¹¹⁴ IAS:F:60/P-2971/1941.

¹¹⁵ IAS:F:60/P-14919/1941.

*sőfokú határozatot megváltoztatni, az internálást ellenem megszüntetni és szabadlábra helyezésemet elrendelni méltóztatnék.*¹¹⁴

Arról, hogy Kalmár sorsa ezután mi lett, egyelőre nem találtunk adatokat. A szabadkai rendőrkülönítmény 1941. augusztus 18-án kiállított egyéni lapja arra enged következtetni, hogy a délvidéki magyarság vezető politikusainak a zsidókérdésben vélhetőleg nem volt túl nagy mozgásteret, befolyása és cselekvési lehetősége. Kalmár mellett vélhetőleg Streliczky, Pataki, Nagy Ödön, sőt maga Reök Andor főispán is tanúskodott, de mindhiába, a rendőrségi jelentésben ugyanis az állt, hogy – noha bűnügyi priusza nem volt – „a politikai nyilvántartás adatai szerint szabadkőműves, köpönyegforgató, megbízhatatlan, zsaroló zsidó”.¹¹⁵

A helyi magyar lakosság nem csak a köztisztletben álló, közismert személyek megmentése érdekében emelt szót. Ennek szemléltetésére most Lakatos Júlia, 1941. május 30-án a Városi Katonai Parancsnoksághoz írt levelét idézzük.

„Csendes társ vagyok egy kisebb zombori rőfkereskedő cégnél, bár banktisztviselője vagyok egy zombori banknak és ezen elfoglaltságom miatt, de szaktudásom hiánya folytán is a palicsi őrizetes táborban letartóztatásban lévő Fürszt Dávidnak adtam megbízást, aki textilszakember,

¹¹⁴ IAS F:60/P-2971/1941.

¹¹⁵ IAS F:60/P-14919/1941.

se trenutno nalazi zatočen u paličkom sabirnom centru, da povremeno kontroliše vođenje radnje i da zaštiti moje interese. David First je moje zahteve zadovoljavao savesno i besprekorno, a stalna zauzetost do dana današnjeg me sprečava da vreme posvetim očuvanju svojih interesa ili da nađem drugu osobu kojoj ću dati punomoć. Mali kapital koji sam kao poslovni partner uložila u radnju zaradila sam tokom dugih godina teškog rada, kao i skromnim životom i velikom štedljivošću. I sada osećam da će sav taj trud biti ugrožen ukoliko David First i dalje bude sprečen da mi pomogne u spasavanju moje male imovine. Budući da sam rimokatoličke vere, mađarske nacionalnosti i devojka koja živi od sopstvenih prihoda, na osnovu svog znanja i iskustva mogu da potvrdim da je David First stari, teško bolesni trgovački putnik koji moje poverenje nikada nije izgrao i nikada nije prekršio ni jedan zakon, ni jednu uredbu i jedino se bavi negovanjem svoje takođe teško bolesne, gluve supruge. Stoga smatram da produžavanje njegovog zatočeništva nije opravdano, te molim poštovanu gradsku vojnu upravu da bude milostiva i naredi da se David First pusti na slobodu.¹¹⁶ Zahvaljujući davanju ovog jemstva na kraju su Davida Firsta 6. juna 1941. godine pustili na slobodu.

Za Jožefa Dojča su 14. maja mnogi Subotičani dali jemstvo. Majstori obučari Đerđ Sloboda i Janoš Sloboda, šef gradske poreske uprave Jožef Sege, službenik poreske kancelarije Ištvan Balaž, trgovac Karolj Jelgen (?) i advokat Gustav Taubert (?). Izjavili su da Dojča poznaju kao vrednog čoveka koji nikada nije stavljao uvredljive primedbe

¹¹⁶ IAS F:60/P-4104/1941.

hogy ellenőrizze időnként az üzletvezetést és érdekeimet védje meg. Fürszt Dávid megbízatásomat lelkiismeretesen és kifogástalanul teljesítette s a mai napig nagy elfoglaltsággal lehetetlenné teszi, hogy bármi időt is fordíthassak érdekeim megoltalmazására vagy más helyettést állíthassak megbízottamnak. Én azt a kis tőkém, amit mint csendes társ az üzletbe fektettem, hosszú évek nehéz munkájával, szerény életmódommal és a legnagyobb takarékosággal gyűjtöttem össze és most veszélyeztetve látom, ha úgy mint eddig, Fürszt Dávid továbbra is akadályozva lenne, hogy vagyonom megmentésében segítségemre legyen. Minthogy én római katolikus vallású és magyar nemzetiségű, saját keresetemből élő leány vagyok és aki a legjobb tudása szerint is igazolhatja, hogy Fürszt Dávid az öreg súlyos betegségekben szenvedő kereskedelmi utazó, bizalmamra soha méltatlanná nem vált és soha a törvények vagy rendeletek ellen semmit sem vétett és kizárólag a szintén súlyos beteg, süket feleségének a gondozásával és ápolásával foglalkozik és így további fogva tartása nem indokolt, arra kérem a tekintetes városi katonai parancsnokságot: méltóztassék Fürszt Dávid szabadlábra helyezését elrendelni.¹¹⁶ A kezességvállalásnak köszönhetően Fürsztöt 1941. június 6-án végül szabadlábra helyezték.

Deutsch Józsefért 1941. május 14-én többen is vállaltak kezességet: Szloboda György és Szloboda János papucsosmesterek, Szegő József városi adózási főnök, Balázs István városi adóhivatali tisztviselő, Jelgen (?) Károly kereskedő és Taubért Gusztáv (?) ügyvéd. Kijelentették, hogy Deut-

¹¹⁶ IAS F:60/P-4104/1941.

na račun Mađara i zato su tražili njegovo oslobađanje. I ova peticija je uspela, te su Dojča 6. juna 1941. godine pustili na slobodu.¹¹⁷

Takode su tokom racije koja je pokrenuta 20. maja uhapsili Isaka Vajsmána i Zoltana Saboa, kantore subotičke ortodoksne jevrejske zajednice. Ortodoksna zajednica je tražila njihovo puštanje na slobodu, ali je policija 6. juna pustila na slobodu samo Zoltana Saboa.¹¹⁸

U velikom talasu hapšenja koji je započeo 20. maja, kao što smo to i ranije pomenuli, uhapšeni su većinom subotički Jevreji. Slučaj Elemara Kalmara nije jedini tokom kojeg su istaknute ličnosti mađarske zajednice protestovale zbog preterane upotrebe sile. Eminentni subotički Mađari koji su uživali poštovanje u javnom životu, Mihalj Šefer, direktor gimnazije, Bene Hegediš, sveštenik vikar i mnogobrojni lokalni mađarski veleposednici napisali su protestno pismo Dežeu Bitou, vojnom upravniku grada zbog preteranih mera sprovedenih tokom racije. *„Vi ste nam se pre nekoliko dana u Svečanoj sali Gradske kuće obratili kratkim govorom. Tih nekoliko reči koje su došle iz srca prčinile su veliku radost građanima našeg grada, jer ste naglasili da niste došli da stvarate rane nego da zalečite rane i zagovarali ste opraštanje. To nas je navelo da vam iznesemo molbu da makar Subotičane koji su domoroci budete milostivi i pustite na slobodu. Našem dobronamernom i dobrodušnom narodu se kao težak kamen spustio na životno*

¹¹⁷ IAS F:60/P-2051/1941.

¹¹⁸ IAS F:60/P-2648/1941.

schot szorgalmas embernek ismerték meg, aki sosem tett sértő megjegyzést a magyarságra, ezért kérték elengedését. Ez a petíció is sikerrel járt, Deutscho 1941. június 6-án szabadlábba helyezték.¹¹⁷

Ugyancsak a május 20-án megindított razziában tartóztatták le Weiszmann Izsákot és Szabó Zoltánt, a Szabadkai Ortodox Izraelita Hitközség két kántorát. Az ortodox hitközség kérte a szabadon bocsátásukat, a rendőrség azonban június 6-án csak Szabó Zoltánt engedte el.¹¹⁸

A május 20-án megkezdett, nagyszabású letartóztatási hullámban tehát, mint arra a fentiekben is utaltunk, többnyire a szabadkai zsidókat fogták el. Kalmár Elemér nem az egyetlen olyan eset, amikor neves magyar személyiségek tiltakoztak a túlkapások ellen. A köztisztviselői álló, prominens szabadkai magyarok Schaffer Mihály gimnáziumi főigazgató, Hegedűs Benő esperesplébános és számos helyi magyar földbirtokos aláírásával az eltűnt razzia miatt még tiltakozó levelet is írtak Bittó Dezső városparancsnoknak: *„Méltóságod néhány nap előtt a városháza dísztermében beszédet intézett hozzánk. Ez a néhány, szívből jövő szó osztatlan örömet okozott városunk polgárságában, mert Méltóságod hangoztatta, hogy nem sebeket osztani, hanem sebeket begyógyítani jött és a megbocsátást hirdette. Ez készlet bennünket azon előterjesztésre, hogy legalábbis a bennszülött szabadkaiakból szedett tűszokat szabadon bocsátani kegyeskedjék. A mi jóindula-*

¹¹⁷ IAS F:60/P-2051/1941.

¹¹⁸ IAS F:60/P-2648/1941.

*raspoloženje i na dušu to što mnogi iz redova naših sinova, iako nevini, pate kao taoci. Dok je na snazi ova odluka, svako od nas strepi da može na njega da dođe red. Zbog duševnog mira našeg naroda molimo vas da uvažite ovu našu molbu i da oslobodite zatvorene građane.*¹¹⁹

Ovaj protest je međutim doneo polovičan uspeh, a na to ukazuje i činjenica da su molbe vezane za subotičke ratne zarobljenike jevrejskog porekla, koje su u međuvremenu uhapsile nemačke vlasti, u većini slučajeva bile odbačene. Jedan od tih primera je slučaj Šandora Leventala.¹²⁰ Njegov otac, Henrik Levental, poznati subotički vlasnik fabrike obratio se u septembru subotičkim vlastima sa molbom da mu izdaju potvrdu da grad nema ništa protiv toga da mu se sin iz zarobljeništva vrati u Suboticu. Subotički beležnik je molbu odbio pod izgovorom da ne postoji pravilnik o tome da će iz nemačkog zarobljeništva biti pušteni kući oni zarobljenici jevrejskog porekla kojima lokalna vlast grada iz kojeg potiču zvanično potvrdi da protiv toga nema ništa.¹²¹ Iza odluke vlasti stajali su, naravno, i drugi razlozi, ali o tome nisu obavestili Leventalove. General Novakovič je naime 19. juna 1941. godine izdao uredbu po kojoj molbe za odobravanje povratka građana jevrejske vere, koji su već prognani sa teritorija pod mađarskom vojnom upravom, treba momentalno odbaciti. Po slovu uredbe isti takav postupak treba da se vodi

¹¹⁹ IAS: F:60/P-741/1941.

¹²⁰ U vlastištvo porodice Levental (Löwenthal) bila je subotička fabrika čarapa Merkur. Njenu istoriju vidi: Stevan Mačković: Industrija i industrijalci Subotice 1918-1941) str. 345–347. Subotica, 2004.

¹²¹ IAS: F:60/P-27659/1941.

*tú és jólelkű népünknek egész hangulatára, egész lelkivilágára ólomsúlyként nehezedik az, hogy fiai sorából többen túszként ártatlanul szenvednek. Amíg ez az intézkedés fönáll, mindegyike retteg, hogy rákerülhet a sor. Népünk lelki nyugalmáért kérjük Méltóságodat, hogy ezen kérelmünket meghallgatni és teljesíteni kegyeskedjék.*¹¹⁹

Ez a tiltakozás azonban felemás eredményt hozott. Ezt az is mutatja, hogy az időközben német hadifogságba esett szabadkai, egyszersmind zsidó származású foglyokkal kapcsolatos kérelmeket a szabadkai hatóságok 1941 szeptemberében a legtöbb esetben elutasították. Ennek egyik példája Löwenthal Sándor¹²⁰ esete. Az érintett apja, Löwenthal Henrik, az ismert szabadkai gyáros szeptemberben azzal a kérelemmel fordult a szabadkai hatóságokhoz, hogy adjanak számára egy olyan bizonylatot, amely igazolja, a városnak nincs kifogása az ellen, hogy fia visszatérjen a fogságból Szabadkára. A szabadkai jegyző a kérvényt arra hivatkozva utasította el, hogy nem létezett olyan szabály, amely szerint az izraelita hadifoglyokat a német fogságból csak akkor engedik haza, ha az illetőségi helyük előjárósága hivatalosan igazolja, hogy ez ellen nincs kifogása.¹²¹ A hatóságok döntése mögött természetesen más okok is álltak, de ezt már nem osztották meg Löwenthalékkal. Novákovits tábornok ugyanis még a katonai közigazgatás alatt, 1941. június 19-én kiadott egy

¹¹⁹ IAS F:60/P-741/1941.

¹²⁰ A szabadkai Merkur harisnyagyár a Löwenthal család tulajdonában állt. Történetét lásd: Mačković, Stevan: Industrija i industrijalci Subotice 1918–1941. Subotica, 2004, Istorijiski arhiv. 345–347. o.

¹²¹ IAS F:60/P-27659/1941.

i u vezi osoba koji će u buduća vremena tražiti dozvolu da se nasele na teritoriji grada.¹²² Sličnu naredbu je sadržavao i dokument koji smo ranije već pominjali i koji je Frideš Dimeši potisao 28. aprila.

rendeletet, melynek értelmében a magyar hadsereg által birtokba vett területekről már kiutasított zsidó vallású egyének visszatérési kérelmét azonnal el kell utasítani. A rendelet szerint ugyancsak ezt az eljárást kell alkalmazni azok esetében is, akik majd a jövőben kérnek letelepedési engedélyt a város területén.¹²² Hasonló parancsot tartalmazott a fentiekben már ismertetett Gyimessy Frigyes által aláírt, április 28-ai dokumentum is.

¹²² IAS: F:60/P-7880/1941.

¹²² IAS F:60/P-7880/1941.

VI Na marginama dve prijave

Kao što smo već pominjali, takoreći istovremeno s promenom vlasti počela su da stižu i potkazivanja. Jedan deo tih prijava predstavljalo je osvetu zbog nekih starih ili sadašnjih uvreda. U nekim slučajevima radilo se o zahtevima za povraćajem često nedokazivih materijalnih dugovanja, starih i po deceniju, čiju su naplatu pokušavali da ostvare autori ovih pisama. Takođe je mnogo prijava stiglo s ciljem da vlasti dodele potkazivačima pojedine firme ili preduzeća. Pristigla su i brojna nepotpisana pisma koja istovremeno daju i objašnjenje zašto ovdašnji eminentni predstavnici Mađara nisu uspeali da utiču na sudbinu Kalmara ili njemu sličnih ljudi.

„Poštovani gospodine generale, hoću da vašu cenjenu pažnju, zbog toga što niste upoznati sa lokalnim odnosima, obratim na one osobe koje su ovde dobile vodeće pozicije. Dr Rabštajn je jedan beskarakteran čovek koji je i do svoje diplome došao protekcijom, oženio je jednu ružnu, bogatu devojkicu, proćerdao je njenu imovinu, nedavno je njegova ćerka dobila određeno nasledstvo, a pošto on nije mogao da dogradi to nasledstvo već se i odselio od porodice i hteo je da uzme za ženu jednu udovicu Jevrejku koja ima novca, da bi mogao da nastavi dalje sa gospodskim načinom života. Drugi je dr Rajs. To je jedan pokršteni Jevrej koji bi zbog 100 dinara ubio i sopstvenu majku. Bio je najveći uvlakač

VI. Két feljelentés margójára

Mint arra már utaltunk, a hatalomváltás után szinte azonnal elkezdődtek a feljelentések. Ezek egy része régi – vélt vagy valós – sérelmek miatti bosszúállás volt. A levélírók nem egy esetben így akarták számon kérni, illetve behajtani az évtizedes, sokszor bizonyíthatatlan anyagi tartozásokat. Ugyancsak számos feljelentés érkezett abból a célból, hogy egy-egy céget, vállalatot a feljelentőnek utaljanak ki a hatóságok. Sok névtelen levél is érkezett, mely egyúttal arra is magyarázatot ad(hat)na, hogy a magyarság helyi, prominens képviselői miért nem tudtak érdemben odahatni Kalmár vagy a hozzá hasonlók sorsa érdekében.

„Méltóságos Tábornok Úr. Önnek, mint a helyi viszonyokkal ismeretlennek felhívom a becses figyelmét arra, hogy azok, akik itt a vezető állásokba jutottak, Dr. Rabstein egy jellemtelen alak, akinek semmije sincs, a diplomához is protekcióval jutott, elvett egy gazdag csúnya leányt, elverte vagyonát, most nem régen a leánya örökölt, de mivel ő nem tudott a leánya örökségéhez hozzájutni már szét is költözött a családjától és el akart venni egy özvegy zsidó asszonyt, akinek pénze volt, hogy a nagyúri passzióit kielégíthesse. A másik Dr. Reis. Ez egy kitért zsidó, aki 100./Pért megöli a saját édesanyját. A szerbeknek a legnagyobb talpnyalójuk volt, ott is vasúti orvos volt és a gyermekmenhely orvosa,

tokom srpske vlasti, i u to vreme je bio lekar na železnici i lekar u dečijem sirotištu i sa siromašnim mađarskim porodicama se ophodio veoma nedostojno i nečovečno. Kada je osetio da se vremena menjaju postao je najveći Mađar, ali to je samo prevrtljivost jednog Jevrejina, kao što se to dobro zna. Čovek na mestu je dr Pal Balog, on ima i znanje i poštenje, ali smo načuli da hoće da ga izgura onaj ucenjivač Refi koji je nečovečan čak i za šintera i koji je u stanju da drugog čoveka ostavi da crkne, budući da u specijalističkim lekarskim službama još uvek vladaju balkanski uslovi, ako ne i gori nego do sada. Tokom ere Maluševa i Vujića bio je običaj da su preko reda operisali samo one pacijente koji su tokom vizite u ruku načelnika dnevno gurali po hiljadu-dve dinara, a ostali su ostavljeni da leže u bolnici po nekoliko meseci. Isto će da bude i tokom Refijeve ere. Fekete i Hes su gurnuti na stranu, najvažnija je protekcija, a šarlatani napreduju, to je prokleti mađarski usud. A tu je i list Hirnap, njegov sadašnji glavni urednik je takode pokrštenu Jevrejina, Janoš Čuka, ali on je još i nečuveno bezobrazan zato što je lično išao da istraži jevrejske pretke bivšeg mađarskog premijera Imredija, taj potomak jevrejskih mesara koji za pare može na sve da se nagovori, a to je samo jedan primer. Dok je još radio u dnevnom listu Napló on je prikrivao prljave poslove biskupa Budanovića, otišao je sa svojom ćerkom kod nekadašnjeg biskupa koji je devojčici dao knjigu s bajkama na poklon, a ta knjiga je bila nafatirana hiljadarkama. A šta da kažemo za ostale nesebične velike Mađare, Deneša Štrelickog, Imrea Varadija, Lea Deaka koji su zajedno proneverili novac sirotih mađarskih učenika dobijen iz Mađarske. Savetnik Hofman je takode srpski prevrtljivac,

és szegény magyar családokkal nagyon méltatlanul és embertelenül viselkedett. Mikor megérezte a változást ő lett a legnagyobb magyar, de ez csak már egy zsidó érve minden meg van mondva. Az aki a helyén van, Dr. Balogh Pál, az igen, az tud, az becsületes, de úgy halljuk, hogy azt meg az a zsaroló embertelen még sinternek is szívtelen Réfi akarja kitúrni, aki képes az embertársát veszni hagyni, ha nem a kórházi sebészfőorvosi állásba ugyanolyan balkáni állapotok lennének, mint eddig voltak, sőt még olyanabbak. A Malusev és Vuics éra alatt is az volt a szokás, hogy azokat operálták meg soron kívül, akik viziten a főorvos kezébe naponta 1-2 ezer dinárt adtak a többit hagyták fekvődni hónapszámra. Ugyanez lesz a Réfi korszak. Egy Feketét. Egy Hőszt mellőznek hanem a sarlatánok előre jutnak, fő a protekcio ez az átkos magyar ember. Nó és itt van a Hirnap, jelenlegi felelős szerkesztője szintén kitért zsidó Csuka János, de ez még felháborítóbban szemtelenebb, mert még ő ment kikutatni Imrédi volt M. elnöknek zsidó őseit ő a sakter ivadék, pénzért ez is kapható mindenre csak egy példa. Mikor még a Napló nevű napilapnál dolgozott ő tussolta el a Budánovics püspök piszkos dolgait elment a kislányával a volt püspökhöz az át adott a kislánynak egy meséskönyvet ajándékba és ez a könyv 1000.- dinárokkal volt kibérelve. Na és a többi önzetlen nagy magyar. Strelicki Dénes, Váradi Imre, Deák Leó ezek együttesen a szegény magyar diákok pénzét sikkasztották el amit Magyarországból kaptak. Hofman tanácsnok szintén szerbnyelv köpönyeg forgató alak, mellesleg Budanovics püspök munkatársa is ez és ennek a fia főmérnök földháborító. Itt van a Markovics mérnök egy vad magyar ez mert magyar lenni a szerbek minden rajzát

uz to je i saradnik biskupa Budanovića i njegov sin je glavni inženjer što je sramota. Tu je recimo inženjer Marković, koji je zagriženi Mađar, a njemu su samo zato što je imao hrabrosti da bude Mađar, Srbi sve planove odbacili, jedva je uspevao da preživi zbog svoje lojalnosti prema Mađarima i za to mu niko neće reći hvala, ali je umesto njega glavni inženjer sin savetnika Hofmana. A tu su i odgajivači ovaca, Đula Vojnić, otac i sin, koji su sada veliki Mađari, ali ni na jedan mađarsku kulturni događaj nisu smeli da odu da ih Srbi ne bi videli tamo. Tako izgleda vodeće mađarsko društvo. I molim vas da istražite i prethodni život društva koje je sada u Gradskoj kući, da vidite koliko je tamo muljatora. S posebnim poštovanjem, jedan Mađar.¹²³ U vezi posledica ove prijave ništa konkretno nismo uspeli da utvrdimo. No, sasvim je sigurno da je vojna komanda sadržaj ove prijave, uz naredbu da se slučaj istraži, poslala državnoj policiji.¹²⁴

Nepotpisane prijave, po svemu sudeći imale su konsekvence i za najviše slojeve subotičkog društva. Posledice nije mogao da izbegne ni najveći preduzetnik tog vremena, veleposednik i vlasnik fabrike Vilmoš Konen Jakobčić. Konena su optužili da je bio voda četnika i da je kao lojalni prijatelj Srba velike svote novca davao srpskim dobrovoljačkim četama, štaviše, da je išao okolo u četničkoj uniformi i da je bio u stalnoj vezi sa oficirima srpske armije. Konen je bio sumnjiv i zbog toga što je u jugoslovenskoj armiji dobio rang husarskog kapetana I klase i da je svoje

¹²³ AS: F:60/P-601/1941.

¹²⁴ Isto.

visszadobták alig tudott megélni magyarsága miatt ezt nem hálálják meg neki, de a Hofman tanácsnok fia az főmérnök. Itt vannak birkások a Vojnics Gyula apa és fia most nagy magyarok de egy magyar műkedvelő előadásra nem mertek elmenni nehogy a szerbek ott lássák őket. Így néz ki a magyar vezető társadalom. És tessék csak a most bekerült társaság előéletét kutatni aki a városházán van, hogy mennyi ott a salak. Kiváló tisztelettel egy magyar adta.¹²³ Hogy ennek a feljelentésnek mi lett a következménye, arra nézve nem tudunk biztosat mondani. Az egészen bizonyos, hogy a katonai parancsnokság a levél tartalmát nyomozás elrendelésével megküldte az államrendőrségnek.¹²⁴

A névtelen feljelentések tehát az akkori szabadkai társadalom legfelsőbb rétegeit is elérték. Nem kerülhette ezt el a kor legnagyobb szabadkai vállalkozója, Conen Jakobsics Vilmos földbirtokos és gyáros sem. Azzal vádolták, hogy csetnikvezér volt, és – mint szerbbarát és érzelmű egyén – nagy összegeket adományozott a szerb szabadcsapatoknak, ráadásul csetnik ruhában járt, s állandó összeköttetésben állt a szerb hadsereg tisztjeivel. Conen már csak azért is gyanús volt, mert a jugoszláv hadseregben I. osztályú huszárcapitányi rangot szerzett, és nevét – a vádak szerint – elszerbesítette.¹²⁵ A fentiekben bemutatott esetnek nem ismerjük a nyomozati anyagát, Conen vonatkozásában azonban fennmaradt az ügyészégi irat.

¹²³ IAS F:60/P-601/1941.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ IAS F:60/28377/1942.

ime – po optužbama – posrbio.¹²⁵ Iako nam materijal na osnovu koje je sastavljena optužnica u vezi Konena nije poznat, ostao je sačuvan dokument tužilaštva.

„Vilmoš Konen Jakobčić, veleposednik i vlasnik fabrike, nekadašnji stanovnik Subotice, sada živi u Budimpešti u ulici Nador br. 13, protiv koga je podneta prijava za različite zločine i protiv koga je pokrenuta istraga u vezi njegovog ponašanja s aspekta mađarske nacije, kao i tokom jugoslovenske okupacije, na osnovu 1. tačke 101. paragrafa ovim aktom dobija potvrdu da se protiv njega prekida svaka dalja istraga.

Obrazloženje:

Potvrđeno je da istraga (koju je vodila vojna uprava – D.Z.) uprkos dugom periodu tokom kojeg je uložen trud da se sumnje i optužbe dokažu, na kraju nije imala nikakve rezultate. Kratko vreme je izgledalo da je slučaj rešen i završen, ali je po izlaganju Vilmoša Konena Jakobčića, koji je sam protiv sebe podneo tužbu, čim je krenuo u neki veći privredni posao ili preduzetništvo, nekontrolisana sašaptavanja su ponovo dobila krila i pokrenula neosnovane i zlonamerne optužbe, stoga je prvenstveno radi svoje moralne reputacije smatrao neophodnim da samog sebe prijavi da bi pokrenuo strogu istragu koja će se u slučaju dokazane krivice završiti izricanjem stroge kazne za primer, a u suprotnom slučaju dovesti do njegove potpune rehabilitacije.

¹²⁵ IAS F:60/28377/1942

„Conen Jakobcsics Vilmos földbirtokos és gyáros bpesti V. Nádor-u 13. sz. alatti volt szabadkai lakos ellen önfeljelentése folytán is különböző bűncselekmények, továbbá magyar nemzeti szempontból a volt jugoszláv megszállás alatti magatartásának felderítésére irányuló nyomozást a Bp. 101. paragrafus 1. pontja alapján megszüntetem.

Indoklás:

Megállapítást nyert, hogy a (katonai közigazgatás alatti – a szerző megj.) nyomozás minden igyekezettel a gyanúsítások és vádak bizonyítására törekedett, azonban eredmény nélkül. Rövid ideig elintézettnek és befejezettnek látott az ügy, azonban önfeljelentő Conen Jakobcsics Vilmos előadása szerint valahányszor nagyobb ipari vagy gazdasági ügyletbe vagy vállalkozásba kezdett, az ellenőrizhetetlen suttogások ismét szárnyra keltették a szerinte alaptalan és rosszindulatú vádakát úgy, hogy különösen erkölcsi reputációja érdekében szükségességesnek látta önfeljelentés kapcsán a legszigorúbb nyomozás megejtését és bűnössége esetén példát statuáló súlyos megbüntetését, ellenkező esetben rehabilitációját kérni.

A való tények és az igazság kiderítése érdekében a nyomozás Conen Jakobcsics Vilmosnak szinte teljes életére kiterjedően sorompóba állította a megszállás alatt őt jól ismert s a kisebbségi létben a magyarságot vezető és figyelő komoly, megbízható és érdektelen közéleti férfiakat, egyházat, társadalmi egyesületeket, beszerzett igen sok régi keletű írásbeli bizonyítékokat, átvizsgált üzleti könyveket,

Zbog utvrđivanja istinitih činjenica i otkrivanja istine isleđivanje se proširilo na takoreći ceo život Vilmoša Konena Jakobčića, i kontaktirane su sve poštovane javne ličnosti poznate u godinama okupacije kao vođe i čuvari mađarstva u manjinskom životu, ozbiljne, pouzdane i nepotkupljive javne ličnosti, crkveni velikodostojnici, društvene organizacije, i prikupilo je mnogo pisanih dokaza datiranih od ranije, pregledalo poslovne knjige, istraživanje se, naravno, proširilo i na otkrivanje osobe od koje su potekle ove optužbe i sprovedena istraga je utvrdila sledeće činjenice:

Vilmoš Konen Jakobčić nikada nije nosio četničku uniformu. Nije učestvovao ni u kakvim četničkim paradama ili skupovima. Istina je da je donirao manje svote – tačnije rečeno to je uradila njegova fabrika – četničkim organizacijama, ali je istraga utvrdila da je on to uradio pod prisilom, kao i drugi privrednici, jer da nije, primorali bi ga na plaćanje mnogo većih svota.

Istina je i to da je u jugoslovenskoj armiji stekao rang husarskog kapetana I klase, ali je utvrđeno da je to po tumačenju jugoslovenskih vojničkih pravila mogao da postigne i bez odustajanja od svoje lojalnosti Mađarima.

Rezultat istrage potvrđuje odbranu osumnjičenog da je zbog toga što ga je usvojio ujak, Imre Jakobčić, predsednik Mađarske osnovne kreditne banke, preuzeo prezime Jakobčić, kao zbog svoje ljubavi i poštovanja prema majci, uz čije su se prezime vezivali i plemićki atributi šami preto-

kiterjedt természetesen a gyanúsítások eredőjének a felkutatására is és a lefolytatott nyomozás a következő tényeket állapította meg:

Conen Jakobcsics Vilmos csetnik ruhában soha nem járt. Semmiféle csetnik felvonuláson, vagy összejövetelen részt nem vett. Az való, hogy felszólításra kisebb összegeket ő, jobban mondva gyára a csetnik szervezeteknek juttatott, de a nyomozás megállapította, hogy úgy mint mások, ő is kényszerből tette ezt, mert ha nem adott volna önként, úgy nagyobb összegek fizetésére kényszerítették volna.

Való az, hogy önfeljelentő a jugoszláv hadseregben I. oszt. Huszárcapitányi rangot szerzett, de megállapítást nyert az, hogy a jugoszláv katonai szabályok értelmében és alapján ezt magyar érzésének feladása nélkül elérhette.

A nyomozás eredménye alátámasztja önfeljelentőnek azt a védekezését, hogy nagybátyjának Jakobcsics Imrének, a szabadkai Magyar Általános Hitelbank elnökének adoptálása révén vette fel a Jakobcsics nevet édesanyja iránti szeretetből és tiszteletből, amely névhez sámi pretokai és zakoperini előnév is járult, tehát szerb érzelmeket vagy éppen magyar voltának a megtagadását ebben a tényben sem lehet felfedezni.

Ami azt a gyanúsítást illeti, hogy szerb körökkel és főként szerb tisztekkel tartott volna összeköttetést, a nyomozásnak az a megállapítása, hogy önfeljelentő szerbekkel, vagy szerb tisztekkel csak üzleti érdekeinek határain belül

kai i zakoperini, što sve znači da ni u ovoj činjenici ne možemo da nađemo dokaz o odricanju od mađarskog identiteta.

Što se tiče optužbe da je održavao veze sa srpskim krugovima, a posebno sa srpskim oficirima, istraga je pokazala da je sa Srbima ili srpskim oficirima održavao veze samo u okvirima svojih poslovnih interesa, što mu je bilo potrebno prvenstveno iz razloga što se njegovoj fabrici pretežno proizvode predmeti za vojnu opremu, stoga mu je bilo u interesu da te proizvode proda, ne samo radi svoje materijalne koristi, nego i zbog svojih radnika koji su većinom mađarskog porekla.

Osim navedenih činjenica istraga je utvrdila i sledeće stvari: [...] Jezik komunikacije mu je uvek bio mađarski, a i ni uz »najstrožu kritiku ne može da se tvrdi« da je zgrešio prema mađarstvu, štaviše, toliko je učinio u interesu mađarstva da više od toga i nije moglo da se učini. Mađarske pokrete je bez ikakvog prozivanja ili prisile uvek materijalno pomagao. Pomagao je i mađarskim učenicima, a pomagao je novčanim priložima i osobe koje su bile u nevolji ili koje su zbog svog mađarstva i bez svoje greške ostali bez posla. Svi oni poljoprivredni ili fabrički radnici koji zbog svog mađarskog porekla nisu mogli da se zaposle u srpskim fabrikama ili poljoprivrednim imanjima mogli su u njegovoj fabrici ili na imanju da dođu do hleba. Tokom nekoliko zima organizovao je sakupljanje dobrotvornih priloga, a zahvaljujući tim priložima u kojima je i sam učestvovao 80% dobrotvornih priloga je pripalo mađarskoj sirotinji.

tartott érintkezést, amire szüksége volt annál is inkább, mert gyárában katonai felszerelési tárgyak készültek, főként, így érdeke volt ezen cikkek eladása, nemcsak a maga anyagi érdeke szempontjából, hanem a főként magyarokból rektuálódó munkásai érdekében is.

A fentiekben túlmenően a nyomozás megállapította a következőket: [...] Érintkezési nyelve mindig a magyar volt és a »legszigorúbb kritika mellett sem lehet állítani«, hogy a magyarság ellen vétett volna, sőt annyit tett a magyarság érdekében, hogy annál többet már nem tehetett. A magyar megmozdulásokat minden felhívás és kényszer nélkül anyagilag támogatta. Segélyezett magyar tanulókat és segélyezett pénzbeli adományokkal olyan bajba jutott egyéneket, akik magyarságuk miatt, vagy egyébként önhibájukon kívül állásukat veszítették. Mindazok a napszámosok és gyári munkások, akik magyarságuk miatt szerb üzemekben vagy gazdaságokban elhelyezkedni nem tudtak, az ő gyárában és gazdaságában kenyérhez jutottak. Több télen át gyűjtést rendezett, amelyhez maga is bőségesen adakozott s a gyűjtés eredményéből legalább 80 százalékgig a magyar rászorulókat részesítette.

Mindent egybevetve a széleskörű pro és contra kiterjedő nyomozás kétségtelenül megállapította, hogy Conen Jakobsics Vilmos nemzethűség szempontjából nemcsak, hogy nem eshetik kifogás alá, hanem a nehéz években úgy viselkedett, ahogy rendes, tisztességes, becsületes gondolkodású magyar embernek viselkednie kellett és ellenkező magatartása esetén nemcsak önmagának, de főként ártott volna

Kada se sve uzme u obzir, nakon široke pro i kontra istrage, bez ikakve sumnje je utvrđeno da Vilmoš Konek Jakobić s aspekta vernosti naciji ne samo da nema nikakvu mrlju, nego se i tokom teških godina ponašao kao što je jedan pristojan, ispravan i pošten mađarski čovek bio dužan da se ponaša, a da se nije tako držao, ne bi naškodilo samo sebi, nego prvenstveno svima onima koje bi po potrebi i uz oportunističko ponašanje moralno i materijalno podržavao.

Istraga koja je vođena nakon što je optuženi sam sebe prijavio, pokazala je da sve glasine i optužbe nisu samo zlonamerna potkazivanja, nego je planirano proganjanje i sumnja se da su te neosnovane vesti pokrenute od strane jednog suparnika u poslovima privrede.

Na osnovu gore navedenog i nakon pažljive i temeljite istrage celokupnog materijala nismo otkrili nikakav zločin ili okolnosti koje upućuju na to, štaviše, pokazalo se pozitivnim upravo suprotno, pa na osnovu paragrafa na koje je pozivano i zbog nedostatka bilo kakve zločinačke aktivnosti istragu treba okončati.

Subotica, dana 26. avgusta 1942. godine Dr Lajoš Kuhar sr, predsednik kraljevskog tužilaštva.¹²⁶

mindazoknak a közületeknek és egyedeknek, amelyeket és akiket szükség esetén opportunus magatartás mellett erkölcsileg és anyagilag támogatott.

Az önfeljelentés folytán foganatosított nyomozás után az egész suttogás és vádaskodás nemcsak rosszindulatú, de tervszerű hajszának is mutatkozik és máris alapos a gyanú, hogy az alaptalan hírek elindítója egy ipari ellenlábasa volt.

Fentiek alapján a nyomozás egész anyagának gondos és alapos mérlegelése után bűncselekményt vagy arra utaló körülményt felfedezni nem lehetett, sőt mint pozitívum annak ellenkezője derült ki, ezért a hivatkozott paragrafus alapján a nyomozást bűncselekmény hiányában meg kellett szüntetni.

Szabadka, 1942. augusztus hó 26. napján, Dr. Kuhár Lajos sk, kir. ügyészégi elnök.¹²⁶

¹²⁶ IAS F:60/28377/1942

¹²⁶ IAS F:60/28377/1942.

VII

Sudbina lista *Bácsmegyei Napló* i Štamparije Minerva

Nije isključivo Kalmar bio jedini opštepoznati borac za prava manjinskih Mađara koji je otvoreno pokazivao svoju lojalnost prema Mađarima između dva rata, a protiv koga je mađarska vojska primenila surovu represiju. U svakom slučaju moramo da pomenemo da su osim zabranjivanja čuvenih novina *Bácsmegyei Napló*, kasnije samo *Napló*, mađarske vlasti pokrenule akciju i protiv Štamparije Minerva u vlasništvu porodice Fenjveš, koja se prva bila osmelila da između dva svetska rata organizuje političke i kulturne aktivnosti u životu manjinskih Mađara.

Po sećanjima Stivena Fenjveša, mađarska vojska koja je ušla u Suboticu je već prvog dana tokom konfiskacije jevrejske imovine, 17. aprila 1941. godine upala s oružjem i u njihov stan.¹²⁷ Sledećeg dana je general Deže Bito, vojni komandant Subotice, svojim prvim dekretom koji je trebao odmah da stupi na snagu zabranio čuveni dnevni list *Bácsmegyei Napló* u vlasništvu porodice Fenjveš, koji se tada već štampao samo pod imenom *Napló*.¹²⁸

¹²⁷ „The end of began on April 17, 1941. On the first day of the hungarian occupation (called “felszabadítás” (liberation) by the Hungarians), a Hungarian officer forced our father out of his office at gunpoint. The authorities forced us to discharge all our employees, including our long-time cook Mary (Maris)” STEVEN J. FENVES: The life and art of Klara Gereb 1897-1944, Author House, Bloomington, IN, 2014, p. 18.

¹²⁸ IAS: F:60/P-3/1941.

VII.

A Bácsmegyei Napló és a Minerva Nyomda sorsa

Nem Kalmár volt az egyetlen olyan – köztudomásúan – magyar érzelmű, a két világháború között a kisebbségi magyarság jogérvényesítéséért küzdő személy, akivel szemben a bevonuló magyar hadsereg kemény repressziót alkalmazott. Mindenképpen meg kell emlékeznünk róla, hogy a nagy hírű újság, a Bácsmegyei Napló – a későbbiekben Napló – betiltásán kívül a magyar hatóságok a Fenyves család tulajdonában lévő, a két világháború közötti időszakban a kisebbségi magyarság politikai és kulturális életében a szervező tevékenységet elsőként felvállaló Minerva Nyomda és Lapkiadóval szemben is felléptek.

Steven Fenyves visszaemlékezése szerint a Szabadkára bevonuló magyar katonák már a birtokbavétel első napján, 1941. április 17-én fegyverrel törtek be lakásukba.¹²⁷ Másnap Bittó Dezső tábornok, Szabadka katonai parancsnoka egyik első intézkedésével azonnal végrehajtandó végzésében tiltotta be a Fenyves család tulajdonában lévő, nagy hírű Bácsmegyei Napló, akkor már csak Napló címmel megjelenő napilapot.¹²⁸

¹²⁷ „The end of began on April 17, 1941. On the first day of the hungarian occupation (called “felszabadítás” (liberation) by the Hungarians), a Hungarian officer forced our father out of his office at gunpoint. The authorities forced us to discharge all our employees, including our long-time cook Mary (Maris)” Steven J. Fenves: The life and art of Klara Gereb 1897—1944. Author House, Bloomington, IN, 2014. 18. o.

¹²⁸ IAS F:60/P-3/1941.

General Novaković je 7. maja poslao naredbu Bitou da se reorganizuje uredništvo dnevnog lista *Hírlap*. Kao što je napisao: „*Utvrdeno je da se tek odobreni dnevni list Hírlap od zabranjenog Naplóa razlikuje samo po spoljašnjim osobinama, ali se uredništvo i izdavač nisu promenili. Činjenica je da su urednici poreklom Mađari, ali su izdavač, supruga Ferenc Fenjveša, kao i Lampel, njen poslovni partner iz Novog Sada, poreklom Jevreji. Jevrejin je i Laslo Fišer koji je zaposlen u kancelariji uredništva. Predstavništvo lista i vođenje kancelarije uredništva u Budimpešti je u rukama Mikloša Frajštadta, pokrštenog emigranta iz Nemačke. Postarajte se za bezuslovnu i hitnu reorganizaciju kancelarije i uredništva dnevnog lista.*”¹²⁹

Kao rezultat Novakovićeve naredbe u Suboticu je 15. maja 1941. godine stiglo novo uputstvo. U njemu je potpukovnik Declava po kratkom postupku postavio za državnog komesara na čelo Štamparije Minerva Lasla Leha, generalnog rukovodioca Centralne izdavačke kuće.¹³⁰ U svom izveštaju od 19. maja Deže Bito je obavestio Novakovića „*da je tek odobreni dnevni list Hírlap potpuno nezavistan od zabranjenog Naplóa. Lične podatke urednika i tri saradnika dnevnog lista dodao u prilogu i uprkos tome što su ranije bili saradnici lista Napló, sprovedena istraga je dokazala da su svi pouzdani Mađari i profesionalni novinari. Dnevni list se i dalje štampa u štampariji supruge Ferenc Fenjveša zbog nedostatka slične i po svim aspektima odgovarajuće štamparije. Laslo Fišer nije više zaposlen*

¹²⁹ IAS: F:60/P-2535/1941.

¹³⁰ IAS: F:60/P-3783/1941.

Novákovits tábornok május 7-én küldött parancsot Bittónak a Hírlap napilap szerkesztőségi átszervezésére. Mint írja: „*Megállapítást nyert, hogy az ujjonon engedélyezett Hírlap, a betiltott Naplótól csak külsőségekben különbözik, a szerkesztősége és kiadója nem változott meg. A szerkesztők ugyan magyar származásúak, de a kiadó Fenyves Ferencné csendes társával Lampel újvidéki lakossal együtt zsidó. Zsidó a kiadóhivatalban foglalatoskodó Fischer László is. A lap budapesti vezérképviselete és kiadóhivatali vezetése Freystadt Miklós kikeresztelkedett német emigráns kezében van. Intézkedjen a lap kiadóhivatalának és szerkesztőségének haladéktalan teljes átszervezéséről.*”¹²⁹

Novákovits parancsa után, 1941. május 15-én újabb utasítás érkezett Szabadkára. Ebben Declava altábornagy Léh Lászlót, a Központi Sajtóvállalat főtisztviselőjét azonnali hatállyal hatósági biztosnak nevezte ki a Minerva Nyomda élére.¹³⁰ Május 19-én Bittó Dezső a jelentésében arról értesítette Novákovitsot, hogy „*a betiltott Naplótól független az ujjonon engedélyezett Hírlap. A lap szerkesztője és három munkatárs személyi adatait csatoltan betérjesztem azzal, hogy bár ezek előzőleg a Napló munkatársai voltak, a megejtett nyomozat szerint mindannyian megbízható magyarok és hivatásos újságírók. A Hírlapot továbbra is Fenyves Ferencné nyomdájában nyomják, hasonló minden tekintetben megfelelő nyomda hiányában. Fischer László a lap kiadóhivatalában nincs alkalmazva. A Hírlapnak Budapesten*

¹²⁹ IAS F:60/P-2535/1941.

¹³⁰ IAS F:60/P-3783/1941.

u uredništvu dnevnog lista. List nema svoje predstavništvo u Budimpešti i nije u kontaktu sa Miklošom Frajštatom, pokrštenim emigrantom iz Nemačke.”¹³¹

Neophodno je da se posvetimo i detektivskom izveštaju podnetom 4. jula 1941. godine u kojem se daje karakterizacija Minervinih saradnika. Ovaj izveštaj u vezi Endrea Levaija¹³² među ostalima navodi i sledeće: „Radio je kao unutrašnji saradnik na vestima. Pojavljivali su mu se i članci u dnevnom listu Napló vezani za subotičke manjine, kao i za školstvo i zdravstvenu zaštitu stanovništva itd. Imenovani je bio potpredsednik subotičkog, antimadžarski nastrojenog Mađarskog književnog kruga i u evidenciji je naveden kao nepouzdana osoba. Imenovani je po mojoj proceni sklon ekstremnim idejama i navodno je bio i pripadnik Komunističke partije.”¹³³

Isti taj izveštaj je Lasla Fišera, zaduženog za promotivne poslove štamparije, predstavio kao levičarski orijentisanog Jevrejina, a slična karakterizacija je data i u vezi dr Mikloša Santoa. O Jožefu Šokčiću, koji je vodio kolumnu o organima reda i samoupravi, mađarska državna bez-

¹³¹ IAS: F:60/P-2535/1941.

¹³² Endre Levai (Lévay Endre) (Subotica, 22. novembar 1911. – Subotica, 29. novembar 1985.) Rodio se kao endre Veldi (Völgyi Endre) Svoje škole je učio u rodnom gradu. Posle je studirao parvo. Jedan je odosnivača i prvi urednik časopisa Híd. Od 1935. je bio saradnik lista Napló. Za vereme Drugog svet-skog rata radio je u subotičkoj Gradskoj biblioteci. Posle rata bio je jedan od urednika osnivača mađarskih dnevnih novina Szabad Vajdaság, koji je posle preimenovan u Magyar Szó. Godine 1948. jugoslovenske vlasti internirali su ga na Goli otok.

¹³³ IAS: F:60/P-3783/1941.

vezérképviselője nincs, az Freystadt Miklós budapesti kikeresz-telkedett német emigránssal összeköttetésben nincsen”.¹³¹

Érdemes időznünk egy kicsit az 1941. június 4-én kel-tezett detektívjelentésnél, mely a Minerva munkatársai-ról ad jellemzést. Ebben a jelentésben Lévay Endrével¹³² kapcsolatban a többi közt a következő áll: „A Naplónál a híranyag feldolgozásánál, mint belső munkatárs működött. Cikkei is jelentek meg a Naplóban a szabadkai kisebbség-ekkel kapcsolatban az iskolaügyről és népegészségről, stb. Nevezett a magyarellenes szabadkai Magyar Olvasókör al-elnöke volt és nyilvántartásunkban mint megbízhatatlan szerepel. Nevezett megállapításom szerint szélsőséges gon-dolkodású, aki állítólag kommunista is volt.”¹³³

Ugyanez a jelentés a nyomda hirdetési ügyeivel megbí-zott Fischer Lászlót baloldali érzelmű zsidóként tüntette fel, s hasonló megfogalmazással élt dr. Szánthó Miklós ese-tében is. Sokcsics József újságíróról, aki a Napló rendőrségi és közigazgatási rovatát vezette, a magyar állambiztonság szóbeli közlésekre támaszkodva azt írta, hogy „nevezett re-vízió ellenes ténykedést folytatott a szerb megszállás alatt, azonkívül tagja volt a Narodna Odbrana szerb egyesületnek

¹³¹ IAS F:60/P-2535/1941.

¹³² Lévay Endre (Szabadka, 1911. november 22. – Szabadka, 1985. október 29.) Völgyi Endre néven született, tanulmányait szülővárosában folytatta, majd jo-got tanult. A Híd folyóirat egyik alapítója, első főszerkesztője. 1935-től a Napló munkatársa. A második világháború alatt a szabadkai Városi Könyvtárban dolgozott. A háború után a Magyar Szó elődjének, a Szabad Vajdaság napilap-nak egyik alapítószerkesztője. 1948-ban a jugoszláv hatóságok a Kopár-sziget-re (Goli otokra) internálták.

¹³³ IAS F:60/P-3783/1941.

bednost je pozivajući se na usmene izjave napisala da je „imenovani obavljao delatnost protiv revizije tokom srpske okupacije, a takode je bio član srpskog udruženja Narodna odbrana i kao pripadnik srpskog naroda pisao je žestoke antimadarske članke. On je napisao i knjigu Istorija Subotice. Održavao je prisno prijateljstvo sa srpskim policijskim kapetanom, Turanovim, kao i sa Oskarom Levaijem Levijem koji je bio vođa srpske grupe političkih detektiva. Jevrejin emigrant koji je u Mađarskoj verovatno delovao u interesu komunizma, te je zbog toga i prebegao u Suboticu. Fanatični mrzitelj Mađara i s aspekta mađarskog interesa vrlo opasna osoba. Šokčić je bio saradnik svih srpskih novina i stoga spada u krajnje nepouzdana pojedinca.”¹³⁴

Pal (Fridman) Fenjveš, sin Ferenc Fenjveša, osnivača štamparije, koji je radio kao novinar u dnevnom listu, na osnovu sačuvanog izveštaja interniran je iz razloga što ga je nova vlast smatrala cionistom, protivnikom Mađara i prijateljem Srba.

Lajoš (Fridman) Fenjveš posedovao je 8% deonice štamparije i vlast je kao optužbu vezanu za njega mogla da iznese samo podatak da je bio član Nepkera koji se u to vreme zvao Mađarski književni krug. Greh gospođe Lajoša Fenjveša, rođene Klare Gereb bio je njen posao kao povremenog ilustratora za dnevni list. O Eržebet Baruh, udovici Ferenc Fenjveša izveštaj navodi kao činjenicu da je od 1931. godine praktično ona vodila firmu i na osnovu toga je zaradivala 600 penga mesečno. Izveštaj istovreme-

¹³⁴ Isto.

is és mint szerb nemzetiségű véresen magyarellenes cikkeket közölt, valamint ő írta a Szabadka története című könyvet is. Meleg barátságot tartott fenn Turanov szerb rendőrkapitánnyal és Lévai Lóvi Oszkárrel, aki a szerb politikai detektívcsoport vezetője volt, bevándorolt zsidó és valószínűen Magyarországon a kommunizmus alatt tevékenykedett és ezért menekült át Szabadkára, fanatikus magyargyűlölő és a magyarság szempontjából rendkívül veszélyes egyénnel. Sokcsics az összes szerb lapoknak munkatársa volt és így teljesen megbízhatatlan egyén.”¹³⁴

Fenyves (Friedmann) Pál, a nyomdaalapító Fenyves Ferenc fia, aki a lapnál újságíróként dolgozott, a jelentés szerint azért volt internálva, mert az új hatalom cionistának, magyarellenesnek és szerbbarátnak tartotta.

Fenyves (Friedmann) Lajos, a nyomda részvényeinek a nyolc százalékát birtokolta. Vele kapcsolatban a hatóságok csak azt tudták vádként felhozni, hogy tagja volt a Népkörnek – akkori nevén a Magyar Olvasókörnek. Fenyves Lajosnénak (szül. Geréb Klárának) pedig az volt a bűne, hogy alkalomadtán rajzokat készített az újságnak. Özv. Fenyves Ferencnéről (szül. Baruch Erzsébetről) a jelentéstevő azt nyomozta ki, hogy a céget 1931 óta ő irányította, s ezért havi 600 pengő fizetésben részesült. A jelentés egyúttal kiemelt figyelmet szentelt Fenyvesék ingatlanjainak is. Ezzel kapcsolatban arról olvashatunk, hogy Fenyvesné 1932-ben és 1936-ban 80.000 pengő értékben földet és házat vásárolt Szabadkán, s a jelentés

¹³⁴ Uo.

no veliku pažnju posvećuje i nepokretnoj imovini Fenjveševih. U vezi toga može da se pročita da je gospođa Fenjveš 1932. i 1936. godine za 80.000 pengea kupila u Subotici zemlju i kuću, a pisac izveštaja je imao saznanja i o tome da je stara gospođa posedovala nekretnine i u Arandelovcu i u Beogradu.

Novinar Ferenc Hiršler, čiju su molbu za dobijanje jugoslovenskog državljanstva beogradske vlasti odbile, a 1923. godine ga i proterali iz države, takođe je pomenut u izveštaju. Hiršler je inače prvo bio urednik u ekstremno desničarskim novinama *Reggeli Újság* koje se smatraju prethodnikom kasnijeg lista *Délbácska*, a tek nakon toga je dospao u list *Naplo*, a zatim u *Hírlap*. Budući da je i on bio član Mađarskog književnog kruga, nekadašnjeg *Nepkera*, i njega su naravno okarakterisali kao „nepouzdanog Jevrejina koji gaji antimadžarska osećanja”.¹³⁵

Izveštaj se na kraju završava konstatacijom da „zapošljavanje gore navedenih osoba nije više poželjno, budući da su mađarsku štampu vodili po jevrejskom mentalitetu, članci su bili pisani u jevrejskom duhu i sa engleskom orijentacijom. Na osnovu prethodno donetih zaključaka radi se o međunarodnom jevrejskom udruživanju čija delatnost na polju štampe skriva velike opasnosti. Cela štamparija i novinska izdavačka kuća je u rukama jevrejske porodice Fenjveš (*Fridman*), koja pomaže i zapošljava u firmi ekstremne Jevreje komuniste koji su emigrirali iz Mađarske. Po svemu sudeći, radi održavanje

¹³⁵ Isto.

frója azt is tudni vélte, hogy az idős hölgynek Arandelovacon és Belgrádban is volt ingatlanja.

Hirschler Ferenc újságíró – akinek jugoszláv állampolgársági kérelmét a két világháború között a belgrádi hatóságok elutasították, s akit 1923-ban ki is utasítottak az országból – ugyancsak szerepelt a jelentésben. Hirschler egyébként előbb a Délbácska elődjének számító, erősen jobboldali *Reggeli Újság* szerkesztője volt, csak ezután került a *Napló*-hoz, majd a *Hírlaphoz*. Mivel ő is a Magyar Olvasókör, az egykori Népkör tagja volt, természetesen őt is „megillette” a „magyarellenes, megbízhatatlan zsidó” minősítés.¹³⁵

A jelentés végül azzal zárult, hogy „a fent megnevezettek további alkalmazása nem kívánatos, mert a magyar sajtót zsidó szellemben vezették, cikkeket csak zsidó mentalitásból és angol orientációban jelentettek meg. A fenti megállapítások alapján is nemzetközi zsidótársaság, akik működése a sajtó terén veszélyt rejt magában. Az egész nyomda és sajtóvállalat a *Fenyves (Friedmann)* nevű zsidó család kezében volt, akik a Magyarországból emigrált szélsőséges kommunisták zsidókat segélyezték és alkalmazták a vállalatnál. Minden valószínűség szerint a vállalat fenntartására a szerbek támogatását anyagilag is élvezték, amit az is bizonyít, hogy *Fenyves Lajos* 1937 évben, míg özv. *Fenyves Ferencné* 1932 és 1936 évben feltűnően nagymértékben föld és házingatlanokat vásároltak, ami jövedelmüket tekintve nem állott volna módjukban.”¹³⁶

Nem térnénk most ki a Bácsmezei *Napló* politikai és

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Uo.

*preduzeća uživali su i materijalnoj pomoći Srba, za šta je dokaz i to da je Lajoš Fenjveš 1937. godine, a udovica Ferenca Fenjveša 1932. i 1936. godine kupila primetno velike površine zemlje i nepokretnosti, što na osnovu primanja koja su imali nisu bili u mogućnosti da urade.*¹³⁶

Ne bih se ovom prilikom bavio političkim i književno-istorijskim značajem dnevnog lista *Bácsmegyei Napló*, samo bih želeo da ukažem na to da su mnoge tačke gore navedenog izveštaja u suprotnosti sa činjenicama koje se mogu dokazati istraživanjem arhivske građe. Sa sigurnošću možemo da tvrdimo da je porodica Fenjveš, u čijem vlasništvu je dnevni list bio od 1914. godine, već krajem 1918. i početkom 1919. godine došla u ozbiljan sukob sa srpskim vojnim vlastima. Posledica toga je bila da osim što su novine zabranjene, konfiskovana je i rotaciona mašina dnevnog lista, zbog čega je Fenjveš napisao protestno pismo čak i vlastima u Budimpešti. Posledica toga je bila da je mađarska vlada protestovala i kod predstavnika Kraljevine SHS u Budimpešti i zahtevala je da se rotaciona mašina vrati. Fenjveš je nakon uspostavljanja jugoslovenske vlasti, osim svoje uloge u dnevnim novinama *Bácsmegyei Napló*, imao i druge nevolje. Arhivski podaci svedoče da su bioskop Korzo, koji je takođe bio u njegovom vlasništvu, 13. maja 1920. godine u akciji sličnoj pogromu razbili i zapalili. Za plaćanje odštete pisao je čak i Ministarstvu unutrašnjih poslova, ali do toga nikada nije došlo.¹³⁷

Porodicu Fenjveš je u periodu između dva svetska rata srpska intelektualna elita i štampa na južnoslovenskim je-

¹³⁶ isto.

¹³⁷ IAS, F:47. XX. 574/1920.

irodalomtörténeti jelentőségére, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a fenti jelentés számos pontja ellentmond a dokumentumokkal bizonyítható tényeknek. Szinte biztosan állítható, hogy a Bácsmegyei Naplót 1914 óta birtokló Fenyves család már 1918 végén, 1919 elején súlyos konfliktusba keveredett a szerb katonai hatóságokkal. Ennek az lett a következménye, hogy a lap betiltása mellett a rotációs gépet is elkobozták, ami miatt Fenyves még a budapesti hatóságokhoz is írt panaszlevelet. A magyar kormány még az SZHSZ Királyság budapesti képviselőjénél is tiltakozott, s követelte a gép visszaadását. Fenyvesnek azonban az első impériumváltáskor nem csupán a Bácsmegyei Naplóban betöltött szerepe miatt voltak gondjai. A levéltári adatok szerint a tulajdonában lévő Korzó mozit 1920. május 13-án pogromszerűen szétverték, és felgyújtották. Fenyves még a belügyminisztériumnak is írt kárterítés reményében, de arra sosem került sor.¹³⁷

A Fenyves családot a két világháború közötti időszakban a szerb értelmiség és a szláv nyelvű sajtó is sokszor támadta. A *Subotički glasnik* például azzal vádolta meg, hogy az 1923-ban új épületbe költözött nyomda anyagi eszközeiről a budapesti kormányzat gondoskodott, s követelte, hogy a hivatalos szervek vizsgálják ki a lap külfölddel folytatott üzletpolitikáját.¹³⁸ Ez a vád egyébként vélhetőleg nem volt alaptalan. A magyar kormányzat ugyanis a délvidéki magyarságot a legnagyobb titokban működő, a Teleki Pál miniszterelnök által irányított Társadalmi Egyesüle-

¹³⁷ IAS F:47. XX. 574/1920.

¹³⁸ Subotički glasnik, 1926. 9. sz.

zicima u mnogim slučajevima otvoreno napadala. *Subotički glasnik* ih je, na primer, optužio da im je materijalne troškove za štampariju, koja se 1923. godine preselila u novu zgradu, obezbedila vlada u Budimpešti i zahtevao je da zvanične vlasti preispitaju poslovnu politiku koju je dnevni list vodio sa inostranstvom.¹³⁸ Pretpostavljamo da te optužbe nisu bile bez ikakvog povoda. Mađarska vlada je naime podršku Mađarima u Vojvodini pružala preko „Centra saveta za društveno udruživanje” (TESZK) i „Društva svetog Gelerta”, kojima je u najvećoj tajnosti rukovodio predsednik vlade Pal Teleki. Iako su se predstavnici ovih organizacija svojski trudili da prekogranične institucije, novine i zajednice ne saznaju za poreklo ovih donacija, novčanim sredstvima iz Mađarske je verovatno i sam Ferenc Fenjveš imao neka oskudna saznanja, kao što je o tome znala i tajna policija koja je 1941. godine istraživala političku i finansijsku prošlost porodice Fenjveš.¹³⁹

Svim ovim podacima su se po svemu sudeći tadašnji vlastodršci vrlo malo bavili, budući da je 7. juna 1941. godine stigao telegram u kojem je komesar za bezbednost dobio naredbu da bez odlaganja odmah odstrani iz štamparije Endrea Levaija, Lasla Fišera, Mikloša Santoa, udovicu Ignaca Fridmana, Karolja Handelsmana Havaša, Jožefa Šokčiča, Klaru Gereb Fenjveš, udovicu Ferenc Fenjveša

¹³⁸ Subotički Glasnik, 2. VII 1926, broj 9.

¹³⁹ Detaljnije o politici protežiranja mađarske vlade: A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség... 3. str. 9– 41; Bárdi Nándor: A keleti Akció. Regió, 1995. 3. szám. Internet: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00022/pdf/05.pdf> (Vreme preuzimanja: 23. mart 2014. 16:43)

tek Szövetsége Központján (TESZK), illetve a Szent Gellért Társaságon keresztül támogatta. Noha a TESZK vezetői megtiltották, hogy a támogatott határon túli intézmények, lapok, közösségek tudomást szerezzenek a segélyek eredetéről, a magyarországi pénzekről azért vélhetőleg Fenyves Ferencnek is lehetett némi sejtése, akárcsak a család politikai és vagyoni múltját vizsgáló titkosrendőröknek 1941-ben.¹³⁹

Mindezzel az akkori döntéshozók feltehetően vajmi keveset foglalkoztak, 1941. június 7-én ugyanis a VKF táviratilag utasította a hatósági biztost, hogy azonnali hatállyal távolítsa el a nyomdából Lévay Endrét, Fischer Lászlót, Szánthó Miklóst, özv. Friedmann Ignácnét, Handelsmann Havas Károlyt, Sokcsics Józsefet, Fenyvesné Geréb Klárát, özv. Fenyves Ferencné és Hirschler Ferencet.¹⁴⁰ Decleva altábornagy pedig arra adott parancsot július 9-én, hogy a Minerva alkalmazásából bocsássák el az állambiztonsági szempontból megbízhatatlannak tartott Szegeci Emilt is.¹⁴¹ Lampel Bélát, a kiadó ügyészét a katonai közigazgatási osztály „*cionista vezér és angol-barát zsidónak*” ítélte meg, s ezért 1941. június 24-én Decleva altábornagy a városi katonai parancsnokságnak azt parancsolta, hogy „*a Minerva nyomda és lapkiadó rt. alkalmazásában lévő államhűség szempontjából nem kívánatos*

¹³⁹ A magyar kormány támogatáspolitikájáról bővebben lásd: A. Sajti Enikő: Impériumváltások... 39–41. o.; Bárdi Nándor: A keleti Akció. Regió, 1995. 3. sz. Interneten letölthető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00022/pdf/05.pdf> (Letöltés ideje: 2014. március 23., 16:43)

¹⁴⁰ IAS F:60:P-9168/1941.

¹⁴¹ IAS F:60/P-11326/1941.

i Ferenc Hiršlera.¹⁴⁰ Potpukovnik Declava je pak 9. jula izdao naredbu da se iz štamparije Minerva otpusti i Emil Segedi kao osoba nepouzdana s aspekta državne bezbednosti.¹⁴¹ Belu Lampela, advokata izdvačke kuće je Sektor za vojnu samoupravu procenio kao „*Jevrejina, vođu cionista i prijatelja Engleza*”, te je 24. juna 1941. godine potpukovnik Declava komandi vojne uprave naredio „*da se iz štamparije i izdavačke kuće Minerva bezuslovno otpusti pomenuti službenik koji nije poželjan s aspekta lojalnosti državi.*”¹⁴²

U tekstu koji sledi u više tačaka ćemo slediti razvoj sudbine porodice Fenjveš. Na ovom mestu bih samo pomenio da su porodicu zajedno sa većinom subotičkih Jevreja, mađarske vlasti deportovale 16. juna 1944. godine. Prvo su ih prevezli u Bačalmaš, a nakon toga, 25. juna u Aušvic II–Birkenbau. Osnivač dnevnog lista, Ferenc Fenjveš preminuo je još 1935. godine. Njegova udovica, Eržebet Baruh nije preživela selekciju koja je prethodila gasnoj komori, supruga Lajoša Fenjveša, Klara Gereb takode je umrla u Aušvicu, dok je Pal Fenjveš izgubio život u ukrajinskom gradu Kolomeja 1944. godine. Lajoš Fenjveš je uspeo da doživi kraj Drugog svetskog rata. Preminuo je u Subotici 6. februara 1946. godine.

Komunističke vlasti Jugoslavije su 1945. godine Eržebet Fenjveš Baruh, ubijenu u koncentracionom logoru, proglasile narodnim neprijateljem i imovinu Fenjveševih

¹⁴⁰ IAS F:60:P-9168/1941.

¹⁴¹ IAS F:60/P-11326/1941.

¹⁴² IAS: F:60/p-6347/1941.

alább megnevezett tisztviselőt állásából azonnali hatállyal bocsássa el”.¹⁴²

Az alábbiakban még több ponton nyomon fogjuk követni Fenyvesék sorsának alakulását. Itt csupán utalni szeretnénk rá, hogy a családot – akárcsak a szabadkai zsidók többségét – 1944. június 16-án deportálták. Előbb Bácsalmásra, majd június 25-én Auschwitz II. – Birkenaubra. A lapalapító Fenyves Ferenc még 1935-ben elhunyt. Özvegye, Baruch Erzsébet nem élte túl az elgázosítás előtti szelekciót, Fenyves Lajos hitvese, Geréb Klára szintén Auschwitzban halt meg, Fenyves Pál pedig 1944-ben Kolomijában vesztette életét. Fenyves Lajos még megélhette a világháború végét. 1946. február 6-án Szabadkán hunyt el.

1945-ben a jugoszláv kommunista hatóságok a haláltáborban meggyilkolt Fenyves Baruch Erzsébetet népellenséggé nyilvánították, s a Fenyves-vagyont a népbíróság Vp. 1945/1946. határozatában államosították. Noha a hatóságok Erzsébetet végül felmentették a népellenség vádjá alól – arra hivatkozva, hogy „*nem célszerű olyan személyt népellenséggé nyilvánítani, aki a haláltáborban hunyt el*” –, az elkobzott vagyont sosem adták vissza.¹⁴³ Ilyen előzmények után a család még életben maradt tagjai a titói rendszer felerősödő támadásának hatására 1947 októberében véglegesen távoztak az irántuk hűtlenné vált

¹⁴² IAS F:60/p-6347/1941.

¹⁴³ Lásd: Mačković, Stevan: i. m. 261. o.

je narodni sud u svojoj odluci pod brojem Vp.1495/1946 proglasio državnom imovinom. Iako su vlasti Eržebet Fenjveš Baruh na kraju oslobodile optužbe da je bila narodni neprijatelj, pozivajući se na to da „*nije opravdano proglasiti narodnim neprijateljem osobu koja je preminula u koncentracionom logoru*”, konfiskovanu imovinu nikada nisu vratili.¹⁴³ Nakon ovakvih događaja, članovi porodice koji su ostali u životu, zbog sve otvorenijih napada Titovog društvenog uređenja, u oktobru 1947. godine konačno su napustili domovinu koja je prema njima pokazala nezahvalnost, da bi život nastavili u nekom drugom, slobodnijem svetu.¹⁴⁴

szülőföldről, hogy új életet kezdjenek egy más, szabadabb világban.¹⁴⁴

¹⁴³ Vidi: Stevan Mačković: Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941), Istorijski arhiv Subotica, 2004, str. 261.

¹⁴⁴ Steven Fenves u svojim sećanjima ovako piše o tome: „When Eszti and I escaped from the oppressive atmosphere of Tito’s Yugoslavia in October 1947, we could not take our few recovered belongings with us.” Steven J. Fenves: The life and art of Klara Gereb 1897-1944... str. 20.

¹⁴⁴ Steven Fenves visszaemlékezéseiben így ír erről: „When Eszti and I escaped from the oppressive atmosphere of Tito’s Yugoslavia in October 1947, we could not take our few recovered belongings with us” Steven J. Fenves: The life... 20. o.

VIII

Požar podmetnut 11. avgusta i njegove posledice

Uprkos tome što zvanične vlasti nisu osećale značajnu promenu u raspoloženju naroda, 11. avgusta je komunistička ćelija, nezavisna u delovanju od partijskog centra, pod vodstvom Otmara Majera,¹⁴⁵ predratnog urednika časopisa *Híd*, na dva mesta podmetnula požar. Posledica ove paljevine je bila da je uništeno četiri vagona pšenice. Vlasti su za paljevinu kolektivnim krivcima proglasili sudićke Jevreje i 13. avgusta su 25 ćlanova jevrejske zajednice uhapsili kao taoce.¹⁴⁶

Preki sud vojne vlasti je 14. i 15. novembra u staroj zgradi suda razmatrao slućaj Otmara Majera i njegovih 23 drugova koji su svi bili optuženi za podmetanje požara (Eden Korštajn, dr Adolf Singer, Konstantin Lakenbah, Magda Rac, Lola Vol, dr Kalman Majer, Mikloš Majer, Ferenc Balog, Mikloš Švalb, Dmićtar Rakić, Mikloš Geršon, Geler Perl, Lazar Vasiljev, Geza Babijanović, Antun Suturović, Rokuš Šimoković, Ištvan Lukać, Đula Lukać, Elemir Tikvicki, Šime Tikvicki, Lazar Bašić, Jožef Nemet i

¹⁴⁵ Otmar Majer (Mayer Ottmár) (Timišvar, 11. novembar 1911. – Subotica, 18. novembar 1941.) Gimnaziju je završio u Subotici, a ekonomiju je studirao u Budimpešti. Bio je ćlan Komunistićeke partije Jugoslavije i partijski sekretar u severnobaćkom regionu. Bio je urednik između 1937. i 1941. ćasopisa *Híd*.

¹⁴⁶ IAS F:60/P-15701/1941.

VIII.

Az augusztus 11-ei gyűjtogatás és következményei

Annak ellenére, hogy a hivatalos hatóságok nem érzékelték jelentős változást a közhangulatban, augusztus 11-én a pártközponttól függetlenül működő, a háború előtt a *Híd* folyóiratot szerkesztő Mayer Ottmár¹⁴⁵ vezetése alatt álló szabadkai kommunista sejt két helyen is gyűjtogatott. Ennek következtében mintegy négyvagonnyi búza semmisült meg. A hatóságok a gyűjtogatásért a szabadkai zsidóságot kiáltották ki kollektív bűnössé, s augusztus 13-án a közösség tagjai közül huszonöt főt túsznak jelöltek ki.¹⁴⁶

A VKF rögtönítélő bírósága november 14–15-én a törvényszék régi épületében tartotta meg a tárgyalást a gyűjtogatással vádolt Mayer Ottmár és huszonhárom társa (Korstein Ödön, dr. Singer Adolf, Lackenbach Konstantin, Rác Magda, Wohl Lola, dr. Mayer Kálmán, Mayer Miklós, Balogh Ferenc, Schwalb Miklós, Dmićtar Rakić, Gerson Miklós, Perl Gellér, Lazar Vasiljev, Geza Babijanović, Antun Suturović, Simokovich Rókus, Lukács István, Lukács Gyula, Tikviczky Elemér, Šime Tikvicki, Lazar Bašić,

¹⁴⁵ Mayer Ottmár (Temesvár, 1911. november 11. – Szabadka, 1941. november 18.) A gimnáziumot Szabadkán végezte, majd Budapesten közgazdaságtant tanult. A Jugoszláv Kommunista Párt tagja, az Észak-bácskai körzet titkára. 1937 és 1941 között a *Híd* szerkesztője.

¹⁴⁶ IAS F:60/P-15701/1941.

Geza Sabo).¹⁴⁷ Optuženi su osuđeni na smrt. I uprkos tome što se samo za deset osoba moglo bezrezervno potvrditi da su jevrejskog porekla, tokom donošenja presude uzeta je kao otežavajuća okolnost činjenica da su optuženi „*pojedinci stranog rasnog porekla*” iliti Jevreji prema kojima je od svih država u Evropi mađarska država najlojalnija, te su upravo zbog toga „*trebali da imaju pojačanu obavezu prema interesima odbrane domovine*”.¹⁴⁸

¹⁴⁷ O prethodnim događajima i o procesu detaljnije vidi: Petkovics Kálmán: Áprilistől Novemberig, mala monografija, Subotica, 1973.

¹⁴⁸ A. Sajti Enikő: Délvidék 1941-1944, str. 147-148.

Németh József, Szabó Géza) ügyében.¹⁴⁷ A vádlottakat halálra ítélték. Noha közülük csak tíz személy esetében volt egyértelmű a zsidó származás, a döntés meghozatalakor súlyosbító körülménynek számított, hogy a vádlottak „*idegen faj egyedei*”, vagyis zsidók, akikkel szemben pedig egész Európában éppen a magyar állam a leglojalisabb, s ezért „*fokozottabb kötelességük lett volna a honvédelmi érdekek tiszteletben tartása. Ezzel szemben ők vezető szerepet vállaltak a mozgalomban*”.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Az előzményekről és a tárgyalásról bővebben lásd: Petkovics Kálmán: Áprilistől novemberig, Szabadka, 1973, Szabadkai Munkásegyletem.

¹⁴⁸ A. Sajti Enikő: Délvidék... 147—148. o.

IX Popisivanje jevrejske imovine

U ovaj period spada popis jevrejskih preduzetništva, privrednih postrojenja, radionica i fabrika, kao i njihovo preuzimanje od strane komesara vojne uprave. Po podacima koji su nam danas na raspolaganju prvo su 8. maja 1941. godine sastavili spisak imena srpskih i jevrejskih trgovaca duvanom na teritoriji Subotice. U Subotici se u to vreme ukupno 29 osoba srpskog i 6 osoba jevrejskog porekla (Margit Bek, Eržebet Vajs, Zoltan Dubovič, Šandor Ulrajh, Bernart Pilišer, i Lajoš Rajh) bavilo prodajom duvana. Izveštaj sastavljen nakon opsežne istrage kao razlog za proglašavanje ovih osoba za nepouzdanu navodi da je „u vezi jevrejskog mentaliteta i javnosti i izvršnoj vlasti sve potpuno jasno.”¹⁴⁹

Tada su se pojavile i prve molbe napisane s ciljem da se preuzme konfiskovana jevrejska imovina. Gabor Čarnai, stanovnik Segedina u pismu napisanom ministru trgovine 5. maja 1941. godine želeo je da dođe do jevrejske trgovine knjigama i papirom, kao i do magacina fabrike papira sa celim enterijerom, kao i sa inventarski popisanim robom čiju bi protuvrednost tokom deset godina isplaćivao mađarskoj državi. U molbi je kao opravdanje za svoj zahtev naveo da „[...] kao trgovac hrišćanin hteo bih sada

¹⁴⁹ IAS:F:60/P-984

IX. A zsidó tulajdon listázása

Erre a periódusra tehető a zsidó vállalkozások, ipari vállalatok, üzemek és gyárak listázása, összeírása, illetve hatósági biztos által történő átvétele is. A jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint elsőként a szabadkai szerb és zsidó dohánykereskedők névsorát állították össze 1941. május 8-án. Szabadkán ekkor összesen huszonkilenc szerb, illetve hat zsidó személy (Beck Margit, Weisz Eržebet, Dubovics Zoltán, Ulreich Sándor, Pilischer Bernárt és Reich Lajos) foglalkozott dohányárúsítással. Az ezzel kapcsolatos nyomozati jelentés azzal indokolta az említett hat szabadkai zsidónak a megbízhatatlan kategóriába való sorolását, hogy „a zsidó mentalitással a közvélemény éppúgy, mint az illetékes hatóságok teljesen tisztában vannak”.¹⁴⁹

Ekkor fogalmazódtak meg azok az első kérelmek, amelyek a lefoglalt zsidó tulajdon átvétele céljából íródtak. Csarnay Gábor szegedi lakos a kereskedelmi miniszternek 1941. május 5-én írt levelében a szabadkai zsidók könyv- és papírkereskedését, illetve papírgyári lerakatát kívánta megszerezni annak teljes berendezésével, leltár szerint átvett árukészletével, melynek ellenértékét tíz év alatt fizette volna ki a magyar államnak. Kérelmének megindoklásában a következőkre hivatkozott: „[...] mint keresztény ke-

¹⁴⁹ IAS F:60/P-984

da utemeljim svoju budućnost i preko toga da s poštenim radom služim svoju domovinu i javni interes.”¹⁵⁰ Iako je Čarnaijevu molbu podržavao Sektor za protivšpijunažu V. domobranskog regimenta, štaviše, njegovo naseljavanje u Suboticu su smatrali „poželjnim s aspekta odbrane domovine”, gradska komanda Subotice je molbu odbila pod izgovorom da u tom periodu u gradu nije bilo napuštenih knjižara.¹⁵¹

Arhivski dokumenti pokazuju da su popis jevrejske imovine u prvom periodu vršila civilna lica, kao i nova udruženja koja su tada nastajala i koja su sve to radila nezavisno od državnih propisa. Pitanje postavljanja vladinih komesara na čelo jevrejskih preduzeća među prvima je 24. maja 1941. godine pokrenuo Savez južnih krajeva pod nazivom „Bočkai”. Pozivajući se na to da je u Subotici 90%, a u nekim ograncima i 100% privrede i trgovine u jevrejskim rukama, Savez „Bočkai” je u pismu urgirao preuzimanje proizvodnih objekata i trgovačkih radnji od strane „prahrišćanskih” Mađara, istovremeno optužujući jevrejske vlasnike da su svoje fabrike namerno doveli do stečaja, da bi u dogledno vreme izazvali nestašicu robe i veliku nezaposlenost.¹⁵²

Nakon toga je savez naveo sve one radnje na čije čelo bi trebalo da se postave vladini komesari. Lista prodavnica koja je tada predata je verovatno pisana u žurbi, jer

¹⁵⁰ IAS:F:2170/P-984

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² IAS:F:60/P-3679/1941.

reskedő most kívánnám jövőmet megalapozni és ezen keresztül hazámat és a közt becsületes munkával szolgálni.”¹⁵⁰ Bár Csarnay kérelmét a szegedi V. Honvéd Hadtest Kémelhárító Osztálya is támogatta, sőt szabadkai letelepedését „honvédelmi érdekből kívánatosnak” tartotta, a szabadkai városi parancsnokság mindezt azzal az érveléssel utasította el, hogy a városban az adott időszakban nem volt elhagyott könyvkereskedés.¹⁵¹

A levéltári adatok azt mutatják, hogy a zsidó vagyon listázását, összeírását az első periódusban a magánszemélyek, az ekkor létrejött új szövetségek, egyesületek az állami intézkedésektől függetlenül tették meg. A zsidó vállalatok élére történő hatósági biztos kinevezésének kérdését a Délvidéki Bocskay Szövetség vetette fel először 1941. május 24-én, arra hivatkozva, hogy Szabadkán az ipar és a kereskedelem kilencven, némely ágazatokban pedig száz százaléka zsidó kézben van. A szövetség levélben sürgette az üzemek és a kereskedések „őskeresztény” magyar átvételét, egyúttal azzal vádolva meg a zsidó tulajdonosokat, hogy szándékosan viszik csődbe üzemeiket, ami áruhiányhoz és munkanélküliséghez fog vezetni.¹⁵²

Ezután a szövetség felsorolta azokat az üzleteket, amelyek élére megítélése szerint hatósági biztosokat kell kinevezni. Az ekkor átadott lista sietve íródhatott, mivel feltűnő, hogy míg a Barzel vaskereskedés és a Tenner Imre op-

¹⁵⁰ IAS F:2170/P-984

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² IAS F:60/P-3679/1941.

je upadljivo da su u slučaju trgovine gvoždem Barzel i optičke radnje Imrea Tenera po tadašnjoj terminologiji pridodato detaljno obrazloženje o potrebi da se imenuju vladini komesari, dok su u slučaju prodavnice trikotaže Jožefa Baša, Rotove prodavnice cipela, fabrike papira Union, trgovine žitaricama Šandora Krishabera, prodavnice trikotaže Alberta Englera i braće Litman, fabrike za preradu creva i prodavnice začina i delikatesne robe Manoa Šugara zadovoljili samo time da predaju spisak osoba koje su podobne za preuzimanje prodavnica ili za postavljanje na mesto državnih komesara.¹⁵³

Razlozi za pravljenje spiskova jevrejske imovine, kao i izjave o nameri da se one preuzmu, osim u potisnutom animozitetu prema Jevrejima, mogu objasniti i socijalnim i egzistencijalnim teškoćama koje su u većini slučajeva imale ključnu ulogu. To potvrđuje i činjenica da su zahtev za dodeljivanjem prodavnice Manoa Šugara predale i one osobe koje nisu bile među predloženim osobama Saveza „Bočkai”. Đula Cigler je na primer tražio da mu se dodeli prodavnica, pozivajući se na to da je tokom aprilskih borbi njegova nepokretna imovina ozbiljno oštećena, što je rezultiralo gubitkom od oko 70% njegove celokupne imovine. U pismu je pomenuo i to da rešenje za svoj egzistencijalni problem vidi u tome da ga imenuju za kontrolora u prodavnici Manoa Šugara ili Barzelove firme za trgovinu gvoždem.¹⁵⁴

¹⁵³ IAS:F:60/P-3679/1941.

¹⁵⁴ IAS:F:60/Po.-13293/1941.

tikai üzlet esetében a korabeli terminusok alkalmazásával részletes indoklás született a hatósági biztos kinevezésének szükségességéről, addig Bas József rövidáruüzlete, a Róth cipőüzlet, az Union papírzaccsógyár, a Kriszhaber Sándor gabonakereskedése, Engler Albert és a Littman Testvérek rövidáruüzlete, a Bélipar bélygyár és Sugár Manó fűszer- és csemegeüzlete esetében megelégedtek azzal, hogy felsorolták az üzlet átvételére vagy a kormánybiztosi kinevezésre alkalmas személyek névsorát.¹⁵³

A zsidó tulajdon listázásában, illetve az átvételre tett szándéknyilatkozatok megírásában az elfojtott indulatokon kívül a szociális és az egzisztenciális kérdéseknek jelentős, sőt a legtöbb esetben döntő szerepük volt. Ezt támasztja alá az is, hogy például Sugár Manó üzletére olyanok is igényt tartottak, akik nem voltak a Bocskay Szövetség által javasoltak között. Czigler Gyula például arra hivatkozva kérte az üzlet kiutalását, hogy az áprilisi harcokban súlyosan megrongálódott a tulajdonában lévő ingatlan, ami vagyona mintegy hetven százalékának elvesztését vonta maga után. Levelében arról ír, megélhetését abban látja, hogy kinevezik ellenőrnek Sugár Manó üzlete vagy a Barzel vaskereskedés élére.¹⁵⁴

Míg Czigler megrendült egzisztenciájára hivatkozva írta meg kérelmét, addig Szalay Zoltán budapesti tartalékos zászlós 1941. május 28-án írt levele egészen más hangot ütött meg. „Kérem az Első Bácskai Cementárúgyár és

¹⁵³ IAS F:60/P-3679/1941.

¹⁵⁴ IAS F:60/Po.-13293/1941.

Dok je Cigler svoju molbu pisao pozivajući se u osnovi na svoju tešku materijalnu situaciju, sasvim drugačiji ton ima pismo Zoltana Salajja, rezervnog zastavnika iz Budimpešte, pisano 28. maja 1941. godine: „*Molim vas da Prvu bačku fabriku cementa i građevinsko preduzeće u ulici Marković broj 4 u Subotici, sa placom, zgradama i čitavom tehničkom opremom, alatima i postojećim građevinskim materijalom zajedno predate meni, s obzirom da ovo privredno preduzeće sa svojim sadašnjim rukovodstvom i mentalitetom predstavlja veliku prepreku za mađarsku državnu ideju i mađarsku misao. Upravljanje deoničarskim društvom trenutno vrši član uprave Žigmond Ajzler, Jevrej, jedan drugi član uprave, takođe Jevrej, odveden je u logor za internirane, vođa tehničkog odeljenja je bio jedan srpski inženjer koji je pobegao, deoničarsko društvo ima još dva člana uprave koji su poreklom lokalni Srbi. Ja sam hrišćanin, mađarskog porekla, majstor građevinar iz Budimpešte sa dugogodišnjim praktičnim i tehničkim iskustvom i obrazovanjem, te bih lako mogao da vodim jednu ovakvu firmu i bio bih u mogućnosti da od nje stvorim građevinsko preduzeće mađarskog duha i velikog uspeha, koje je tu, u Subotici, preko potrebno, budući da se za izvođenje ozbiljnih poslova teško nalaze odgovarajući stručnjaci. Zoltan Salai sr, Budimpešta, VII. kvart, ulica Király 69.*”¹⁵⁵

Komanda vojne uprave Južne armije je sa potpisom generala Novakovića, 27. juna 1941. godine poslala uputstvo da se na teritorijama koje spadaju pod vojnu upravu popišu jevrejska imanja i nepokretna dobra. Za konačni rok određen je 8. juli, a kao obrazloženje navedena je ak-

¹⁵⁵ IAS:F60/P-4230/1941.

Építési Vállalat Rt. Szabadka, Markovics utca 4. sz alatt levő telepét a felépítményekkel, teljes gépi berendezésével, szerszám és állványanyag felszerelésével, anyagkészletével együtt nekem átadatni, mert ez az iparvállalat a jelenlegi vezetéssel és szellemmel a magyar állameszmének és a Magyar gondolatnak nagy hátrányára van. A Részvénytársaság irányítását és vezetését jelenleg Eizler Zsigmond zsidó igazgatósági tag végzi, egy másik zsidó igazgatósági tag internálva van, a műszaki vezető egy szerb mérnök volt, ki megszökött, van még két helybeli szerb származású igazgatósági tagja a részvénytársaságnak. Én magam keresztény magyar származású budapesti, építőmester vagyok, teljes gyakorlati és műszaki felkészültséggel és képzettséggel egy ily irányú vállalat vezetésére, úgyhogy abból egy magyar szellemű és nagy teljesítményű építési vállalatot létesíteni képes vagyok, amire itt Szabadkán szükség is volna, mert komoly munkák kivételére megfelelő szakembert alig lehet találni. Szalay Zoltán sk, Bp. VII. Király utca 69.”¹⁵⁵

1941. június 27-én a Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoportparancsnoksága Novákovits tábornok aláírásával utasítást adott a csoportparancsnokság kötelékébe tartozó területeken a zsidó birtokok és ingatlanok összeírására. Határidőnek július 8-át, indoklásul pedig az előkészítendő birtokpolitikai tevékenységet jelölte meg. Az utasítás szerint minden tulajdonos ingatlanához mellékelni kellett a kataszteri birtokív másolatát, illetve a telekkönyvi kivonatot, az ötven kataszteri holdnál nagyobb ingatlanokról pedig vázrajzot is csatolni kellett. A parancs azzal

¹⁵⁵ IAS F:60/P-4230/1941.

tivnost oko imovinske politike koja je bila u pripremi. Po poslatom uputstvu uz svaku nepokretnu imovinu vlasnika trebalo je dostaviti i kopiju katastarskog lista i izvod iz katastra nepokrenosti, a za nepokretnu imovinu veće od 25 hektara morala se dodati i skica imanja. Naredba se završavala rečenicom da „*će se o nepokretnostima u jevrejskim rukama jednoobrazno voditi dalje briga po zakonima matične države nakon sakupljanja svih podataka.*”¹⁵⁶

Komanda vojne uprave Subotice odredila je 8. jul 1941. godine za prijavljivanje nepokretnu imovinu koja je bila u posedu Jevreja. Uredba se odnosila i na one građane koji su se u međuvremenu pokrstili. Za prijavljivanje je određen vrlo kratak rok, naime do 12. jula je svako koga se uredba ticala morao lično da se pojavi na drugom spratu Gradske kuće, u kancelariji 84 sa imovinskim listom i izvodom iz katastra.¹⁵⁷

Dan ranije Sektor vojne uprave mađarskog kraljevskog domobranskog štaba u pismu koje je 7. jula potpisao potpukovnik Zoltan Decleva naredio je da se u sva preduzeća koja su s aspekta vernosti državni nepouzdana, preko reda i neposredno postavi državni komesar.¹⁵⁸

U poslatom izveštaju među ta preduzeća je spadala fabrika trikotaže Merkur čiji je vlasnik bio Henrik Leven-

zárult, hogy „*a zsidó kézben lévő ingatlanok birtokpolitikai felhasználása az anyaországi jogszabályok szerint egységesen fog az adatok begyűjtése után megtörténni.*”¹⁵⁶

A Szabadkai Városi Katonai Parancsnokság 1941. július 8-án rendelte el a zsidó tulajdonban lévő ingatlanok bejelentését. A rendelet azokra is vonatkozott, akik időközben kikeresztelkedtek. A bejelentésre igen rövid határidőt szabtak, július 12-éig ugyanis minden érintettnek személyesen meg kellett jelennie a városháza második emeletén lévő 84-es számú irodában a kataszteri birtokmásolat és a telekkönyvi kivonat bemutatásával.¹⁵⁷

Egy nappal előtte, a M. Kir. Honvéd Vezérkar Katonai Közigazgatási Osztálya július 7-én keltezett, Decleva Zoltán altábornagy, a szállásmesteri csoport vezetője által aláírt levelében az államhűség szempontjából megbízhatatlan vállalatok élére soron kívüli és közvetlen hatóságibiztos-kinevezést rendelt el.¹⁵⁸

Ezek közé tartozott a Merkur kötőszövetgyár, melynek tulajdonosa az a Löwenthal Henrik volt, akivel a fentiekben már találkoztunk. A vezérkar katonai közigazgatási osztályának megküldött jelentés szerint a vállalat hetven-nyolcvan embert foglalkoztatott, a nyersanyaghiány miatt azonban az 1941. évi harcok kitörése előtt két-három

¹⁵⁶ IAS:F60/P-8795/1941.

¹⁵⁷ IAS:F:60/XX-16477/1944. (Dokument je opstao u ovom, tri godine kasnije nastalom svežnju akata. Originalno uveden pod broj P.8795/1941. DZ)

¹⁵⁸ IAS:F60/11426/1941.

¹⁵⁶ IAS F:60/P-8795/1941.

¹⁵⁷ IAS F:60/XX-16477/1944. (A dokumentum ebben a három évvel későbbi aktacsomóban maradt fenn. Eredetileg P.8795/1941. számon volt iktatva. — a szerző megj.)

¹⁵⁸ IAS F:60/11426/1941.

tal, s čijim imenom smo se već ranije susretali. Iz izveštaja Kancelariji vojne uprave, fabrika je zapošljavala između 70–80 ljudi, ali je istovremeno, zbog nedostatka sirovina 2–3 meseca pre izbivanja rata 1941. godine prestala da radi. Zbog velike nezaposlenosti 80% zaposlenih ni do tada nije uspjelo da sebi nađe novo zaposlenje i budući da „*vlasnik fabrike poseduje odgovarajuća materijalna sredstva za ponovno pokretanje proizvodnje, jedan odlučan državni komesar pokretanje fabrike može s uspehom da sprovede.*”¹⁵⁹

U vezi parnog mlina Margit i električnog mlina Viktoria izveštaj je utvrdio samo da su njihovi vlasnici bili Jevreji. U vezi radionice za cipele Berla izveštaj navodi da je vlasnik gospođa Lasla Bergera, dok je u vezi fabrike štirka i lekova Orient, kao vlasnika označila apotekara Belu Vertešija. Istu ocenu je dobila i tvornica za preradu perja Keta.¹⁶⁰

Istovremeno je izveštaj u slučaju nekoliko tvornica koje su prvobitno predviđene da ih preuzme državni komesar odbacio sprovođenje ove odluke. U slučaju fabrike čarapa Fako to se desilo zato što je fabriku u međuvremeno otkupila fabrika iz Kištarče, odnosno trikotaže Jožefa i Karolja Kokrona iz Hodmezevašarhelja. Mnogo je zanimljivije, međutim, obrazloženje vezano za fabriku metala, gvozdenog nameštaja i drvenarije braće Lenard: „*Vlasnici firme, Jožef i Šandor Lenard su jevrejske veroispovesti. Na osnovu sprovedene istrage potvrđujemo da u vezi njihove pouzda-*

¹⁵⁹ IAS:F60/11426/1941. (Originalno uveden pod broj SGT. 691/1941.)

¹⁶⁰ Isto.

hónappal beszüntette működését. A nagy munkanélküliség miatt az üzemben dolgozók nyolcvan százaléka azóta sem tudott magának új munkahelyet találni, s mivel „*a gyártulajdonos az üzem újbóli megnyitásához megfelelő anyagi erővel rendelkezik, így egy erélyes hatósági biztos a gyár újra üzembe való helyezését eredménnyel keresztülviheti.*”¹⁵⁹

A Margit gőz-, illetve a Viktória mőmalomról a jelentés csupán annyit állapított meg, hogy tulajdonosa zsidó volt. A Berla cipőüzem tulajdonosát Berger Lászlónéban azonosította, az Orient keményítő- és gyógyszergyárét pedig Vértesi Béla gyógyszerészben. Ugyanilyen megítélés alá esett a Keta ágytollüzem is.¹⁶⁰

A jelentés egyszersmind több, eredetileg hatósági biztos alá rendelt üzem esetében elvetette az államosítás végrehajtását. A Fakó harisnygyár esetében azért, mert a vállalatot időközben megvásárolta a kistarcsai Fésűs Főnőgyár Rt., valamint a hódmezővásárhelyi Kokron József és Károly tulajdonában lévő kötőszövetgyár. Sokkal érdekesebb volt azonban a Lénárd testvérek fém-, vasbútor- és faárugyára kapcsán megfogalmazott indok: „*Cégtulajdonos Lénárd József és Sándor zsidó vallású. Az itteni kivizsgálás szerint magyar szempontokból való megbízhatóságuk és magatartásuk a megszállás alatti időben kifogás alá nem esett. Mindkét testvér a világháborúban a 86. gy. e. tartalé-*

¹⁵⁹ IAS F:60/11426/1941. (A dokumentum eredetileg SGT. 691/1941. szám alatt volt iktatva.)

¹⁶⁰ Uo.

*nosti i ponašanja tokom okupacije ne možemo da nađemo nikakvu zamerku. Oba brata su tokom Prvog svetskog rata bili rezervni oficiri 86. pešadijskog puka i nosioci su više medalja za hrabrost. Nakon ulaska mađarske vojske firma napreduje i njeno dalje funkcionisanje je obezbeđeno.*¹⁶¹

Fabrika gvožđa i metalnog nameštaja Imrea Rotmana je izbegla imenovanje državnog komesara zato što je već tada bila u fazi arijevizacije. Vlasnik ju je naime predao hrišćanskoj Zadruzi poljoprivrede, privrede i trgovine. Braća Štamberger su takođe bili jevrejskog porekla i njihova fabrika koja se bavila proizvodnjom gvoždenog i metalnog pokućstva je takođe izabrala put arijevizacije, kao i tvornica baterija i anoda Jupiter, od čijih trojice vlasnika je samo jedan bio jevrejskog porekla, a izveštaj je dodao i to da je ta određena osoba „*bila na ratištu i odlikovana je velikom srebrnom medaljom za hrabrost.*”¹⁶²

Iz ovih primera se jasno vidi da su mađarske vlasti 1941. godine u mnogim slučajevima nastupale oštro prema subotičkim Jevrejima, ali su takođe u mnogim slučajevima napravili i iznimke i većinom su primenjivali olakšavajuće odredbe jevrejskih zakona.

Sudbina ranije pomenute braće Lenard potkrepljuje ove činjenice. Uprkos tome što je njihova fabrika izbegla postavljanje državnog komesara, godinu dana kasnije Prvostepena privredna komora je u adresaru privrednih

¹⁶¹ IAS F60/11426/1941.

¹⁶² Isto.

*kos főhadnagya volt és több tiszti és vitézségi érem tulajdonosa. A honvédség bevonulása óta az üzem fejlődésben van és további működése biztosítva van.*¹⁶¹

Rottman Imre vas- és fémbútorgyára azért került el a hatósági biztos kinevezését, mert a cég ekkor már az árjásítási szakaszban volt, tulajdonosa ugyanis átadta a keresztény Mezőgazdasági Ipari és Kereskedelmi Szövetkezetnek. A zsidó származású Stamberger testvérek által üzemeltetett Vasbútor és Fémpipari Rt. ugyancsak az árjásítás útját választotta, akárcsak a Jupiter elem- és anódgyár, melynek három tulajdonosa közül egy volt zsidó származású, s a jelentés azt is hozzátette, hogy az a bizonyos személy „*frontharcos, és nagy ezüst vitézségi éremmel volt kitüntetve.*”¹⁶²

Ezekből a példákban is látható, hogy noha a magyar hatóságok 1941-ben sok esetben erőlesen léptek fel a szabadkai zsidókkal szemben, sokszor kivételt is tettek, s többnyire alkalmazták a zsidótörvények mentesítő rendelkezéseit is.

Az imént említett Lénárd testvérek későbbi sorsának alakulása is ezt támasztja alá. Annak ellenére, hogy 1941-ben gyáruk elkerülte a hatósági biztos kinevezését, egy évvel később az Elsőfokú Iparhatóság a céget az iparúzők névjegyzékében a zsidó iparúzők jegyzékébe vette fel. A gyár tulajdonosai, Lénárd József és Sándor fellebbeztek,

¹⁶¹ IAS F:60/11426/1941.

¹⁶² Uo.

subjekata njihovu firmu stavila na listu jevrejskih privrednika. Vlasnici fabrike, Jožef i Šandor Lenard su protiv ove odluke uložili žalbu. Pozivali su se na to da je 1. marta 1942. godine među vlasnike fabrike stupio i dr Đerđ Šolti čiji su preci nekoliko generacija isključivo hrišćani. U pismu koje su istovremeno uputili i gradonačelniku napisali su da s obzirom na to da su Jožef i Šandor Lenard u Prvom svetskom ratu bili odlikovani sa više medalja (srebrna vojna medalja za zasluge sa mačevima, velika srebrna medalja za hrabrost, Karlov krst itd.), te i po 2. tački 1. stava 2. paragrafa zakona iz 1939. godine spadaju u privilegovane građane, zbog čega ni njihova firma ne treba da bude stavljena na listu jevrejskih firmi.¹⁶³ Gradonačelnikova kancelarija je 18. avgusta 1942. godine odbila njihovu molbu s obrazloženjem da autentičnost tih medalja može da se potvrdi samo uz dokument koji je potpisao generalni direktor Mađarskog kraljevskog arhiva, što su molioći propustili da urade.¹⁶⁴ Braća Lenard nisu se s tim pomirili i 19. septembra 1942. godine napisali su pismo Ministarstvu privrede u kojem iznose svoju uvređenost zbog pravnog postupka koji je pokrenut protiv njih. Slučaj se odugovlačio. Braća su u međuvremenu poduzela nove korake i prema subotičkim vlastima i 20. februara 1943. godine su poslali originalna dokumenta vezana za vojnička odlikovanja. Konačno je gradonačelnik 13. marta 1943. godine naložio Prvostepenoj privrednoj komori da donese novu odluku u vezi predmeta vezanog za klasifikaciju fabrike. Privredna komora je počela da igra na kartu odugovlače-

¹⁶³ IAS F:60/kg.274/1943

¹⁶⁴ Isto.

mégpedig arra hivatkozva, hogy 1942. március 1-jén a cég tulajdonosai közé lépett a nagyszülőkgig felmenően keresztény származású dr. Solty György. A polgármesternek címzett levélben azt is megírták, hogy mivel Lénárd Józsefet és Sándort az első világháborúban több kitüntetéssel is jutalmazták (Ezüst Katonai Érdemérem kardokkal, Nagy Ezüst Vitézségi Érem, Károly Csapatkereszt stb.), az 1939. évi IV. tc. 2. paragrafus 1. bekezdésének 2. pontja értelmében kivételezettek, ezért cégüket a nem zsidónak tekintendő iparúzókg jegyzékébe kell felvenni.¹⁶³ A polgármesteri hivatal a kérelmet 1942. augusztus 18-án arra hivatkozva utasította el, hogy a kitüntetések eredetiségét csak a m. kir. levéltár főigazgatója által kiadott okirattal lehet igazolni, de a kérelmezők ezt elmulasztották.¹⁶⁴ Csakhogy a Lénárd testvérek nem hagyták ennyiben. 1942. szeptember 19-én az iparügyi miniszternek írtak levelet, melyben sérelmezték az ellenük foganatosított közigazgatási eljárást. Az ügy elhúzódott. A fivérek időközben a szabadkai hatóságok felé is tettek újabb lépéseket, s 1943. február 20-án megküldték a katonai kitüntetések eredeti okmányait. 1943. március 13-án a polgármester végül arra utasította az I. fokú iparhatóságot, hogy hozzon új határozatot az üzem besorolása tárgyában. Az iparhatóság viszont húzni akarta az időt, a polgármester levelének kézhezvétele után ugyanis majd csak egy hónap múlva, 1943. április 14-én fordult az iparügyi miniszterhez a szükséges rendeletek megküldéséért, a következőkre hivatkozva: „[...] a kért rendelet hatóságomnak ez idő szerint nem áll rendelkezésére és egy

¹⁶³ IAS F:60/kg.274/1943.

¹⁶⁴ Uo.

nja slučaja, budući da su se tek nakon mesec dana otkako su primili gradonačelnikovo pismo, 14. aprila 1943. godine obratili ministru privrede za dobijanje neophodnih naloga, pozivajući se na to da „*nalog koji se zahteva trenutno nije u delokrugu mog posla i potrebno mi je da se donese sud u vezi jednog konkretnog slučaja.*”¹⁶⁵ Sledilo je pismo za pismom, u slučaj se uključila i policija potvrđujući u svom izveštaju da se s moralnog aspekta ponašanje braće smatra besprekornim i po merilima policije. Prvo je 17. jula 1943. godine ministar odbrane, a zatim u decembru i Sektor za personalnu evidenciju pri Arhivu vojske poslao svoju potvrdu o ratnim odlikovanjima braće. Tačka na ovaj prolongirani slučaj stavljena je konačno 23. decembra 1943. godine, kada je Prvostepena privredna komora fabriku braću Lenard skinula sa spiska jevrejskih preduzetnika i uvela ih u spisak privrednika hrišćana.¹⁶⁶

Što se tiče velikih subotičkih fabrika od strateškog značaja, kao što je na primer bila Goldnerova fabrika frižidera, fabrika veštačkog đubriva, Rotova fabrika poljoprivrednih alata, fabrika peći Zephir, štamparija i fabrika kartona Fischer, kao i mamutska firma tog vremena, livnica Ferrum, koja je na vrhuncu poslovanja zapošljavala blizu hiljadu ljudi, njih su neposredno pre izbivanja rata preselili u južne krajeve Srbije, te je njihova imovina i oprema došla pod nemačku kontrolu. To je izazvalo veliku nevolju u gradu, jer je nedostatak ovih fabrika predstavljao jedan od razloga rastuće nezaposlenosti.

¹⁶⁵ IAS F:60/kig.274/1943

¹⁶⁶ IAS F:60/kig.274/1943

*konkret eset elbírálásához van rá szükségem.*¹⁶⁵ Levezés levelezést követett. Az ügybe még a rendőrség is bekapcsolódott, jelentésében azt erősítve meg, hogy a testvérek erkölcsi magaviselete rendőri szempontból valóban kifogástalan volt. 1943. július 17-én előbb a honvédelmi miniszter, majd decemberben a hadilevéltár parancsnokságának személyügyi nyilvántartó csoportja is megküldte igazolását a két fivér világháborús kitüntetéseiről. Az ügy végére 1943. december 23-án került pont, amikor is az iparhatóság levette a testvéreket a zsidó iparúzők listájáról, majd átsorolta őket a keresztényekhez.¹⁶⁶

Ami a szabadkai, stratégiai jellegű nagyüzemeket illeti – mint amilyen például a Goldner jégsekreánygyár, a Mútrágyagyár, a Roth kapagyár, a Zephir kályhagyár, a Fischer nyomda és kartongyár, illetve a kor igazi mamutvállalata, a Ferrum vasöntöde, mely zenitjén mintegy ezer embert foglalkoztatott –, a háború közvetlen kitörése előtt Szerbia déli területeire telepítették át őket, ezáltal vagyosukat, felszerelésüket német ellenőrzés alá került. Ez külön gondot okozott a városnak, az egyre növekvő munkanélküliség egyik oka ugyanis éppen ezeknek a cégeknek a hiánya volt. Ezért a városi szociális bizottság arra tett indítványt a polgármesternél, hogy az tegyen meg minden tőle telhetőt a szóban forgó cégek vagyonának visszaszerzéséért.¹⁶⁷

¹⁶⁵ IAS F:60/kig.274/1943.

¹⁶⁶ IAS F:60/kig.274/1943.

¹⁶⁷ IAS F:60:19475/1941.

Zbog toga je Socijalo povereništvo grada dalo inicijativu gradonačelniku da učini sve što je u mogućnosti da bi vratio imovinu ovih firmi u grad.¹⁶⁷

Popisivanje jevrejske imovine 1941. godine praktično se prenelo na sve privredne sfere. Udruženje Baroš je na zahtev Gradonačelnikove kancelarije,¹⁶⁸ 19. novembra 1941. godine, na primer, podnelo izveštaj o tome da je u Subotici tada postojalo ukupno tri tvornice za proizvodnju bombona od kojih su dve bile jevrejske: tvornica Lehela Ilića na trgu Mora Jokajia 2/a, firma Đule Brumera na putu Rakoci, i fabrika bombona Ruff čije se sedište nalazilo u ulici Damjanič broj 13. Ovaj dokument ukazuje i na to su i same vlasti pravile razliku između Jevreja čiji je maternji jezik mađarski ili neki od južnoslovenskih jezika. Po izveštaju su naime od tri vlasnika subotičkih tvornica bombona „*dvojica Jevreji, dok je Lehel Ilić pokršteni srpski Jevrejin, zbog čega je poželjno da zbog nacionalnih interesa na tom polju dođe do osvajanje teritorije od strane naše braće hrišćanskih Mađara.*”¹⁶⁹

Slabljenju ekonomskog položaja Jevreja služilo je i uputstvo izdato 14. aprila 1942. godine u kojem je ministar za trgovinu i saobraćaj, pozivajući se na 23. paragraf zakona 5777/1941 M.E. obavezao subotičke vlasti da postupajući prema zakonu iz 1939. godine osobama koje se mogu sma-

¹⁶⁷ IAS F:60:19475/1941.

¹⁶⁸ Gradonačelnikova kancelarija 13. novembra 1941. je tražila izveštaj o ovome.

¹⁶⁹ IAS:F:60/28360/1941.

A zsidó vagyon listázása 1941-ben minden gazdasági szférára kiterjedt. A Baross Szövetség a polgármesteri hivatalnak mint I. fokú iparhatóságnak a megkeresésére¹⁶⁸ 1941. november 19-én például arról számolt be, hogy Szabadkán ekkor összesen három cukorkakészítő üzem volt: Ilics Lehel üzeme a Jókai tér 2/a alatt, Brummer Gyula Rákóczi úton lévő telepe, illetve a Ruff testvérek cukorkagyára, melynek székhelye a Damjanich utca 13-ban volt. Ez a dokumentum arra is rámutat, hogy még maguk a hatóságok is különbséget tettek a magyar, illetve a szláv anyanyelvű zsidóság között. A jelentés szerint ugyanis a szabadkai cukorkakészítő üzemek tulajdonosai „*közül kettő zsidó, míg Ilics Lehel kikeresztelkedett szerb zsidó, miért is kívánatos nemzeti szempontból kereszténymagyar testvéreink térhódítása e téren.*”¹⁶⁹

A zsidóság gazdasági pozíciójának a gyöngítését segítette az az 1942. április 14-ei utasítás, amelyben a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter az 5777/1941 M. E. rendelet 23. paragrafusára hivatkozva arra kötelezte a szabadkai hatóságokat, hogy az 1939. IV. tc. értelmében zsidónak tekinthető személyek számára tegyék lehetlenné az üzlethelyiségek, illetve az üzemek számára megfelelő ingatlanok bérbeadását. Csak azok az esetek voltak kivételek, amelyek veszélyeztették a közellátás biztonságát.¹⁷⁰

¹⁶⁸ A polgármesteri hivatal 1941. november 13-án kért erről tájékoztatást.

¹⁶⁹ IAS F:60/28360/1941.

¹⁷⁰ IAS F:60/14341/1942.

trati Jevrejima onemoguće da izdaju poslovne prostore ili nepokretnosti koje služe kao tvornice. Iznimka se mogla praviti samo u slučajevima kada je bila ugoržena sigurnost opšteg snabdevanja.¹⁷⁰

Isto to ministarstvo je 20. jula 1942. godine poslalo naređenje lokalnim vlastima na teritoriji koju su nazivali Južnom pokrajinom da počnu da primenjuju ograničavanje prisustva Jevreja u javnom životu, kao i u privredi, na osnovu 14. paragrafa zakona iz 1939. godine. Po odredbi tog paragrafa i Subotica je bila u obavezi da napravi detaljan izveštaj o tome koji je procenat privrednih dozvola i legitimacija od sveukupnog broja sličnih dokumenata izdat Jevrejima.¹⁷¹

Ovakav način popisivanja Jevreja je međutim izazvalo mnogobrojne teškoće i s tim u vezi su masovno stizale i pritužbe. Alfred Gonda je još 30. maja 1942. godine pokrenuo pravne postupke zbog toga što su ga stavili na spisak jevrejskih zanatlija: „S dužnim poštovanjem vam podnosim molbu da uzmete u obzir ovaj pravni lek u kojem podnosim svoj zahtev za uvredljivo stavljanje mog imena na spisak jevrejskih zanatlija, ukinete ga i odredite da je opravdano da budem primljen na spisak nejevrejskih zanatlija. Dajem na uvid da sam ja zanatlijsku legitimaciju dobio 4. maja 1939. godine od Prvostepenog privrednog suda slobodnog kraljevskog grada Subotice pod brojem 4108/1939 sz. IV. 29./1929 za prodaju cipela, šešira i modne

¹⁷⁰ IAS F:60/14341/1942.

¹⁷¹ IAS F:60:24492/1942.

1942. július 20-án ugyanez a minisztérium olyan utasítást küldött a birtokba vett délvidéki területek törvényhatóságainak, hogy kezdjék el alkalmazni a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. tc. 14. paragrafusát. Ennek értelmében Szabadka is köteles volt részletes kimutatást készíteni arról, hogy a zsidók számára kiadott iparigazolványok és iparendélyek száma az összes ilyen jellegű dokumentum hány százalékát tette ki.¹⁷¹

A zsidó lakosság efféle lajstromozása azonban számos nehézséget okozott, s tömegével érkeztek ezzel kapcsolatban a fellebbezések is. Gonda Alfréd még 1942. május 30-án tett jogi lépéseket amiatt, hogy a zsidó iparúzők listájára vették fel: *„Tisztelettel kérem, méltóztassék jelen jogorvoslati kérelmemet felterjeszteni, ahol is a következő kérelmet terjesztem elő, hogy méltóztassék a rám nézve sérelmes lajstromba foglalást hatályon kívül helyezni és elrendelni, hogy a nem zsidó iparúzők lajstromába vagyok felveendő. Előadom, hogy én iparigazolványt nyertem 1939. év május hó 4 napján Szabadka sz. kir. város I. fokú Iparhatóságától 4108/1939 sz. IV. 29./1929 iparlajstrom tételszám alatt cipő, kalap és úridivatárú közvetlen fogyasztók részére való árúsítására. Ennek ellenére a lajstromban rövidárú és textilkereskedőként vagyok megjelölve, tehát ennek helyesbítését kérem. Eredetiben felmutattam és hiteles másolatban csatolom katonai kitüntetéseimről szóló igazolásomat, mely szerint az 1914/1919 évi világháború alatt katona voltam, sebesülési érmet kaptam és elnyertem a vitézségi bronz ér-*

¹⁷¹ IAS F:60:24492/1942.

odeće neposrednim potrošačima. Uprkos tome uveden sam u spisak kao trgovac trikotažom i tekstilom, tako da vas molim i da taj podatak ispravite. Prikazao sam u originalu i podneo sam i overenu kopiju dokumenta o svojim vojnim odlikovanjima u kojem se vidi da sam tokom 1914/1919. godine Prvog svetskog rata bio vojnik i da sam odlikovan medaljom zbog ranjavanja, kao i bronzanom medaljom za hrabrost, zatim bronzanim „Sigmus laudis” sa mačevima na ukrasnoj traci i Karlovim krstom. Pod B./ podnosim vam legitimaciju da sam bio i član mađarske omladinske organizacije „Levente” u kojoj se vidi da sam identifikovan kao privilegovan Jevrejin i napominjem da je dobijanje ove legitimacije bilo moguće samo pod mnogo strožim uslovima nego što pomenuti zakon propisuje, stoga ja zaslužujem ona prava i prednosti koja mi osiguravaju postignute vojne zasluge. Pošto 1. tačka IV paragrafa zakona iz 1939. godine potvrđuje da se na onoga ko je zaslužio da nosi medalju zbog ranjavanja, koji je pokazao hrabrost i viteško ponašanje pred neprijateljem i koji je bar jednom prilikom odlikovan, ne odnose uredbu ovog zakona, s dubokim poštovanjem vas molim: da budete milostivi i da na osnovu molbe koju sam predao utvrdite da na osnovu ranije pomenute privredne legitimacije moja radnju treba svrstati na listu privrednika hrišćana.¹⁷² Molba Alfreda Gonde – osim odbijanja zbog nemogućnosti pravnog leka – odbijena je, slično kao u slučaju braće Lenard, s obrazloženjem da je „kao dokaz podneo u opštini overenu kopiju koja nije izdata od strane centralnog direktorata Kraljevskog vojnog arhiva države Mađarske.”¹⁷³

¹⁷² IAS F:60:18743/1942.

¹⁷³ Isto. Pre smo već videli na primeru braće Lenart, da je ovakav vid odbijanja bio ustaljeni način. (DZ.)

met, a bronz »Sigmus laudis« a katonai érdemkereszt szalagján kardokkal és a Károly-csapatkeresztet. Továbbá B./ alatt csatolom a M. kir szabadkai THJV-i levente parancsnokság igazolványát, mely szerint mint kivételezett zsidó lettem igazolva és megemlítem, hogy ezen igazolvány elnyerése még sokkal szigorúbb elbírálások eredménye alapján volt lehetséges, mint a felhívott törvényhely előír és ennél fogva engem megilletnek azon előnyök, amelyeket az elért katonai érdemek biztosítanak. Miután az 1939: IV. t. c. 2. paragrafusának 1. pontja megállapítja, hogy aki sebesülési érem viselésére jogosult és az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért legalább egy ízben kitüntetésben részesült, arra a törvény rendelkezései nem alkalmazhatók, mely tisztelettel kérem: kegyeskedjék ezen előadott kérelmem alapján megállapítani, hogy fentebb megemlített iparigazolványom alapján a nem zsidó iparúzők lajstromába veendő fel üzletem.”¹⁷² Gonda Alfréd kérelmét – jogorvoslati lehetőség elutasításával –, akárcsak a Lénárd testvérekét, arra hivatkozva utasították el, hogy „igazolással közjegyzőileg hitelesített olyan igazolási másolatokat csatolt be, amelyek nem a m. kir. hadilevéltár főigazgatósága által lettek kiállítva.”¹⁷³

Gonda Alfrédnek azonban más gondjai is támadtak. Gál István 1942. június 1-jén levelet írt a város lakáshivatalának: „Alulírott Gál István, helyben, Kálmán-u 33 sz. alatti lakos, mint kijelölt hatósági cipőkereskedő tisztelettel

¹⁷² IAS F:60:18743/1942.

¹⁷³ Uo. A fentiekben, a Lénárd testvérek esetében már láthattuk, hogy ez az elutasítási mód bevett gyakorlat volt. (a szerző megj.)

Za Alfreda Gondu su iskršli i drugi problemi. Ištvan Gal je 1. juna 1942. godine napisao pismo Gradskoj kancelariji za stambene prostore: „Dole potpisani Ištvan Gal sa stanom u ulici Kalman 33, od vlasti odobreni prodavac obuće s poštovanjem podnosim molbu Gradskoj kancelariji za stambene prostore da budu ljubazni da mi obezbede jedan poslovni prostor. Kao potvrđeni staromadarski trgovac cipelama posedujem sopstveni, odgovarajući kapital i u svojoj trenutnoj maloj prodavnici sa više zaposlenih – kao u privremenom prinudnom smeštaju – obavljam delatnost. Zbog male površine radionice i prodavnice neću biti u mogućnosti da im i dalje obezbeđujem posao, a to znači da će zajedno sa mnom još nekoliko mađarskih porodica ostati bez posla. Budući da u strogom centru grada ne postoji odgovarajući prazan poslovni prostor, na osnovu zakonskih propisa tražim da se prodavnica obuće „Armina Rota” u Rudić ulici broj 2. koju je iznajmio Alfred Gonda dodeli meni, u slučaju da je imenovani zakupac Jevrej, te iz tog razloga nemam nikakvog izgleda da s njim ostvarim miran dogovor. Imenovani Alfred Gonda, trgovac obućom trenutno ne uspeva da ostvari ni 60% svog nekadašnjeg prometa, za šta kao dokaz se usuđujem da pomenem i to da imenovani kožnu obuću koju je ranije nabavio, od nastale promene vlasti nije uspeo ni da nabavi ni da proda.¹⁷⁴

Slični zahtevi su se pojavili u svim društvenim slojevima. Kao ilustracija za to neka posluži molba nadničara Šandora Slobode: „Dole potpisani se usuđio da se sa svojom poniznom molbom obrati mnogopoštovanom gospodinu

¹⁷⁴ IAS F:60:18927/1942.

kérem a Tek. Lakáshivatalt, hogy részemre egy üzlethelyiséget kiigényelni szíveskedjék. Mint kijelölt ősmagyar cipőkereskedő, saját megfelelő tőkével rendelkezem, s jelenlegi kicsi üzletemben nagyobb számú alkalmazottakkal, – mint ideiglenes kényszerhelyzet – dolgoztatom. A kicsi műhely és üzlethelyiség miatt azonban kellőképpen foglalkoztatni nem fogom tudni őket továbbra is, és így velem együtt több magyar család is munka nélkül marad. Miután a belvárosban nagyobb megfelelő üres üzlethelyiség nincs, a törvényes rendelkezéseknek megfelelően, helyben a Rudics-u 2. sz. alatti »Róth Ármin féle« Gonda Alfréd cipőkereskedő által bérelt üzlethelyiségnek részemre való kiutalását kérem, amennyiben a nevezett üzlet bérlője zsidó és így nekem vele békés megegyezésre semmi kilátásom nem lehet. Nevezett Gonda Alfréd cipőkereskedő, előbbi üzleti forgalmának ma már közelről sem éri el a 60%-át, aminek bizonyosságul bátor vagyok felhozni azt is, hogy nevezett vég börtalpi árút amit azelőtt kapott, a változás óta sem beszereznie sem árúsítani nem tud.¹⁷⁴

Hasonló igénylések szinte minden társadalmi réteg részéről megfogalmazódtak. Ennek szemléltetésére álljon itt Szloboda Sándor napszámos kérvénye: „Alulírott azon alázatos kéressel bátorlódok a tekintetes nagyerdemű Polgármester Úr kegyes színe elé járulni, miszerint részemre az alább felsorolt indokok szíves figyelembevételével én és családom részére a zsidó házakból és zsidó földekből juttatni méltóztassék. Indok. Miután teljesen vagyontalan vagyok, mezőgazdasági munkás vagyok és az eddig min-

¹⁷⁴ IAS F:60:18927/1942.

*Gradonačelniku da bi ga zamolio da uzimajući u obzir navedene razloge meni i mojoj porodici bude ljubazan i dodeli nešto od jevrejskih kuća i jevrejske zemlje. Obrazloženje. Budući da sam bez ikakve imovine i da sam nadničar i da do sada nisam mogao da budem prisutan tokom nijednog zahteva za dodelu zemlje, kao čovek Mađar primoran sam da predam ovaj svoj zahtev. Ja, Šandor Sloboda, rimokatoličke vere, 31 godina star, moja supruga Etela Lukač 30 godina, Deca: Laslo 7 godina i Šandor 5 godina. Ponavljajući gore navedenu molbu ostajem vaš najponizniji sluga. Šandor Sloboda.*¹⁷⁵

Drugi se pak nisu libili ni toga da nedeljama motre ili isleduju pojedine vlasnike prodavnica na koje su bacili oko. Primer za to predstavlja pismo gospode Ištvana Fenjvešija pisano 28. aprila 1942. godine u kojem je sledećim obrazloženjem pokušala da se domogne prodavnice Ilone Berger: „Ilona Berger iz Subotice je vlasnica radnje za ručni rad i konfekciju na trgu Sečenji broj 2 i za tu trgovinu je dobila privrednu legitimaciju, međutim, ja sam ustanovila da imenovana ne boravi u svojoj prodavnici i da joj je stalno mesto boravka selo Mol gde je zaposlena u radnji svog muža PETERA BERECA. Dalje sam utvrdila da Ilona Berger, vlasnica prodavnice nema mesto stanovanja prijavljeno u Subotici i da radnju vode njeni roditelji. – Budući da se po mom skromnom saznanju ova okolnost s aspekta privrednog zakona smatra nelegalnim, molim poštovani Naslov da ispita navedene okolnosti i da bude ljubazan i pomenuti

¹⁷⁵ IAS F:60:33337/1942.

*den föld igénylésnél nem tudtam megjelenni és mint magyar ember kénytelen vagyok benyújtani az igénylésemet. Én Szloboda Sándor r.k.v. 31 éves, feleségem Lukács Etel 30 éves. Gyermekem László 7, Sándor 5. A fenti kérésem ismételve maradtam legalázatosabb szolgája. Szloboda Sándor.*¹⁷⁵

Mások attól sem riadtak vissza, hogy hetekig megfigyeljék egy-egy kiszemelt üzlet tulajdonosát, vagy hogy nyomozzanak utána. Például Fenyvesi Istvánné 1942. április 28-án írt levelében a következő indoklással próbálta megszerezni Berger Ilona üzletét: „Berger Ilona szabadkai kézműárú és konfekciós üzlettulajdonosa Széchenyi tér 2. sz. alatt annak kereskedésére iparjogostvánnyal bír, azonban megállapítottam, hogy nevezett üzletében nem tartózkodik és állandó lakhelye Mohol község, ahol férje BEREZ PÉTER nagyvágó üzletében tevékenykedik. Megállapítottam továbbá, hogy Berger Ilona üzlettulajdonosnak itt Szabadkán bejelentett lakása nincs és üzletét szülei vezetik. – Minthogy szerény megállapításom szerint ez a körülmény az ipartörvény szempontjából szabálytalan eljárás, kérem t. Címet, hogy fenti körülményeket kivizsgálni szíveskedjék és részemre az üzlethelyiséget kiutalni szíveskedjék.”¹⁷⁶ Az ilyen kérelmeket a hatóságok többnyire elutasították. Az utóbbit például azért, mert a magyar iparjogi szabályok nem tették kötelezővé az iparúzők számára az állandó lakhatást az iparúzés helyén.

¹⁷⁵ IAS F:60:33337/1942.

¹⁷⁶ IAS F:60:15053/1942.

*poslovni prostor dodeli meni.*¹⁷⁶ Ovakve molbe je lokalna samouprava u većini slučajeva odbacila. U ovom konkretnom slučaju zbog toga što mađarski zakoni o privredi nisu obaveživali privrednike da imaju stalno mesto boravka u mestu gde posluju.

Kod ovakvih i sličnih slučajeva subotički vlastodršci su u većini slučajeva postupali po zakonu. Molbe su u većini slučajeva odbacivali pozivajući se ili na to da navedene činjenice nisu u skladu sa stvarnošću ili su za to nalazili druge zakonske izgovore.

U mnogim slučajevima se događalo da oni koji su bili prijavljeni jednostavno nisu mogli da se nakon raznih poziva pojave pred predstavnicima vlasti, budući da su bili ili regrutovani u radne jedinice vojske. Bilo je i mnogo slučajeva gde oni koji su podneli prijave i koji su se izjašnjavali kao hrišćani, nisu podneli izveštaj o poreklu, imenu i veroispovesti svojih baba i deda, pravdajući se izgovorom da ih ne znaju. Zbog problema koji su se nagomilavali, trgovačka i privredna komora Segedina je 11. juna 1942. godine uputila dopis u Suboticu u kojem zahteva da se ovakvi slučajevi reše.¹⁷⁷

Uredba o popisivanju jevrejske imovine, koju je 1941. godine potpisao general Novakovič, nije se sprovodila u odgovarajućem tempu. Sve je to postalo evidentno kada je Viteška stolica koja je stolovala u Somboru u oktobru 1942. godine od Gradske kuće zatražila statističke pokazatelje

¹⁷⁶ IAS F:60:15053/1942.

¹⁷⁷ IAS F:60:20060/1942.

Az efféle esetek többségében a szabadkai hatóságok törvényesen jártak el. A kérvényeket vagy arra hivatkozva utasították el, hogy a bennük leírtak nem fedik a valóságot, vagy más, törvényes kifogásokkal.

Sok esetben előfordult az is, hogy a bejelentésre kötelezettek katonai (munka)szolgálatuk miatt egyszerűen nem tudtak eleget tenni a különféle hatósági felhívásoknak. Számos olyan példa is akadt, amikor a magukat kereszténynek vallók arra hivatkozva nem jelölték meg nagyszüleik nevét és vallását, hogy azt nem ismerik. Az egyre szaporodó gondok miatt a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara 1942. június 11-én leiratot küldött Szabadkára az ilyen esetek megoldására.¹⁷⁷

A Novákovits tábornok által még 1941-ben elrendelt zsidóbirtok-összeírás nem haladt a megfelelő ütemben. Ez akkor vált egyértelművé, amikor a Zomborban székelő Vitézi Szék 1942. októberében az öt holdat meghaladó zsidó erdő- és mezőgazdasági ingatlanok statisztikai kimutatását kérte a polgármesteri hivataltól. Ilyen kimutatás ekkor még mindig nem létezett, ezért annak elkészítésével a zsidó kérdésben igencsak aktív Kohán Aladár hadnagyot bízták meg.¹⁷⁸ 1942. november 17-én Szabadka-szerte plakátok jelentek meg, melyek arról értesítették a város polgárait, hogy a zsidóknak a mező-, illetve az erdőgazdasági tulajdonukat 1942. december 10-éig be kell jelenteniük a polgármesteri hivatal 117-es számú szobájában.¹⁷⁹

¹⁷⁷ IAS F:60:20060/1942.

¹⁷⁸ IAS F:60:ZS.B.4420/1943.

¹⁷⁹ IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.

vezane za jevrejske posede u vidu šuma i poljoprivrednih dobara koja su veća od 10 hektara. Takvi pokazatelji tada još nisu postojali, te su nakon uručenog pisma taj zadatak poverili poručniku Aladaru Kohanu, koji se već itekako bio eksponirao po pitanju Jevreja.¹⁷⁸ U Subotici su se 17. novembra 1942. godine na sve strane pojavili plakati koji su građane obaveštavali o tome da Jevreji svoju imovinu u vidu obradivih površina i šuma moraju da prijave Uredu za nepokretnosti u kancelariji 117 u Gradskoj kući do 10. decembra 1942. godine.¹⁷⁹

Svi na koje se ovaj poziv odnosio odazvali su se i prijavili su svoju imovinu. Dokumenti vezani za prijavljenu imovinu postoje i danas. Zahvaljujući tome imamo saznanje da je udovica Ferenc Fenjveša, kao starateljica svojih maloletnih sinova – Petera Fenjveša, Pala Fenjveša i Janoša Fenjveša, prijavila 3.200 m² vinogradarskog zemljišta u Halaškim vinogradima.¹⁸⁰ Fenjveš je imao posede i u Žedniku. Na tom posedu se nalazilo 10 prasića, 1 pastuv, 4 konja za vuču, 1 mladi bik, 5 ženskih teladi, 6 krava muzara, 1 sejačica, 1 dvostruki i 1 običan plug, 1 sejačica za kukuruz, 1 drljača, 1 valjak, 1 drobilica za kukuruz, 1 mašinski mlin, 1 motor na petrolej 4 HP, 1 sekač repe, 3 zaprežnih kola, 1 kočije, 1 kočije na dva točka, 3 para konjske opreme, 1 alfaseparator i 1 bučkalica za maslac.¹⁸¹

¹⁷⁸ IAS F:60:ZS.B.4420/1943.

¹⁷⁹ IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.

¹⁸⁰ IAS F:60:ZS.B. 40365/1942.

¹⁸¹ IAS F:60:ZS.B. 35648/1942.

Az érintettek ennek a felhívásnak eleget is tettek – az ekkor bejelentett vagyonnal kapcsolatos dokumentumok mindmáig fennmaradtak. Innen tudjuk például, hogy Fenyves Ferencné mint kiskorú fiai: Fenyves Péter, Fenyves Pál és Fenyves János gyámja a halasi szőlőkben 800 négyszögöl területnyi szőlőt jelentett be.¹⁸⁰ Fenyvesnek Nagyfényen is volt birtoka 10 süldő malaccal, 1 csődör csikóval, 4 igáslóval, 1 bikaborjúval, 5 üszőborjúval, 6 fejőstehénnel, 1 vetőgéppel, 1 kettes ekével, 1 egyes ekével, 1 kukorica-vetőgéppel, 1 12-es tárcsával, 1 boronával, 1 hengerrel, 1 kukoricamorzsolóval, 1 darálógéppel, 1 4 H.P. petróleummotorral, 1 répvágóval, 3 szekérral, 1 hintóval, 1 kétkerekű kordéval, 3 pár lószerszámmal, 1 alfaszeparátorral és egy vajköpülővel.¹⁸¹

Halbrohr Mórt is ott találjuk a bejelentők között. Neki 62 holdnyi földje és 800 ölnyi ingatlanja volt: „[...] *kisbirtok, szántóföld, amelyen épületek vannak s mely ősi családi örökség. Saját birtokom. [...] bejelentem továbbá, hogy hivatalos kisgazda vagyok, más foglalkozásom nincsen, gazdasági főiskolát végeztem.*”¹⁸²

Tegyünk említést Székely Zoltánról is, aki a két világháború között szintén fontos szerepet töltött be a szabadkai magyar közéletben, a többi közt a Népkör, majd a Magyar Olvasókör vezetésében. Székely ekkor összesen 52 holdnyi ludasi szántót, 267 ölnyi erdőt, 453 ölnyi lakó-

¹⁸⁰ IAS F:60:ZS.B. 40365/1942.

¹⁸¹ IAS F:60:ZS.B. 35648/1942.

¹⁸² IAS F:60:ZS.B. 39994/1942.

Mora Halbrora takode nalazimo među Jevrejima koji su prijavili svoju imovinu. I on je imao velike posede „[...] malo imanje, oranice na kojima su i zgrade i koje predstavlja staro porodično nasleđe. Moje sopstveno imanje [...] prijavio sam nadalje da sam i zvanično gazdaš, drugo zanimanje nemam, završio sam višu ekonomsku školu.”¹⁸²

Neminovno je da pomenemo i Zoltana Sekelja koji je između dva svetska rata takode igrao značajnu ulogu u javnom životu Mađara, prvenstveno u vođenju Nepkera i Mađarskog književnog kruga. Sekelj je tada prijavio da poseduje 104 hektara oranica na Ludašu, 90 hektara šume, nekoliko stambenih kuća i 10 hektara oranica.¹⁸³ Vremešni advokat je međutim i pre toga morao da se pojavi pred vlastima. Naime, 16. jula 1942. godine morao je da se suoči, a kasnije i u realnosti da doživi da su njegov stan u ulici Damjanič pod brojem 4, bez mogućnosti žalbe, predali beležniku, dr Lajošu Haršangu. Dokumenti svedoče o tome da se ovo preuzimanje stana nije desilo slučajno. Na formularu na kojem su se predavali zahtevi za dodelu stanova je već unapred bilo rukom ispisano Sekeljevo ime, tačna adresa i veličina stana.¹⁸⁴

¹⁸² IAS F:60:ZS.B. 39994/1942.

¹⁸³ IAS F:60:ZS.B. 40227/1942.

¹⁸⁴ IAS F:60/16754/1942.

házat, 5 holdnyi legelőt jelentett be.¹⁸³ Az idős ügyvédnek azonban már korábban is meg kellett jelennie a hatóságok előtt. 1942. július 16-án ugyanis azzal kellett szembesülnie, s nem sokkal később a valóságban is megélnie, hogy a Damjanich utca 4. alatti lakását fellebbezés lehetősége nélkül dr. Harsang Lajos közjegyzőnek utalták ki. A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy ez nem véletlenszerűen történt. A lakásigénylésre rendszeresített nyomtatványon Székely neve, illetve lakásának címe és pontos nagysága előre, kézzel írva fel volt már tüntetve.¹⁸⁴

¹⁸³ IAS F:60:ZS.B. 40227/1942.

¹⁸⁴ IAS F:60/16754/1942.

X

Jevrejska bolnica Bernata Singera

Jevrejska bolnica, osnovana 15. avgusta 1923. godine, koja je nazvana po nekadašnjem glavnom rabinu Bernatu Singeru, radila je i tokom vojne uprave. Vlasnik bolnice bila je jevrejska opština, a osnivači su bili Mihalj i Lajoš Polak, subotički veletrgovci.

I zgrada i sama bolnica predstavljali su u to doba najmoderniju i najopremljeniju instituciju takve vrste. „Bolnica se sastoji od dva dela: žensko i muško odeljenje, u oba dela postoje zajedničke prostorije sa novim gvozdanim krevetima ofarbanim u belo. Na sredini se nalazi savremena operaciona sala, pored nje je lekarsko predvorje sa najnovijom i najhigijenskijom opremom, svuda se nalaze vodovodne cevi, električno osvetljenje, kupatila i neophodne pomoćne prostorije. U bolnici postoji pet odeljenja, dva zatvorena hodnika, jedna prostorija za molitvu, jedna čekaonica, sobe za lekara i medicinsku sestru koji stanuju u bolnici, prostorija za odlaganje posteljine i zavoja, dve sobe za osoblje koje živi u bolnici, mrtvačnica, vešernica, magacin, domarov stan, upraviteljev stan i kancelarija i pored toga pomoćne prostorije za ekonomsko opskrbljavanje bolnice.”¹⁸⁵

¹⁸⁵ A „Dr. Singer Bernát” zsidó szeretetház-egyesület kórháza Suboticán. Godina izdanja nepoznat.

X.

A Singer Bernát zsidókórház

Az 1923. augusztus 15-én alapított Singer Bernát néhai főrabbi nevét viselő zsidókórház a katonai közigazgatás alatt is működött. Tulajdonosa a szabadkai Zsidó Hitközség volt, alapítói pedig Pollák Mihály és Lajos szabadkai nagykereskedők.

Az épület és maga a kórház a kor egyik legmodernebb, legfelszereltebb ilyen jellegű intézménye volt. „A kórház két részből áll: férfi és női osztályból, mindkét részen közös termek vannak, vadonatur, fehérre festett vaságyakkal. Középen van a modern műtőszoba, mellette az orvosi előszoba, a legújabb és leghigiénikusabb felszerelésekkel, mindennütt vízvezeték, villanyvilágítás, fürdőszobák és a szükséges mellékhelyiségek. Öt kórterem van a kórházban, két csukott folyosó, egy imaterem, egy váróterem, a bennlakó orvos és a bennlakó ügyeletes ápolónő szobája, a fehéreneműkészletek és a kötszerek elhelyezésére szolgáló helyiség, a bennlakó személyzet részére szolgáló két szoba, hullaház, mosoda, raktár, a kapus lakása, a gondnok lakása és irodája, ezenkívül egyéb a gazdasági felszerelések elhelyezésére szükséges mellékhelyiségek.”¹⁸⁵

¹⁸⁵ A Dr. Singer Bernát zsidó szeretetház-egyesület kórháza Suboticán. A kiadás éve ismeretlen.

Nakon što su 1941. godine započele borbe, mađarska vojna komanda je u ovu bolnicu smestila ranjene i bolesne vojnike. Kada je vojna uprava ukinuta, uprava bolnice je 10. septembra 1941. godine prijavila svoju delatnost gradonačelnikovom uredu.

Zbog promenjene situacije bilo je prirodno da se modifikuju osnovna pravila bolnice, te je zbog toga uprava 15. februara 1942. godine održala sednicu. Na toj sednici pojavili su se lično Lajoš Gomboš, Iso Tordai, Henrik Levental, Marcel Lebl, Zoltan Lorant, Jožef Geršon, Aladar Šafer, Ferenc Hirt, Aron Sekelj, Žigmond Litman, Ferenc Boroš, Albert Engler, Mihalj Brodi, Oto Hajnik, Herman Stajn, Armin Levi, Đula Mitler, Geza Goldberger, Ignac Feld i Mikloš Goldberger. Sednicu je otvorio potpredsednik Lajoš Gomboš, koji je nakon konstatovanja kvoruma „[...] *povišenim tonom izneo da vođstvo bolnice prvi put od radosnog događaja organizuje sednicu, otkako je po naredbi regenta Mađarske, viteza Mikloša Hortija od Nađbanje naša dična vojska ponovo zauzela teritorije koje su pre 23 godine oduzete našoj domovini. Naša uprava s poverenjem i nadom posmatra mudru vladu države i svaku odluku državne vlasti i nada se da će ovu našu ustanovu isključivo dobrotvornog karaktera da uzme u zaštitu i da će njen rad nagraditi bronamernom podrškom.*”¹⁸⁶

Da bi zadovoljila uredbu i uputstva koje je izdalo Ministarstvo unutrašnjih poslova, bolnica je redovno slala izveštaje o broju bolesnika. Do novembra 1942. godine

¹⁸⁶ IAS F:60/V/51360/1943.

Az 1941-ben megkezdődött harcok után a magyar katonai parancsnokság itt helyezte el a sebesültjeit és a betegeit. A katonai közigazgatás megszüntetésekor a kórház igazgatósága 1941. szeptember 10-én jelentette be működését a polgármesteri hivatalnál.

A megváltozott helyzet miatt természetesen szükség volt a kórház alapszabályának módosítására, ezért a vezetőség 1942. február 15-én ülést tartott, melyen személyesen jelent meg Gombos Lajos, Tordai Iszó, Löwenthal Henrik, Löbl Marcel, Lóránt Zoltán, Gerson József, Schaffer Aladár, Hirth Ferenc, Székely Áron, Littmann Zsigmond, Boros Ferenc, Engler Albert, Bródi Mihály, Hajnik Ottó, Stein Hermann, Lóvy Ármin, Mitler Gyula, Goldberger Géza, Feld Ignác és Goldberger Miklós. Az ülést Gombos Lajos ügyvezető alelnök nyitotta meg, és a határozatképesség megállapítása után „[...] *emelkedett hangon előadja, hogy a kórházegyesület első ízben tart ülést az óta az örvendetes esemény óta, amikor Magyarország kormányzója, őfőméltósága vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó úr parancsára dicső honvédségünk visszafoglalta az anyaországtól 23 év előtt elszakított területet. Elnökségünk bizalommal és azzal a reménységgel tekint az ország bölcs kormányzata és minden rendű és rangú hatóságának munkája elé, hogy ezt a mi tisztán jótékony intézményünket védelmébe fogadja és működésünket jóindulatú támogatásában fogja részesíteni.*”¹⁸⁶

A belügyminisztérium által kiadott rendeleteknek és utasításoknak eleget téve a kórház rendszeresen megküld-

¹⁸⁶ IAS F:60/V/51360/1943.

nije bilo nekih većih problema; bolnica je bez kašnjenja dobijala poručene lekove i predviđene zalihe hrane.¹⁸⁷

Zahvaljujući jednom izveštaju poslatom Lekarskoj komori u Segedinu, 9. novembra 1942. godine detaljno smo upoznati sa osobljem bolnice. U to vreme je u bolnici radilo 17 lekara (Erne Balog, hirurg specijalista, Pal Abelsberg, specijalista za otolaringologiju, Laslo Brumer, specijalista internista, Endre Frankel, Geza Levi, Laslo Nej, Mikša Hirš, Olga Šomlo, Livija Herceg, lekari opšte prakse, Zoltan Šrajber, oftalmolog, Đula Volf, pedijatar, Imre Kon, specijalista kardiolog i pulmolog, Janoš Šercer, oftalmolog i Vilmoš Goldštajn, lekar stažista).¹⁸⁸

Međutim, ovaj izveštaj je imao ozbiljne posledice. Lekarska komora u Segedinu je naime nakon čitanja izveštaja smatrala vrlo problematičnim činjenicu da su od subotičkih lekara samo trojica bili članovi komore. Zbog toga je većinu lekara proglasila nadri-lekarima i zahtevala je ukidanje bolnice, tačnije tražila je oduzimanje zgrade u cilju organizovanja javne bolnice. Komisija za pravne poslove u Subotici se tim pitanjem pozabavila 17. decembra 1942. godine, gde su predložili gradonačelniku da grad ili uzme tu zgradu u zakup ili da je otkupi, a ukoliko ni jedno od tih predloga nije moguće sprovesti, da oduzme zgradu bolnice.¹⁸⁹ Gradonačelnikov ured je u svom odgovoru komisiji s jedne strane izjavio da „[...] S poštovanjem pred-

¹⁸⁷ IAS F:60/XX/15200/1943.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Isto.

te a beteglétszámmal kapcsolatos jelentéseit. 1942 novemberéig nem is voltak nagyobb gondok. Az intézmény késés nélkül megkapta a zárolt gyógyszer és élelmiszer kiutalását is.¹⁸⁷

Egy 1942. november 9-én íródott, a Szegedi Orvosi Kamarának készített kimutatásnak köszönhetően pontosan tudjuk, kik tartoztak a kórház személyzetéhez. Ebben az időben az intézményben tizenhét orvos dolgozott (Balog Ernő sebész szakorvos, Abelsberg Pál fül-orr-gége szakorvos, Brummer László belgyógyász, Frankel Endre, Lövi Géza, Ney László, Hirsch Miksa, Somló Olga, Herceg Lívia általános orvosok, Schreiber Zoltán szemorvos, Wolf Gyula gyermekgyógyász, Kohn Imre szív-tüdő szakorvos, Scherzer János szemorvos, Goldstein Vilmos alorvos).¹⁸⁸

Ennek a kimutatásnak azonban súlyos következményei lettek. A Szegedi Orvosi Kamara ugyanis a jelentés átolvasása után kifogásolta, hogy a szabadkai orvosok közül csupán hárman kamarai tagok. Ezért a szakemberek többségét megbélyegezte, kuruzslónak nevezte, s a kórház megszüntetését, illetve épületének kisajátítását indítványozta – közkórház létrehozása céljából. Szabadka törvényhatósági bizottsága 1942. december 17-én foglalkozott a kérdéssel, és arra utasította a polgármestert, hogy a város vagy vegye bérbé az épületet, vagy esetleg vegye meg, s ha mindez nem lehetséges, akkor sajátítsa ki.¹⁸⁹ A

¹⁸⁷ IAS F:60/XX/15200/1943.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Uo.

lašem da cenjena Komisija izjavi da je subotička jevrejska bolnica u rukama jevrejske opštine pogodna institucija za to da bude jedna od glavnih faktora za nesrazmerno prostorno širenje Jevreja”,¹⁹⁰ s druge strane je ukazala i na to da grad trenutno nije u situaciji da finansijski pokrije troškove oduzimanja bolnice, te su bili primorani da se s ovim pitanjem obrate Ministarstvu unutrašnjih poslova.¹⁹¹

Ceo slučaj je posle prevazišao subotičke okvire i zgrada je proglašena za vojnu bolnicu. Pitanje imovinskih odnosa međutim ni nadalje nisu uspeli da reše, zgrada je i dalje bila u vlasništvu Jevrejske opštine. Arhivski dokumenti nam dozvoljavaju da zaključimo da među različitim nivoima vlasti nije bilo kontinuirane i usklađene komunikacije u vezi ovog pitanja. Sekretar Ministarstva unutrašnjih poslova, Jene Himfi je 3. aprila 1943. godine pokušavao da sazna da li je jevrejska opština spremna da zgradu izda ili proda i ukoliko jeste, na koji način grad misli da stvori sredstva za troškove koje bi to iziskivalo.¹⁹² U pozadini ovog slučaja je inače sve vreme stajala Lekarska komora u Segedinu, koja je 14. aprila 1943. godine napisala pismo Ministarstvu unutrašnjih poslova vezano za slučaj subotičke jevrejske bolnice.

„Naša komora se na poslednjoj sednici ponovo bavila slučajem subotičke jevrejske bolnice u vezi obaveštenja da od jevrejske bolnice koja je preuzeta za potrebe vojne

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ IAS F:60/XX/15200/1943.

¹⁹² IAS F:60/XX/15200/1943.

polgármesteri hivatal a bizottságnak megküldött válaszában egyrészt a következőket nyilatkozta: *„Tisztelettel javasolom, mondja ki a tvh. bizottság, hogy a szabadkai zsidó-kórház alkalmas intézmény a zsidó hitközség kezében arra, hogy a zsidók aránytalan térfoglalásának egyik fő tényezője legyen.”*¹⁹⁰ Másrészt arra is rámutatott, hogy a város az adott pillanatban nem volt abban a helyzetben, hogy fedezze a kórház kisajátításának költségeit, ezért a kérdést kénytelen volt a belügyminiszterhez utalni.¹⁹¹

Az ügy ezután kilépett a szabadkai keretek közül, és az épületet nem sokkal később hadikórháznak nyilvánították. A tulajdonviszonyt azonban továbbra sem sikerült rendezni, az ingatlan a hitközségé volt. A dokumentumok arra engednek következtetni, hogy a különféle hatalmi szintek között ebben a kérdésben sem volt folyamatos és egyeztetett kommunikáció. Himfy Jenő belügyminiszteri titkár ugyanis 1943. április 3-án arról tudakozódott, hogy a kórház akkori fenntartója, vagyis a hitközség hajlandó-e bérbe adni vagy eladni az épületet, s ha igen, akkor az ezzel járó költségeket a város hogyan kívánja fedezni.¹⁹² A háttérben egyébként mindvégig a Szegedi Orvosi Kamara állt, mely 1943. április 14-én levelet írt a belügyminiszternek a szabadkai kórház ügyében.

„Kamaránk válaszmánya legutóbbi ülésén ismételten foglalkozott a szabadkai zsidókórház ügyével azzal az ér-

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ IAS F:60/XX/15200/1943.

¹⁹² IAS F:60/XX/15200/1943.

*bolnice subotički lekari Jevreji žele da naprave sanatorij i da su spremni da se i vama obrate sa ovom molbom. Stav naše komore u vezi ovog slučaja je i dalje nepromenjen kao što je bio i u našem predlogu koji smo vam s poštovanjem izneli i 22. jula 1942. godine. Naša komora sada može naknadno još da potvrdi da se nikakav interes za opšte zdravlje ne vezuje za to da subotički Jevreji prekorače služenje sopstvenim legitimnim interesima i da radi sticanja što većih materijalnih dobara umesto jevrejske bolnice naprave sanatorij, posebno ako se uzme u obzir da trenutno lekari specijalisti subotičke bolnice mogu da pruže odgovarajuću lekarsku pomoć i u slučaju najosetljivijih i najtežih bolesti, međutim opšte je poznata činjenica – kao što se to desilo u slučaju jevrejske bolnice – da će i budući sanatorij služiti za to da na nedozvoljen, ali teško dokaziv način privuku tamo enormno veliki broj hrišćanskih bolesnika i da na taj način jevrejski lekari na uštrb hrišćanskih lekara dođu do nedozvoljenih i nezakonitih materijalnih prednosti.*¹⁹³

Nakon međusobno protivrečne prepiske, gradonačelnikov ured je 25. maja 1943. godine odgovorio pismom Ministarstvu unutrašnjih poslova u kojem obaveštava ministra da su jevrejsku bolnicu u međuvremenu pretvorili u vojnu bolnicu, te je iz tog razloga bilo nemoguće da se ona iznajmi za potrebe opšte bolnice. Zbog toga je gradonačelnikov kabinet pozvao Jevrejsku opštinu da iznese pred gradsku upravu uslove za kupoprodaju nepokretnosti.¹⁹⁴ Jevrejska opština je u vezi ovog pitanja počela da igra na

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Isto.

*tesúlással kapcsolatban, hogy a hadikórház céljaira lefoglalt zsidókórház helyett a szabadkai zsidó orvosok szanatóriumot óhajtanak létesíteni és ilyen irányú kérelemmel akarnak Nagyméltóságodhoz fordulni. Kamaránk választmányának ebben az ügyben állásfoglalása változatlanul ugyanaz, mint amit 1942. évi július hó 22-én kelt tiszteletteljes felterjesztésünkben Nagyméltóságodnak szíves tudomására hoztunk. Kamaránk választmánya újólág leszögezi, hogy semmiféle közegészségügyi érdek nem fűződik ahhoz, hogy a szabadkai zsidóság saját jogos érdekeinek szolgáltatán túlmenően minél nagyobb anyagi előnyök szerzése céljából a zsidókórház helyett szanatóriumot létesítsen, annál is inkább, mert ma már a szabadkai kórház nagy tudású főorvosai a legkényesebb és legsúlyosabb betegségek esetében is megfelelő orvosi segítséget nyújthatnak, viszont köztudomású – miként az a zsidókórház esetében is történt – a felállítandó szanatórium is arra fog szolgálni, hogy meg nem engedett, de nem bizonyítható úton és módon a keresztény betegek nagy tömegét tereljék oda és ezáltal a zsidó orvosok a keresztény orvosok rovására megengedhetetlen és jogtalan anyagi előnyökhöz jussanak.*¹⁹³

Az egymásnak ellentmondó levelezések után a polgármesteri hivatal 1943. május 25-én válaszolt a belügyminisztériumnak. Arról tájékoztatta, hogy a kórházat időközben hadikórházzá nyilvánították, ezért közkórházi bérbevétele nem lehetséges. A polgármesteri kabinet ezért arra szólította fel a Zsidó Hitközséget, hogy közölje

¹⁹³ Uo.

kartu odugovlačenja vremena. Na primer, 7. juna 1943. godine izbegli su konkretan odgovor s pravnim obrazloženjem da po 3. paragrafu VIII člana zakona iz 1942. godine koji reguliše pravni status jevrejske veroispovesti nije utvrđeno koji je organ jevrejske verske zajednice pozvan da otuđi nepokretnosti zajednice koje služe u dobrotvorne svrhe, kao i da donese odluku po pitanju pribavljanja i otuđivanja bilo kojih dobara.¹⁹⁵

Nakon odgovora jevrejske zajednice slučaj je predat subotičkom okružnom tužiocu koji je morao da prizna da zakon o kome je reč zaista nema izvršnu uredbu. Tužilac je istovremeno dodao da bi bilo svrsishodno da se nabave osnovna akta i pravilnik bolnice s kojima bi u principu mogle da se reše razne pravne začkoljice „[...] ukoliko ne može da se utvrdi dobrotvorni karakter jevrejske bolnice, to bi trebalo da se naglasi u izveštaju koji se upućuje Ministarstvu unutrašnjih poslova obrativši im pažnju na 6. tačku 9. paragrafa zakona 1885. XLIII. koji ograničava priznatim verskim zajednicama mogućnost sticanja nepokretne imovine. Možemo eventualno da se nadamo da će izvršna odredba ovog zakona da postane restriktivnija u ograničavanju sticanja imovine i time će da pruži mogućnost da vlast preispita da li osnivanje ovakve institucije, osim dobrotvornog rada, mora da ima i neku svrhu od opšteg interesa.”¹⁹⁶

Nakon tužiočevog izveštaja gradonačelnik se povukao iz celog slučaja. U pismu napisanom Ministarstvu unu-

¹⁹⁵ IAS F:60/XX/15200/1943.

¹⁹⁶ Isto.

a várossal az ingatlan eladásának feltételeit.¹⁹⁴ A hitközség azonban elkezdte húzni az időt. 1943. június 7-én azzal a jogi kifogással tért ki a válasz elől, hogy az izraelita vallásfelekezet jogállását szabályozó 1942. évi VIII. tc. 3. paragrafusa nem állapította meg, a vallásfelekezet mely szerve hivatott dönteni a felekezet jótékony céljait segítő ingatlanok elidegenítésére és általában a dologi jogok szerzésére, megszüntetésére vonatkozó kérdésekben.¹⁹⁵

A hitközség válasza után az ügy a szabadkai főügyészhez került. Ő kénytelen volt elismerni, hogy a kérdéses törvénynek valóban nem volt végrehajtási rendelete. Egyszermind azt is hozzátette, hogy célszerűnek tartaná beszerezni a kórház alapszabályát és előírásait, amit a következőkkel indokolt: „[...] amennyiben nem lenne megállapítható a zs. kórház jótékonyossági jellege, úgy a minisztériumhoz intézendő jelentésben ezt hangsúlyozni kellene, felhívva a figyelmét az 1885. XLIII. 9. paragrafusának 6 pontjára, amely az elismert vallásfelekezetek ingatlan vagyonszerzési képességét korlátozza. Esetleg remélhető, hogy az 1942. VIII. t. c. illetőleg annak végrehajtási rendelete e korlátozást megszigorítja és talán módot fog nyújtani, hogy a jótékony cél mellett ily intézmény felállításának általános célszerűségét is vizsgálat tárgyává tehesse a közigazgatási hatóság.”¹⁹⁶

Az ügyészi jelentés után a polgármester végül kihátrált az egész kérdés mögül. 1943. október 20-án a belügymi-

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ IAS F:60/XX/15200/1943.

¹⁹⁶ Uo.

trašnjih poslova 20. oktobra 1943. godine taksativno je naveo pravne anomalije, a zatim je izjavio da „[...] s obzirom na činjenicu da zgrada jevrejske bolnice trenutno služi ciljevima vojne bolnica Crvenog krsta, institucija nije više u službi Jevreja ni na polju medicine, gde su do sada ne-srazmerno bili prisutni. Sledstveno tome slučaj pod ovim uslovima za sada ne zahteva dalje akcije.”¹⁹⁷

Sve što smo naveli dugoročno je predstavljalo samo dobijanje na vremenu. Bolnicu su 27. aprila 1944. godine, nakon okupacije Mađarske od strane nacista, a po narednju pukovnika Ernea Mikea, komandanta subotičkog garnizona, a pozivajući se na zakon iz 1939. godine, ukinuli, a dok je svu opremu u ime opšte bolnice Marije Valerije preuzeo Janoš Baranj, direktor i načelnik odeljenja o kome ćemo i kasnije govoriti.¹⁹⁸

Kao što smo to već prikazali na slučaju braće Lenard, zakonsko izuzimanje je, iako često sa zakašnjenjem, nakon intervencije viših instanci i ministara, ipak često bilo ispoštovano. Slična je bila situacija i u vezi jevrejskih lekara. Ministar odbrane je 3. aprila 1943. godine naredio svim gradonačelnicima po provinciji da u odbrani od vazdušnog napada u medicinskoj pomoći polovina angažovanih lekara budu Jevreji.¹⁹⁹ Pismeni odgovor iz Subotice, koji je poslat 9. aprila, obavestavao je Ministarstvo odbrane da uprkos tome što je u tom trenutku u gradu bilo 44 jevrej-

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ IAS F:60/XII/21669/1944.

¹⁹⁹ IAS F:60/XX/14537/1943.

nisztériumnak írt levelében tényszerűen beszámolt a jogi anomáliákról, majd kijelentette, hogy „[...] tekintettel arra, hogy a zsidó kórház épülete jelenleg Vöröskereszt hadikórház célját szolgálja, az intézmény már nem áll a zsidóknak e téren is aránytalanul uralkodó térfoglalásának szolgálataiban. Ennek következtében az ügy a jelen viszonyok mellett egyelőre intézkedést nem igényel.”¹⁹⁷

Mindez azonban csupán időnyerésre volt elegendő. A kórházat ugyanis 1944. április 27-én, Magyarország náci megszállása után Mike Ernő ezredesnek, a szabadkai helyőrség parancsnokának utasítására, az 1939. évi II. tc.-re hivatkozva megszüntették, tárgyait pedig a Mária Valéria Közkórház nevében a későbbiekben még felbukkanó Bárány János igazgató főorvos vette át.¹⁹⁸

Ahogy azt a Lénárd testvérek példáján már bemutatuk, a törvényes kivételezettség – ha sokszor késlekedve, felsőbb, miniszteri ráhatásra is, de – többnyire érvényesült. Hasonló volt a helyzet a zsidó orvosokkal is. A honvédelmi miniszter 1943. április 3-án az összes thj. és megyei város polgármesterének elrendelte, hogy a légoltalom egészségügyi szolgálatába felerészben zsidó orvosokat alkalmazzanak.¹⁹⁹ Az április 9-én keltezett szabadkai válaszevel arról tájékoztatta a honvédelmi minisztert, hogy bár a városban az adott pillanatban negyvennégy zsidó orvos tartózkodott, nem tudták az egészségügyi szolgálatba beosztani

¹⁹⁷ Uo.

¹⁹⁸ IAS F:60/XII/21669/1944.

¹⁹⁹ IAS F:60/XX/14537/1943.

skih lekara, nisu mogli da ih rasporede u medicinsku službu budući da ne raspolažu članstvom u lekarskoj komori. Problem je 26. juna 1943. godine rešen tako što su pet jevrejskih lekara primili u lekarsku komoru. Nakon duže prepiske je naime „na predlog mađarskog kraljevskog lekara oficira ministar odbrane je na osnovu uredbe 162.830/el.35/1943 dr Ištvana Goldmana, dr Gezu Goldnera, dr Lasla Kona, dr Imrea Keniga i dr Lasla Špicera, subotičke građane, do povlačenja gore pomenute uredbe, a na osnovu posebne obaveze u odbrane od vazdušnog napada, trajno uzeo u službu.”²⁰⁰

²⁰⁰ IAS F:60/XX/14537/1943.

őket, mivel nem volt orvoskamari tagságuk. A kérdés 1943. június 26-án azzal oldódott meg, hogy öt zsidó orvost felvettek a kamarába. A levélváltás után ugyanis „a m. kir. tisztifőorvos javaslatára a m. kir. Honvédelmi Miniszter Úr 162.830/el. 35/1943. sz. rendelete alapján dr. Goldman István, dr. Goldner Géza, dr. Kohn László, dr. König Imre, dr. Spitzer László szabadkai lakosokat a fenti rendelet visszavonásáig különleges légvédelmi szolgálati kötelezettség címén a hatósági légoltalmi szolgálatban tartósan igénybe veszem”.²⁰⁰

²⁰⁰ IAS F:60/XX/14537/1943.

XI Političko skretanje udesno i konfiskacija imovine

Do 1944. godine zakonski okviri su u većini slučajeva sprečavali pojedinačne samovolje. Uprkos tome u gradu se sve više osećalo jačanje neprijateljskih osećanja prema Jevrejima. Da je gradska samouprava u vezi jevrejskog pitanja zauzimala sve radikalniji stav postalo je očigledno već 13. novembra 1941. godine. Gradonačelnik Subotice je naime, popuštajući pred sve većim pritiskom, u pismu upućenom dr Edenu Nemetu, komesaru ministarstva zaduženog za pitanje stambenih prostora među ostalima napisao i sledeće: „[...] u danima nakon ulaska mađarske vojske, u Suboticu, iz grada su se Jevreji masovno iseljavali u Srbiju i Hrvatsku. Izgleda međutim da se stvari za njih ni tamo ne razvijaju u povoljnom pravcu, budući da su već tokom i nakon vojne uprave počeli kontinuirano da se vraćaju i budući da ne smeju da imaju nepokretnosti u vidu zemljišta, kupuju kuće i useljavaju se u njih kao vlasnici. Na taj način mnogo stanova oduzimaju od zaposlenih u javnim službama. Ovakvo ponovno naseljavanje Jevreja i kupovanje kuća postalo je predmet javnih glasina i mnogi građani koji su time pogođeni, kao i oni koji nisu, obraćaju se vlastima da učine nešto u vezi toga. Zbog svega navedenog molim vas da, ako je moguće, poduzmete hitne mere u sprečavanju Jevreja da kupuju nepokretnosti i nakon naknadne i opsežne istrage u eventualnom poništavanju već postojećih ugovora.”²⁰¹

²⁰¹ IAS F:60:28810/1941.

XI. Jobbratulódás és vagyonkisajátítás

1944-ig a jogi keretek, szabályozások a legtöbb esetben elejét vették az egyéni önkényeskedésnek. Ennek ellenére a városban egyre érezhetőbb volt a zsidókkal szembeni ellenséges érzületek felerősödése. Hogy a városi közigazgatás a zsidókérdésben kezdett radikálisabb álláspontot képviselni, az már 1941. november 13-án nyilvánvalóvá vált. A szabadkai polgármester ugyanis engedve a rá nehezedő egyre nagyobb nyomásnak, dr. Németh Ödönhöz, a lakásügyi miniszteri biztoshoz címzett levelében a többi közt a következőket írta: „[...] Szabadkáról a magyar honvédség bevonulása napjaiban tömegesen távoztak el a zsidók Szerbiába, illetve Horvátországba. Úgy látszik azonban, a viszonyok ott számukra nem alakultak kedvezően, mert már a katonai közigazgatás alatt, de utána is folyamatosan érkeznek vissza és tekintve, hogy földingatlant nem szerezhetnek házakat vásárolnak és mint tulajdonosok beköltöznek. Így természetesen sok lakást vonnak el a közalkalmazottak elől. A zsidók ezen visszaszivárgása és házvásárlása általános szóbeszéd tárgya és sokan érdekeltek és érdektelenek a hatósághoz fordulnak, hogy az ügyben történjék valami. Ennélfogva tisztelettel kérem, méltóztassék lehetőleg sürgősen intézkedni, hogy a zsidók itteni házingatlan vásárlásai megakadályoztassanak és visszamenőleg is felülvizsgálva esetleg hatálytalanítottassanak.”²⁰¹

²⁰¹ IAS F:60:28810/1941.

Sve jače političko skretanje udesno gradske uprave označila je prvenstveno sednica održana 2. jula 1942. godine. Tada su raspravili i prihvatili predlog grada Ungvara upućen mađarskoj vladi u kojem se zahteva konačno rešavanje jevrejskog pitanja. Povinujući se uputstvima administracije, gradonačelnik je konačno 30. septembra 1942. godine u pismu naslovljenom Miklošu Kalaiju obavestio predsednika vlade da je pod brojem 85/kgy. Skupština grada Subotice na svom redovnom zasedanju takođe prihvatila odluku grada Ungvara pod brojem 7956/1942-40 i obraća se vladi s molbom da u interesu konačnog rešavanja jevrejskog pitanja navedene predloge uzme u razmatranje.²⁰²

Predlog se sastojao od ukupno 12 tačaka. Prva tačka je zahtevala konačno određivanje pojma „*Jevrej*in“, naglašavajući istovremeno da svima koji su kao „*mešanci*“ rođeni u hrišćanskoj veri treba omogućiti da se utope u mađarstvo. Druga tačka je požurivala praktične pripreme za iseljavanje Jevreja, dok je istovremeno zagovarala i osnivanje institucije koja će biti zadužena za izvršavanje budućeg iseljavanja. Treća tačka je zahtevala potpuno isključivanje Jevreja iz javnog života, njihovo odvajanje i razlikovanje od hrišćana. Četvrta tačka je zahtevala konfiskaciju jevrejske nepokretne imovine, kapitala i prihoda, uvođenje posebnog poreza, pošto ne služe vojsku kao i taksu za iseljavanje. Peta tačka predviđala je da se do izvršenje iseljavanja postupi slično kao i sa zemljišnim posedima – šumama, vinogradima i poljoprivrednim dobrima – da se konfisku-

²⁰² IAS F:60:XX.16477/1942.

A városi közigazgatás, elsősorban a törvényhatóság egyre erőteljesebb jobbratolódása az 1942. július 2-án megtartott ülésen kezdődött. Ekkor vitatták meg, s fogadták el Ungvár városának azt a magyar kormányhoz intézett felterjesztését, feliratát, amely a zsidókérdés végleges rendezését követelte. A törvényhatóság utasításának eleget téve a polgármester végül 1942. szeptember 30-án Kállay Miklósnak címzett levelében arról tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy Szabadka közgyűlése 85/kgy. szám alatt szintén elfogadta Ungvár városának 7956/1942-40. számú határozatát, s arra kérte a kormányt, hogy a zsidókérdés végleges megoldása érdekében a felterjesztett javaslatokat fontolják meg.²⁰²

A javaslat összesen tizenkét pontból állt. Első pontja a „*zsidó*” fogalmának végérvényes megfogalmazását követelte, egyszersmind nyomatékosan hangsúlyozta, hogy mindazok számára lehetővé kell tenni a magyarságba való beolvadást, akik „*Jélvérként*” keresztény hitben születtek. A második pont a zsidók kitelepítésének gyakorlati előkészítését sürgette, és síkraszállt egy, a majdani kitelepítés végrehajtásával megbízott intézmény felállításáért is. A harmadik pont a zsidóknak a közéletből való teljes kizárásának, a keresztényektől történő elkülönítésének és megkülönböztetésének óhaját tartalmazta. A negyedik pont az összes zsidó ingatlan, vagyon, jövedelem zár alá helyezését, a hadmentességi adó bevezetését, a hadmentességi vagyonváltságot, illetve a kitelepítési illetéket kérte. Az ötödik pont a kitelepítés végrehajtását, az erdő-, a szőlő-

²⁰² IAS F:60:XX.16477/1942.

ju jevrejske kuće, finansijske institucije, mlinovi, apoteke, fabrike, radionice, prodavnice i sav inventar, mašine, sirovine i roba koja se u njima nalazi. Šestom tačkom hteli su da postignu potpuno ograničavanje slobode kretanja za Jevreje i zabranu njihovog naseljavanja u druge opštine. Sedmom tačkom je zahtevano da se otpuste svi zaposlenici Jevreji, kao i da se svim podstanarima Jevrejima da otkaz. Kod ove tačke se takođe javlja i zahtev da se Jevreji presele na mesto odvojeno od hrišćana. Osmo tačka je sadržavala zabranu da jevrejski lekari leče hrišćane ukoliko je u datom naselju postojao dovoljan broj lekara hrišćana. Advokatima Jevrejima je ova tačka htela potpuno da zabrani da budu posrednici u pravnim pitanjima vezanim za hrišćane. Deveta tačka je predviđala potpuno odvajanje Jevreja u školama, u tramvaju, na železnici itd. Deseta tačka je propisivala da se zabrani zapošljavanje Jevreja kao posluge u hrišćanskim domaćinstvima. Jedanaesta tačka je predlagala da se Jevreji isključe iz trgovine svim privrednim i prehrambenim proizvodima, kao i proizvodima koji su od opšteg interesa ili su od posebne važnosti za vojnu privredu. Poslednja, dvanaesta tačka je zagovarala slanje svih Jevreja u radne logore ili u sabirne centre koji svojim aktivnim ili pasivnim ponašanjem ugrožavaju jedinstvo tzv. unutrašnjeg fronta.²⁰³

Paragraf 14. stava IV. zakona iz 1939. godine o širenju Jevreja u javnom i privrednom životu na oslobođenim teritorijama regulisale su uredbe 2220/1941. M.E., i 8550/1941. M.E. U vezi toga je ministar za trgovinu i obrazovanje u svojoj uredbi poslatoj 20. jula 1942. godine obavestio lo-

²⁰³ Isto.

és a mezőgazdasági ingatlanokhoz hasonlóan a zsidó belsőségek, házak, pénztételek, malmok, gyógyszertárak, gyárak, üzemek, üzletek, műhelyek és az ezekben található tartozékok élő, illetve holt felszereléseinek kiigénylését irányozta elő. A hatodik pont a zsidók teljes mozgáskorlátozását, más községekben való letelepedésének tilalmát kívánta elérni. A hetedik pont a zsidó munkavállalók elbocsátását kérte, és a zsidók lakásbérletének a felmondását is követelte. Ugyancsak ennél a pontnál fogalmazódik meg az az igény, hogy a zsidókat a keresztényektől elkülönített helyre költöztessék. A nyolcadik pont megtiltotta, hogy a zsidó orvosok keresztényeket gyógyítsanak, ha az adott településen volt megfelelő számú keresztény orvos is. A zsidó ügyvédek ez a pont teljesen eltiltotta volna a keresztény ügyek képviselésétől. A kilencedik pont a zsidóknak az iskolákban, villamoson, vasúton stb. történő teljes elkülönítését írta elő. A tizedik tétel a zsidó háztartási alkalmazottak keresztény háznál való alkalmazásának tilalmát szeretne volna elérni. A tizenegyedik pont a zsidóknak minden olyan ipari, közlekedési vagy bármilyen kereskedelmi cikk árusításából történő kizárását indítványozta, amely a közellátás vagy a hadigazdálkodás szempontjából zárolt árunak számított. Az utolsó, a tizenkettedik pont pedig sikraszállt azoknak a zsidóknak a munka- vagy internálótáborba küldéséért, akik aktív vagy passzív magatartásukkal veszélyeztetnék az úgynevezett belső front egységét.²⁰³

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939. IV. tc. 14. paragrafusának végrehajtását a visszacsá-

²⁰³ Uo.

kalnu samoupravu da je na osnovu dosadašnjih prijava esnafa raznih privrednih grana sastavljen spisak Jevreja i osoba koje ne treba smatrati Jevrejima, te je na osnovu njih utvrđeno koliki je po opštinama procenat Jevreja kojima su izdate privredne legitimacije ili dozvole za privrednu delatnost. U cilju sastavljanja različitih evidencija ministar je poslao uputstvo da lokalna samouprava ove dokumente osim u nadležne trgovačke i privredne komore, pošalje i u ministarstvo.²⁰⁴

Subotičke vlasti su po ugledu na model iz Kečkemeta, 19. septembra 1942. godine, pozivajući se na nesmetano snabdevanje hrišćanskog stanovništva mašću i mesom, donele uredbu po kojoj je jevrejsko stanovništvo moglo da kupuje isključivo skuplju guščju mast. Za mesare koji bi prekršili ovu uredbu bile su predviđene najstrože kazne.²⁰⁵

Ministar odbrane 7. oktobra je naredio da se bez odlaganja smene komandanti i njihovi zamenici poreklom Jevreji koji su bili zaduženi za odbranu jevrejskih kuća od vazdušnog napada. Ministar se za izdavanje ovog naređenja pozivao na uredbu od 6. juna 1940. godine, pod brojem 82.267/el. lgv.– 1940 prema kojoj osobe jevrejskog porekla mogu da budu angažovane u zaštiti stambenih objekata od vazdušnih napada isključivo u slučaju ako je u zgradi broj Jevreja dostigao 95%.²⁰⁶

²⁰⁴ AS:F60/24492/1942.

²⁰⁵ IAS:F:60/27530/1942.

²⁰⁶ IAS: F:60/34376/1942.

tolit területeken a 2220/1941. M. E., illetve a 8550/1941. M. E. számú rendelet szabályozta. Ezzel összefüggésben a kereskedelmi és közoktatási miniszter 1942. július 20-ai rendeletében arról tájékoztatta a helyi közigazgatást, hogy az ipartestületek addigi bejelentései alapján elkészült a zsidó, valamint a zsidónak nem tekintendő személyek jegyzéke. Ez alapján megállapították, hogy a zsidóknak kiadott érvényes iparigazolványok és iparendélyek száma vagy az ilyen engedélyt birtokló zsidók száma egy-egy községben hány százalékot tett ki. A különféle nyilvántartások elkészítése céljából a miniszter olyan utasítást adott, hogy a helyi közigazgatás ezeket a jegyzékeket az illetékes kereskedelmi és iparkamarákon kívül a minisztériumba is juttassa el.²⁰⁴

1942. szeptember 19-én a szabadkai hatóságok egy kecskeméti minta alapján a keresztény lakosság zavartalan zsír- és húsellátásáról való gondoskodásra hivatkozva olyan rendeletet hoztak, amelynek értelmében a város zsidó lakossága kizárólag a drágább libazsír vásárolhatta meg. A rendeletet megszegő hentesekre a legszigorúbb büntetés várt.²⁰⁵

Október 7-én a honvédelmi miniszter azonnali hatállyal elrendelte a zsidó házak és házcsoportok légtoltalmi parancsnokainak, illetve helyetteseiknek a leváltását. A miniszteri utasítás az 1940. június 6-án kelt 82.267/el. lgv.– 1940. számú rendeletre hivatkozott, melynek értel-

²⁰⁴ IAS F:60/24492/1942.

²⁰⁵ IAS F:60/27530/1942.

Aladar Kohan i Lajoš Lendvai, članovi ovlašćene komisije su naime 17. decembra inicirali oduzimanje subotičkih stanova u vlasništvu Jevreja. Na sednici gradske skupštine je doneta odluka da se „*prihvata inicijativu Aladara Kohana i Lajoša Lendvaja, članova komisije i da se utvrđuje da su u našem gradu najveće stanove zauzeli Jevreji, te zbog toga smatramo neophodnim da sprovedemo zakonske postupke odobrene od strane kraljevske vlade, koji vlastima omogućavaju da ove stanove u opštem interesu oduzme i dodele ih ugroženima. Pozivamo gradonačelnika da u naše ime uputi ovaj zahtev kraljevskoj vladi Mađarske.*”²⁰⁷

I u Subotici je 17. novembra započeto izvršavanje odredbe 550.000/1942 Ministra poljoprivrede, koja je sa državala spisak jevrejskih imanja i nepokretnosti manjih od 10 hektara. Po prethodnim procenama radilo se o 120 Jevreja, vlasnika nepokretnosti.²⁰⁸

Uprkos činjenici da je popis urađen na vreme, sa oduzimanjem imovine se u Subotici otežalo. Jedan dopis iz Ministarstva unutrašnjih poslova, poslat 30. septembra 1943. godine, požuruje preuzimanje imanja i određuje da se najkasnije do 15. oktobra dodele pažljivo odabranim porodicama sa mnogo dece. Sa izvršenjem ove uredbe se nije kasnilo zbog lokalne vlasti. Iz gradonačelnikovog odgovora možemo da vidimo da su pripremni mehanizmi odluke zapeli kod političkog izaslanstva za imovinu južnih krajeva pri Ministarstvu poljoprivrede.²⁰⁹

²⁰⁷ IAS: F:60/34376/1942.

²⁰⁸ IAS: F:60/ZS.B.4420/1943.

²⁰⁹ IAS: F:60/ZS.B.4235/1943.

mében a lakóházi légtalomban csak akkor lehetett zsidó személyeket alkalmazni, ha az adott épületben a zsidó lakosok száma elérte a kilencvenöt százalékot.²⁰⁶

December 17-én Kohán Aladár és Lendvay Lajos törvényhatósági bizottsági tagok indítványozták a zsidó tulajdonban lévő szabadkai lakások kisajátítását. A közgyűlés a következőképpen határozott: „*Kohán Aladár és Lendvay Lajos törvényhatósági bizottsági tagok indítványát elfogadjuk és megállapítjuk, hogy városunkban a legnagyobb lakásokat a zsidók foglalják el és éppen ezért szükségesnek tartjuk a m. kir. Kormánytól olyan törvényes intézkedések megtételét, amely a hatóságoknak lehetővé teszi azt, hogy ezeket a lakásokat közérdekből igénybe vehesse és arra rászorulóik részére kiutalhassa. Utasítjuk városunk polgármesterét, hogy a m. kir. Kormányhoz nevünkben ilyen értelemben előterjesztést tegyen.*”²⁰⁷

November 17-én Szabadkán is megkezdték végrehajtani a földművelésügyi miniszter 550.000/1942. rendeletét, mely az öt kataszteri holdnál kisebb zsidó birtokok, ingatlanok összeírását tartalmazta. Az előzetes becslések szerint ez százhusz zsidó ingatlantulajdonost érintett.²⁰⁸

Noha az összeírás a kellő időben megtörtént, a birtokok kisajátítása Szabadkán vontatottan haladt. Egy 1943. szeptember 30-án kelt belügyminiszteri leirat – megsürgetve

²⁰⁶ IAS F:60/34376/1942.

²⁰⁷ IAS F:60/34376/1942.

²⁰⁸ IAS F:60/ZS.B.4420/1943.

Odluka u vezi oduzimanja imanja je tada već bila doneta. Uputstvo političkog izaslanstva za imovinu južnih krajeva pri Ministarstvu poljoprivrede od 23. septembra 1942. godine je u subotičku pisarnicu pristiglo tek 8. novembra. Na osnovu ovog uputstva Jevreji koji su bili vlasnici nepokretne imovine imali su obavezu da svu svoju imovinu, zajedno sa pripadajućim delovima predaju mađarskoj vladi i da za to dobiju materijalno obeštećenje koje je propisala država.²¹⁰ Obeštećenje države je međutim bilo daleko ispod realne cene, na šta je Ministarstvo trgovine i saobraćaja u svom cirkularnom pismu od 10. decembra 1943. godine vlastima posebno obratilo pažnju: „[...] nakon konfiskovanja imovine umesto realnog i potpunog obeštećenja vlasnicima se isplaćuje samo odšteta određena 5. paragrafom zakona 1942:XV. t. c. koja je znatno manja od stvarne vrednosti imovine. [...] Pozivam Ured da tokom pripremanja postupka konfiskacije uvek drži pred očima da se po zakonu 1942:XV. t.c. za nekretninu koja spada pod konfiskaciju može dobiti samo nadokanada predviđena 5. paragrafom i da se samo taj iznos može navesti u popisu konfiskovane imovine kao ponuđena svota za obeštećenje.”²¹¹

Citirana uredba se inače odnosila samo na nekretnine koje su se nalazile u užim centrima gradova, a lokalne vlasti su to često pogrešno tumačile, te su konfiskovane i nekretnine koje inače nisu spadale u ovu kategoriju. Zbog toga je Socijalna inspekcija države 4. novembra 1943. godi-

²¹⁰ Isto.

²¹¹ IAS: F:60/ZS.B.54047/1943.

az ügyet – arról intézkedett, hogy a birtokokat legkésőbb október 15-éig adják át a gondosan kiválasztott sokgyermekes családoknak. Ennek a rendeletnek a végrehajtása egyébként nem a helyi hatóságok miatt késlekedett. A polgármesteri válaszelemből kiderül, hogy a döntés-előkészítési mechanizmusok a Földművelődésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtok-politikai Kirendeltségénél akadtak el.²⁰⁹

Az ezzel kapcsolatos határozat egyébként ekkor már megszületett. Az FM Délvidéki Földbirtok-politikai Kirendeltségének 1942. szeptember 23-án keltezett utasítása azonban csak november 8-án érkezett meg a szabadkai iktatóba. Ennek értelmében kötelezték a zsidókat, hogy ingatlanjaikat azok összes alkotórészével és tartozékával – az államilag meghatározott kárpótlás ellenében – engedjék át a magyar államnak.²¹⁰ A kárpótlás azonban messze elmaradt a reális értéktől, amire a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1943. december 10-ei körrendelete külön is felhívta a hatóságok figyelmét: „[...] a kisajátítás valódi és teljes kártalanítás helyett csupán az 1942: XV. t. c. 5. paragrafusával által meghatározott térítés, amely a valódi és teljes kártalanításnál lényegesen kevesebb, fizethető ki kártalanítás gyanánt. [...] Felhívom a Hivatalt, hogy a kisajátítási eljárás előkészítése során a fentieket mindenkor tartsa szem előtt és az 1942: XV. t. c. szerinti átengedés alá eső ingatlanoknál csak az e törvény – másolatban csatolt – 5. paragrafusában meghatározott térítést ajánlja fel kárta-

²⁰⁹ IAS F:60/ZS.B.4235/1943.

²¹⁰ Uo.

ne obavestila lokalne samouprave da u slučaju nekretnina gde postoje sumnje u vezi njihove lokacije, ukinu odluku o konfiskaciji.²¹²

Koliko je tačno osoba oštećeno i koliko nekretnina oduzeto tokom sprovođenja različitih odluka možemo da rekonstruišemo na osnovu dokumenata koji su nam na raspolaganju, s tim da ne isključujemo mogućnost da će u budućnosti biti potrebno da se te brojke preciziraju. Po našim današnjim saznanjima, osim već pominjane porodice Fenjveš (udovica Ferenc Fenjveša, rođena Eržebet Baruh, Peter Fenjveš, Lajoš Fenjveš i njegova supruga Klara Geréb)²¹³ konfiskovana je bila imovine i porodice Halbror: Jožef Halbror, udovica Adolfa Halbrora, rođena Ida Harštajn, Mor Halbror.²¹⁴ Na jednoj drugoj listi nalazi se spisak 60 porodica sa taksativno navedenim katastarskim brojevima nacionalizovane imovine. Na ovom mestu možemo da rekonstruišemo sledeća imena: Imre Adam, Pal Baš, Jožef Baš, Andraš Baš, supruga Mikše Beka, Lajoš Bek, Irma Bek, Karolj Bajnhauer, supruga Karolja Bajnhauera (rođ. Roža Ruf), supruga Zoltana Engelsmana (rođ. Loti Beko), supruga Aladara Farkaša (rođ. Maria Bahrah), Lili Feldmajer, Mačas Đerd, dr Imre Đerd, Jene Giger, udovica Jakaba Glida (rođ. Paula Klajn), Đula Ingus, supruga Vilhelma Deneša (rođ. Ilona Ingus), udovica Mačasa Klajna (rođ. Gina Ginc), dr Tibor Klajn, supruga dr Lajoša Segea (rođ. Eržebet Klajn), Cecilia Klajn, Ilona Klajn, udovica Dežea Krishabera (rođ. Margit Gonda), Armin Lendel,

²¹² IAS F:60/ZS.B.47639/1943.

²¹³ IAS F:60/ZS.B.51615/1943

²¹⁴ IAS F:60/ZS.B.5658/1943.

*lanításul és a kisajátítási összeírásban is csak ezt az összeget tüntesse fel, mint ajánlott kártalanítási árat.*²¹¹

Az idézett rendelet egyébként csak a városok belterületén található ingatlanokra vonatkozott. Sok esetben azonban a helyi hatóságok téves értelmezése miatt azokat is kisajátították, amelyek nem tartoztak ebbe a kategóriába. Ezért az Országos Szociális Felügyelőség 1943. november 4-én arra utasította a megyei és a törvényhatósági jogú városok közjóléti szövetkezeteit, hogy azoknak az ingatlanoknak az esetében, amelyeknél kétséges az elhelyezkedés, függesszék fel a határozat végrehajtását.²¹²

Hogy pontosan hány személyt és ingatlant érintett a különféle rendeletek végrehajtása, a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján tudjuk rekonstruálni, de nem zárhatjuk ki egy esetleges későbbi pontosítás szükségességét sem. Jelenlegi ismereteink szerint egészen biztos, hogy a már említett Fenyves családon kívül (Fenyves Ferencné (szül. Baruch Erzsébet), Fenyves Péter, Fenyves Lajos és felesége (Geréb Klára)²¹³ érintett volt a Halbrohr család is: Halbrohr József, özv. Halbrohr Adolfné (szül. Harstein Ida) és Halbrohr Mór.²¹⁴ Egy másik jegyzéken összesen hatvan család neve szerepel, és tételesen fel van sorolva az államosított tulajdonok kataszteri száma. Itt a következő listát tudjuk rekonstruálni: Ádám Imre, Basch Pál, Basch

²¹¹ IAS F:60/ZS.B.54047/1943.

²¹² IAS F:60/ZS.B.47639/1943.

²¹³ IAS F:60/ZS.B.51615/1943

²¹⁴ IAS F:60/ZS.B.5658/1943.

supruga Lajoša Leipinka (rod. Cecilia Dubrovic), Henrik Levental i supruga (rod. Vilma Bek), dr Zoltan Lustig i supruga (rod. Ilona Barta), Geza Pilišer i supruga (rod. Hermina Pilišer), supruga Ferenc Polgara, Katalin Baš, Endre Baš, Erne Presburger, supruga Bele Revesa (rod. Maria Đerd), supruga Dežea Lihštajna (rod. Ilona Giger), Jožef Ruf, Artur Šlanger i supruga (rod. Leonka Halbror), Izidor Štrajzinger, supruga Šamuela Šehtera, Šandor Špicer i naslednici pokojnog Armina Krishabera: supruga Šandora Lenarda (rod. Terez Krishaber), Laslo Krishaber, dr Eden Silaši i supruga, Ilona Vajnberger, Janoš Ungar, Mikloš Talai, dr Endre Tisa, supruga dr Endrea Tise, udovica Adolfa Jožefa Vašvarija (rod. Flora Grinfeld), Jožef Vašvari, supruga Mikloša Vajsa (rod. Iren Kon), Jene Kon, Šarolta Kon, Tibor Adam, dr Antal Vaš, dr Đula Volf i supruga (rod. Edit Šosberger), udovica Jožefa Šosbergera (rod. Etel Kraus), dr Andraš Šosberger, dr Imre Šulman, dr Endre Šulman, Alfred Blum i supruga (rod. Iren Pik), supruga Đule Brauna (rod. Ilona Sekelj), udovica Šamuela Holandera (rod. Helen Rozenbaum), Geza Lukač i supruga (rod. Regina Broder), Vilmoš i Roža Rozenberg, Đerd Šafer i supruga (rod. Žužana Šosberger), supruga Jožefa Revesa (rod. Piroška Šafer), Tibor Reves, Tamaš Reves, supruga dr Andraš Šarčevića (rod. Maria Sekelj), dr Jožef Hartman, udovica dr Bele Tereka (rod. Ela Dojč), Ana Terek, Janoš Lendel, domar Fondacije Engel, Dobrotvorni fond Janoša Halbrora, Jevrejska opština, Subotičko jevrejsko sveto društvo, dr Zoltan Sekelj i supruga (rod. Šari Kon), udovica dr Zoltana Glikštala (rod. Ela Bek), Andor Bek, Leo Lazar.²¹⁵

²¹⁵ IAS: F:60/ZS.B.51615/1943.

József, Basch András, Beck Miksáné, Beck Lajos, Beck Irma, Beinhauer Károly, Beinhauer Károlyné (szül. Ruff Rózsa), Engelsmann Zoltáné (szül. Beckó Lotti), Farkas Aladárné (szül. Bachrach Mária), Feldmajer Lili, György Mátyás, dr. György Imre, Geiger Jenő, özv. Glied Jakabné (szül. Klein Paula), Ingusz Gyula, Wilhelm Dénesné (szül. Ingusz Ilona), özv. dr. Klein Mátyásné (szül. Gintz Gina), dr. Klein Tibor, dr. Szegő Lajosné (szül. Klein Erzsébet), Klein Cecília, Klein Ilona, özv. Kriszháber Dezsőné (szül. Gonda Margit), Lengyel Ármin, Leipink Lajosné (szül. Dubrovic Cecília), Löwenthal Henrik és neje (szül. Beck Vilma), dr. Lusztig Zoltán és neje (szül. Barta Ilona), Pilischer Géza és neje (szül. Pilischer Hermina), Polgár Ferencné (szül. Basch Katalin), Basch Endre, Pressburger Ernő, Révész Béláné (szül. György Mária), Lichsteint Dezsőné (szül. Geiger Ilona), Ruff József, Schlanger Artúr és neje (szül. Halbrohr Leonka), Streisinger Izidor, Schächter Sámuelné, Spitzer Sándor és néhai Kriszháber Ármin örökösei: Lénárd Sándorné (szül. Kriszháber Teréz), Kriszháber László, dr. Szilasi Ödön és neje (szül. Weinberger Ilona), Ungár János, Tállay Miklós, dr. Tisza Endre, dr. Tisza Endréné, özv. Vasvári Adolf Józsefné (szül. Grünfeld Flóra), Vasvári József, Weisz Miklósné (szül. Kohn Irén), Kohn Jenő, Kohn Sarolta, Ádám Tibor, dr. Vass Antal, dr. Wolf Gyula és neje (szül. Schossberger Edit), özv. Schossberger Józsefné (szül. Krausz Etel), dr. Schossberger András, dr. Schlumann Imre, dr. Schlumann Endre, Blum Alfréd és neje (szül. Pick Irén), Braun Gyuláné (szül. Székely Ilona), özv. Hollander Sámuelné (szül. Rosenbaum Helén), Lukács Géza és neje (szül. Bröder Regina), Rosenberg Vil-

Paralelno skonfiskacijom stanova stizale su i molbe vezane za oduzimanje i dodeljivanje jevrejskih radnji, koje su u većini slučajeva bile rezultat potkazivanja. Tadašnju opštu atmosferu u društvu i raspoloženje koje je preovladavalo najbolje ilustruje molba Bele Janošija od 17. marta:

„U novinama Baroš objavljen je 22. januara poziv u vezi zahteva za poslovnim prostorima i na osnovu toga sam se osmelio da se s poštovanjem obratim Privrednom sudu da budu ljubazni i meni dodele u okviru zvaničnog postupka poslovni prostor gospođe Ferenca Fuksa /: bivša prodavnica paprike /:. Istovremeno se usuđujem da pomenem da se 39 godina bavim trgovinom kolonijalne robe i da sam 1942. godine, meseca [?] dobio dozvolu za bavljenje veletrgovinom, a da sam sve ovo vreme prinuđen da poslove obavljam u kući, budući da ne raspolazem poslovnim prostorom. Pomenuti poslovni prostor, koji bi meni potpuno odgovarao, nalazi se u kući Jevrejke Rože Mader /: stanovnice Sombora /: u ulici Etvész, broj 7. Zakupac te prodavnice je gospođa Ferenca Fuksa, takođe Jevrejka, nekadašnja trgovkinja paprikom i pošto se prodavanjem paprike bavi samo sporadično, u pomenutoj radnji već otprilike godinu dana nema robe i poslovni prostor zadržava bez ikakve poslovne aktivnosti, štaviše prodavnica je najčešće zatvorena. Budući da ne posedujem poslovni prostor, a da pomenuta firma ne vodi nikakvu delatnost, smatram da ni s nacionalnog aspekta nije poželjno da se na teritoriji našeg grada budu istaknuta ovakva imena. S dubokim poštovanjem vam se obraćam da budete ljubazni i da me podržite u tome da za svoju veletrgovinu pribavim odgovarajući poslovni prostor.”²¹⁶

²¹⁶ IAS F:60:kig:1102/1943.

mos és Rózsa, Schaffer György és neje (szül. Schossberger Zsuzsanna), Révész Józsefné (szül. Schäffer Piroska), Révész Tibor, Révész Tamás, dr. Sárcevecics Andrásné (szül. Székely Mária), Hartmann József, öz. dr. Török Béláné (szül. Deutsch Ella), Török Anna, az Engel Alapítvány gondnoka, Lengyel János, a Halbrohr János Jótékonyági Alap, az Izraelita Hitközség, a szabadkai Izraelita Szent Egylet, dr. Székely Zoltán és neje (szül. Kohn Sári), öz. dr. Glückstahl Zoltánné (szül. Beck Ella), Beck Andor, Lázár Leó.²¹⁵

Ezzel egyidejűleg íródtak a zsidó üzletek elvételével és átadásával kapcsolatos kérelmek is, melyek a legtöbb esetben feljelentésben kulmináltak. A kor közszellemét, az akkor uralkodó állapotokat és megközelítésüket jól szemlélteti Jánossy Béla március 17-ei kérelme:

„A Baross újság január hó 22-i számában felhívás jelent meg az üzlethelyiségek igénylésére vonatkozólag és ennek alapján bátorkodom azon tiszteletteljes kéréssel a fenti Iparhatósághoz fordulni, hogy részemre a Fuksz Ferenccné /: volt paprikakereskedés /: üzlethelyiségét hivatalos eljárás keretében kiutalni szíveskedjék. Egyben bátorkodom megemlíteni, hogy 39 éve gyarmatáru-kereskedő vagyok és 1942. [?] havában nagykereskedésre szóló iparigazolványt váltottam és ezen idő óta kénytelen vagyok lakásomon kereskedelmi tevékenységet folytatni üzlethelyiség nélkül. A nevezett üzlethelyiség, mely részemre teljesen megfelelő a háztulajdonos öz. Mader Rózsa zsidó /: zombori lakos /:

²¹⁵ IAS F:60/ZS.B.51615/1943.

Janošijeva molba je prvo završila u subotičkoj policiji, gde su u vezi potkazivanja odredili da se u aprilu sprovede istraga. Nakon ispitivanja, pravljenja zapisnika i predatih molbi, Prvostepeni privredni sud je 11. maja dodelio poslovni prostor Beli Janošiju. Zastrašena vlasnica, Roža Mader je o predaji radnje 1. juna 1943. godine i zvanično obavestila vlasti. Međutim, gospođa Ferenc Fuksa je 9. oktobra uložila žalbu na odluku, a advokat joj je bio Eden Nađ, koji je između dva rata imao vrlo značajan politički uticaj i vodeću ulogu u osnivanju Mađarske partije. Stoga se ceo slučaj razvlačio sve do avgusta 1944. godine. Odluku Prvostepenog privrednog suda je gradonačelnik na kraju 8. avgusta 1944. godine odobrio. Supruga Ferenc Fuksa tada već nije boravila, nije mogla da boravi u Subotici.²¹⁷

Trgovac kožom, Ferenc Bartus se 28. novembra 1942. godine obratio Prvostepenom privrednom sudu sa molbom da svoj tadašnji poslovni prostor zameni za nepokretnu imovinu koju su do tada iznajmljivala braća Donat. Ovaj sud je u svojoj odluci donetioj 17. februara prihvatio Bartusovu molbu, ali se nakon nekoliko dana, 26. februara, Bartus ponovo obratio sudu: „[...] izjavljujem da su radnju i magacin, koje su do sada iznajmljivali braća Donat, trgovci kožom, a koji su sada meni dodeljeni, ne mogu da koristim, jer su braća Donat, pokušavajući da izgraju ovu odluku dva magacina koja pripadaju radnji /i koji su do sada stajali prazni/ izdali trećem licu, za šta nemaju pravo, budući da ova dva magacina pripadaju poslovnom prostoru koji je meni dodeljen.”²¹⁸

²¹⁷ Isto.

²¹⁸ IAS F:60/kig.853/1943.

házában Eötvös-u. 7. sz. alatt van. Bérloje Fuksz Ferencné ugyancsak zsidó, volt paprikakereskedő és amennyiben paprika árusításával csak elvétve foglalkozik, így a nevezett üzletében áru már kb. egy év óta nincs és a helységet minden üzleti tevékenység nélkül tartja, sőt nagyon sok esetben zárva is van. Mivel üzlethelyiség nélkül állok és a fenti cég semmilyen üzleti tevékenységet nem fejt ki, ezért úgy vélem, hogy nemzeti szempontból sem kívánatos az ily nevek díszelgése városunk területén. Tisztelettel kérem a Tek. I. fokú Iparhatóságot, szíveskedjék abban a támogatásban részesíteni, hogy nagykereskedésem részére a megfelelő üzlethelyiségnek birtokába jussak.”²¹⁶

Jánossy kérelme először a szabadkai rendőrségre került, és a feljelentésével kapcsolatban áprilisban nyomozást rendeltek el. Számos kihallgatás, jegyzőkönyv és beadvány után a szabadkai I. fokú iparhatóság május 11-én kiutalta az üzletet Jánossy Bélának. A megfélémlített tulajdonos, Máder Rózsa 1943. június 1-jén hivatalosan is értesítette a hatóságokat az átadásról. Csakhogy Fuksz Ferencné a határozatot október 9-én megfellebbezte, ügyvédje pedig az a dr. Nagy Ödön volt, aki a két világháború között kiemelkedő és fontos, vezető szerepet töltött be a Magyar Párt létrehozásában. Így aztán az ügy egészen 1944 augusztusáig elhúzódott. Az I. fokú iparhatóság döntését a polgármester végül 1944. augusztus 8-án helybenhagyta. Fuksz Ferencné ekkor már nem tartózkodott, nem tartózkodhatott Szabadkán.²¹⁷

²¹⁶ IAS F:60:kig:1102/1943.

²¹⁷ Uo.

Nakon Bartusovog pisma slučaj je prosleden policiji. Iz izveštaja organa vlasti može da se vidi da je Jene Donat, nakon što je saznao za odluku Prvostepenog privrednog suda, potražio vlasnika kuće Zoltana Vermeša i posledica toga je bila da je pre nego što se Bartus uselio u sporni magacin za 300 penga godišnje izdao Usni Rizi Ahmetoviću, koji je bio vlasnik poslastičarnice Olimpija u ulici Deak broj 3.

Dok je istraga trajala i braća Donat su 4. marta 1943. godine napisali pismo Privrednom sudu u kojem traže da ova po njih uvredljiva odluka bude ukinuta. U pismo se pozivaju na to da su 2/3 sporne nekretnine već mnogo ranije nego što je Privredni sud doneo odluku, stavili na raspolaganje vlasniku, to jest Zoltanu Vermešu. U svojoj molbi Mikloš i Jene Donat se pozivaju i na to da „[...] *uz overenu kopiju priložene su potvrde vojne komande da nas je bilo osmorica braće Donat i da smo svi bili vojnici u Prvom svetskom ratu, trojica braće, Adolf, Šandor i Žigmond poginuli su junačkom smrću na ratištu, Lipot je pak zbog bolesti žuči i bubrega stečene na ratištu – uprkos tome što je tri puta operisan – preminuo 1936. godine. Jožef, Artur i Jene su pali u zarobljeništvo, a Mikloš, kao najmlađi brat, po kraljevskom naredenju nije bio raspoređen za službu, nego je 13. novembra 1918. godine – nakon ulaska srpske vojske – sa 86. pešadijskim pukom otišao u Kiškereš, a nakon toga u Kiškunhalaš. Unapređen je u desetara 1. januara 1919. godine, a demobilisan je tek februara 1919. godine, pošto je sve do tog trenutka bio u službi mađarske vojske. Na osnovu svega navedenog smatramo da su svi članovi*

Bartusz Ferenc bórkereskedő 1942. november 28-án azzal a kéréssel fordult a szabadkai I. fokú iparhatósághoz, hogy jelenlegi üzlethelyiségét cseréljék el a Donáth testvérek által bérelt ingatlannal. Az iparhatóság 1943. február 17-ei határozatában elfogadta Bartusz kérelmét, néhány nap múlva, február 26-án azonban a kedvezményezett ezt írta: „[...] *jelentem, hogy Donáth Testvérek bórkereskedők által ezidáig bérelt üzlet és raktárhelyiség, mely részemre ki lett utalva, Donáth Testvérek ezen határozat kijátszására az üzlethez tartozó kettő raktárhelyiséget /amely ezidáig üresen állt/ albérletbe kiadta, amihez joga nincs, mivel a részemre kiutalt üzlethelyiséghez ezen két raktárhelyiség is oda tartozott.*”²¹⁸

Bartusz levele után a dologból rendőrségi ügy lett. A hatósági szervek jelentéséből kiderül, hogy Donáth Jenő, miután értesült az iparhatóság döntéséről, megkereste a háztulajdonos Vermes Zoltánt, s a kérdéses raktárhelyiséget még Bartusz beköltözése előtt évi háromszáz pengőért kiadta a Deák utca 3. alatt lévő Olympia cukrászda tulajdonosának, Ametović Usni Rizának.

Miközben folyt a nyomozás, 1943. március 4-én a Donáth testvérek is írtak egy levelet az iparhatóságnak, s kérték a rájuk nézve sérelmes határozat hatálytalanítását, mégpedig arra hivatkozva, hogy a kérdéses ingatlan kétharmadát már jóval az iparhatósági végzés előtt a tulajdonos, vagyis Vermes rendelkezésére bocsátották. Donáth Miklós és Jenő a kérelmében a következőkre is hivatko-

²¹⁸ IAS F:60/kg.853/1943.

*naše porodice bez ostatka odužili svoju obavezu prema mađarskoj domovini i da smo zaslužili poštovanje, kao i pravo da 1/3 svog poslovnog prostora i dalje zadržimo da bi time osigurali svoju egzistenciju.*²¹⁹

Sledeći dan Zoltan Vermeš je pismeno obavestio Privredni sud da je u međuvremenu dao otkaz braći Donat i da je spreman da, nakon što je odluka i zakonski zaživela, poslovni prostor izda Ferencu Bartusu.

Subotičke vlasti su pismo braće Donat 22. marta 1943. godine prosledili Trgovačkoj i privrednoj komori Segedina. U pismu su napisali i to da su po njihovom mišljenju braća odustala od svojih magacina da bi pozivajući se na tu činjenicu tražili pravdu. Odgovor je iz Segedina u Suboticu stigao 27. marta 1943. godine i nije čak ni odvagao zasluge Donatovih u Prvom svetskom ratu, već je događaj ispitivao isključivo iz Bartusovog ugla. Nakon toga subotičke vlasti su odredile da 1. jul bude rok za predaju poslovnog prostora Ferencu Bartusu.²²⁰

Braća Donat su na kraju popustili i povinovali se volji vlasti, te su do datog roka napustili radnju u ulici Deak. Da bi obezbedili egzistenciju pokušavali su da nastave svoju delatnost u stanu Jenea Donata. Ne znamo da li su bili uspešni u tome. Znamo međutim da za Zoltana Vermeša slučaj time nije okončan. Bartus je naime 30. juna 1943. godine uložio žalbu protiv njega pozivajući se na to

²¹⁹ IAS F:60/kg.853/1943.

²²⁰ IAS F:60/kg.853/1943.

*zott: „[...] hiteles másolatban csatolt katonai parancsnoksági bizonyítványok tanúsága szerint nyolcan voltunk testvérek, az 1914-1918. világháborúban mindannyian katonák voltunk, hárman: Adolf, Sándor és Zsigmond a harctéren hősi halált halt, Lipót pedig a harctéren szerzett epe- és vesébaja következtében – bár háromszor operáltatott – 1936-ban elhalt. József, Artúr és Jenő hadifogságba estek, Miklós, mint nyolcadik fiútestvér királyi parancs folytán nem harctéri szolgálatra osztatott be 1918. november 13-án – a szerb hadsereg bevonulása után – a 86. gyalogezreddel Kiskörösre, majd Kiskunhalasra ment. 1919. január 1-jén népf. tizedessé előléptetett és csak 1919. februárjában szerelt le s eddig az időpontig a magyar hadseregben szolgált. Mindezek alapján úgy érezzük, hogy magyar hazánk iránti kötelességünket családunk minden tagja maradéktalanul teljesítvén rászolgáltunk annyi méltányosságra, hogy volt üzlethelyiségünk 1/3-ad részét továbbra is megtarthassuk és létfenntartásunkat biztosítsuk.*²¹⁹

A következő nap Vermes Zoltán írásban azt közölte az iparhatósággal, hogy időközben felmondott a Donáth testvéreknek, s a határozat jogerőre emelkedése után kész üzlethelyiségét bérbe adni Bartusz Ferencnek.

Donáthék levelét a szabadkai szervek 1943. március 22-én a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarához továbbították. Azt is megírták, hogy megítélésük szerint a testvérpár azért mondott le a raktárhelyiségekről, hogy erre hivatkozva kérjen méltányosságot. A szegedi válasz – mely

²¹⁹ IAS F:60/kg.853/1943.

da nije mogao da se složi s njim oko cene iznajmljivanja poslovnog prostora, kao i oko određenih stavki ugovora o najmu.²²¹

1943. március 27-én érkezett meg Szabadkára – még csak nem is mérlegelte az első világháborús érdemeket, kizárólag Bartusz szemszögéből vizsgálta a történeteket. Ezek után a szabadkai szervek 1943. július 1-jei határidővel elrendelték az üzlet átadását Bartusz Ferenc részére.²²⁰

A Donáth testvérek végül engedve és eleget téve a hatósági akaratnak a megadott határidőre elhagyták a Deák utca 3. alatti üzletet. Hogy gondoskodjanak a megélhetésükről, ipari tevékenységüket Donáth Jenő lakásában próbálták meg folytatni. Hogy sikerrel jártak-e, nem tudjuk. Azt viszont igen, hogy Vermes Zoltán számára az ügy ezzel nem zárult le végleg. 1943. június 30-án ugyanis Bartusz arra hivatkozva tett ellene panaszt, hogy nem tudott vele megegyezni a bérletösszegben és a bérleti szerződés bizonyos feltételeivel kapcsolatban.²²¹

²²¹ Isto.

²²⁰ IAS F:60/kg.853/1943.

²²¹ Uo.

XII Šoa (Holokaust)

Istovremeno s nacističkom okupacijom Mađarske, 19. marta 1944. godine Ministarstvo odbrane naredilo je civilnim i vojnim vlastima Subotice da organizuju smeštaj za nemačku vojsku. Nemačke vojne snage koje su stigle u Suboticu smestili su po školama, domovima kulture, pozorišnim i koncertnim salama. Zadatak lokalne samouprave je bilo i opremanje nemačkih kancelarija.²²² U gradu je boravilo sveukupno 7 oficira, 3 podoficira i 15 vojnika, kao i 5 zaposlenih žena i svi su bili smešteni po stanovima u jevrejskom vlasništvu.²²³ Tada su organizovali i nemačku vojnu bolnicu pod oznakom 3./527. koja je mogla da primi 1.000 ranjenika. U bolnici, koja je bila opremljena nameštajem iz jevrejskih kuća, služilo je 40 medicinskih sestara i 20 ljudi kao pomoćno osoblje.²²⁴

Paralelno sa jedinicama Vermahta stigli su u Suboticu i pripadnici SS-a i SD-a. Komandant im je bio SS šturmbanfirer Adolf Blunk, koji je pripadao Brauner odredu 42. lovačke divizije. Kancelariju su mu uredili na drugom spratu kuće Halbror koja se nalazila u ulici Kazinci (da-

²²² IAS F:60/II.13195/1944.

²²³ IAS F:60/XX.33985/1944.

²²⁴ IAS: F:60/XX.24164/1944.

XII. A soa

Magyarország 1944. március 16-ai náci megszállása után a Honvédelmi Minisztérium 1944. március 19-én rendelte el a szabadkai katonai és polgári hatóságoknak a megszálló német haderőnek az iskolákban, művelődési otthonokban és előadótermekben való elhelyezését. A helyi közigazgatásnak kellett gondoskodnia az irodai kellékekről és a bútorokról is a németek számára.²²² A városban összesen hét tisztet, három altisztet, illetve egy tizenöt fős légénységi állományt, valamint öt női alkalmazottat szállásoltak el a szabadkai zsidók tulajdonában lévő ingatlanokban.²²³ Ekkor állították fel a 3./527. jelzésű német hadikórházat is, mely ezer sebesült befogadására volt alkalmas. A zsidó bútorokkal berendezett kórházban negyven ápolónő és húsz fős légénység teljesített szolgálatot.²²⁴

Az SS- és az SD-egységek parancsnoka az előtte Szege-den állomásozó, a 42. vadászadosztály Brauner-osztagához tartozó Adolf Blunck SS-Sturmbannführer volt. Irodáját a Kazinczy (ma Petar Drapšin) utcában lévő Halbror-ház második emeletén rendezték be.²²⁵ Blunck közvetlenül a Szabadkára való utazása előtt, 1944. április 4-én

²²² IAS F:60/II.13195/1944.

²²³ IAS F:60/XX.33985/1944.

²²⁴ IAS F:60/XX.24164/1944.

²²⁵ IAS F:60/XX.26787/1944.

nas Petra Drapšina).²²⁵ Blunk je neposredno pre dolaska u Suboticu, 4. aprila 1944. godine dao uputstvo obersturmfireru Hankeu, vodi 6. udarne brigade koja je pripadala SS policiji, da sa 12 svojih ljudi momentalno krene da hapsi Jevreje u Somboru. Ova akcija se inače, zbog „*očekivanih posledica*” od strane mađarskih vlasti, na kraju završila f-jaskom.²²⁶

Nemačka okupacija dovela je i do čistke koja je zadesila sve centralne organe državne uprave. Edmund Fesenmajer, ambasador i opunomoćeni komesar Trećeg rajha u Mađarskoj, 14. aprila 1944. godine zamolio je mađarskog premijera, Demea Stojajia,²²⁷ inače političara srpskog porekla rodnom iz Vršca, da smeni sve službenike samouprava koji gaje antinemačka osećanja.²²⁸

Na ovaj zahtev, kao i na zahtev ultradesničarskih krugova u Budimpešti, a i nakon lične intervencije Franca Hama, predstavnika *Volksbund*-a iz Bačke, u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova, otpustili su glavnog župana Lea Deaka. Iako je Ham na mesto Lea Deaka predlagao Ivana Nada ili Petera Fernbaha, glavni župan županije Bač-Bodrog postao je na kraju Jožef Piukovič, a Fernbah je morao da se zadovolji sa mestom glavnog župana u Novom Sadu. Nakon imenovanja Piukoviča, u bačkim naseljima sa većinski nemačkim stanovništvom počelo je otpušta-

²²⁵ IAS: F:60/XX.26787/1944.

²²⁶ Randolph L. Braham: A magyar holocaust I. str. 385

²²⁷ Njegovo ime pre promene: Dimitrije Stojaković.

²²⁸ Randolph L. Braham: A magyar holocaust I, Budapest, 1988. str. 335.

arra utasította Hanke Obersturmführert, az SS biztonsági rendőrségéhez tartozó 6. rohamcsapat vezetőjét, hogy tizenkét emberével azonnali letartóztatásokat hajtson végre a zombori zsidók körében. Ez az akció egyébként végül a magyar hatóságok részéről várható „*lehetséges következmények miatt*” kudarcba fulladt.²²⁶

A német megszállás magával hozta a központi kormányzatszervekben végbemenő tisztogatást is. Edmund Fesenmayer, a harmadik birodalom magyarországi nagykövete és teljhatalmú megbízottja 1944. április 14-én arra kérte a Versecen született, egyébként szerb származású Sztójay Döme²²⁷ magyar miniszterelnököt, hogy váltsa le mindazokat a közigazgatási tisztviselőket, akik németellenes érzelmeket táplálnak.²²⁸

Ennek, valamint a budapesti szélsőjobboldali körök követelésére, illetve Franz Hamnak, a Volksbund bácskai képviselőjének a német külügyminisztériumban tett személyes közbenjárása hatására menesztették Deák Leó főispánt. Bár Ham Deák helyére Nagy Ivánt vagy Fernbach Pétert ajánlotta, Bács-Bodrog vármegye főispánja végül Piukovics József lett, Fernbachnak pedig meg kellett elégednie az újvidéki főispáni székkal. Piukovics kinevezése után Bácska német többségű településein megkezdődött a magyar tisztikar, a jegyzők és a községi elöljárók

²²⁶ Braham, Randolph L.: i. m. 385. o.

²²⁷ Születési nevén Dimitrije Stojaković

²²⁸ Braham, Randolph L.: i. m. 335. o.

nje mađarskih kadrova, beležnika i lokalnih službenika, a na njihova mesta su imenovani članovi *Volksbund*-a.²²⁹ Piukovič je ostao na mestu glavnog župana samo do 29. avgusta 1944. godine, budući da je odlaskom Lakatoševe vlade na njegovo mesto imenovan Arpad Falcione. Udaljili su i Andora Reka, glavnog župana Subotice, a na njegovo mesto je došao Đula Vojnić.²³⁰

Ove promene su istovremeno pokrenule sve veće odvajanje Jevreja od hrišćana, naime, izbacivanjem konzervativnog i aristokratskog društva iz vlasti, a često i njihovim hapšenjem, praktično je prestala zaštita koju je Jevrejima do tada pružao taj privilegovani društveni sloj.²³¹

Subotički geto su počeli da organizuju 22. marta 1944. godine, a krajnji rok preseljenja bio je 3. maj.²³² Mesto gde je trebao da se nalazi geto odredili su Lajoš Datki, glavni policijski savetnik i zamenik subotičkog načelnika policije i Arpad Bačkai, poverenik vojnog komesarijata. Prvobitno je trebalo da bude u kvartu čije granice su predstavljale Put Mikloša Hortija, ulica Eržebet, Sokak Štomi i ulica Baroš. Deo geta su predstavljale i ulice Geze Đonija i Geze Gardonjija sa strane železnice, kao i ulice Fejedelem i Va-

menesztése – helyükre a Volksbund tagjait nevezték ki.²²⁹ Piukovics azonban csak 1944. augusztus 29-éig maradt a főispáni székben, mivel a Lakatos-kormány leváltása után Falcione Árpádot nevezték ki a helyére. A szabadkai főispánt, Reök Andort szintén menesztették, s helyére Vojnich Gyula került.²³⁰

Ezek a változások egyúttal a zsidóságnak a keresztényektől való egyre erősebb elszigetelését is magukkal hozták. A konzervatív-arisztokrata társadalomnak a hatalomból történő kiiktatásával, sőt sok esetben a letartóztatásával ugyanis valójában megszűnt az a védelem, amelyet eddig ez a társadalmi réteg nyújtott, nyújthatott.²³¹

A szabadkai központi gettót 1944. március 22-én kezdték el megszervezni, az odaköltözés végső határideje pedig május 3-a volt.²³² A gettó határát Datky Lajos rendőrfőtanácsos, a szabadkai rendőrkapitányság helyettes vezetője és Bácskay Árpád, a katonai ügyosztály megbízottja jelölte ki. A negyed eredetileg a Horthy Miklós út, az Erzsébet utca, a Stomm sor és a Baross utca által határolt területet ölelte fel. Szintén a gettóhoz tartozott a Gyóni Géza és a Gárdonyi Géza utca vasút felőli része, valamint a Fejede-

²²⁹ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások...* str. 313.

²³⁰ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások...* str. 239.

²³¹ Randolph L. Braham: *A magyar holocaust I.* str. 395.

²³² Detaljnije o političkoj pozadini deportacije, hronologiji događaja vidi: Randolph L. Braham (főszerk.) *A magyarországi Holokauszt Földrajzi enciklopédiája*, I. kötet, Abaúj-Torna vármegye–Máramaros vármegye, Budapest, 2007, str. 112-114. isti autor: *A magyar holokauszt II.* str. 47-71.

²²⁹ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások...* 313. o.

²³⁰ Uo. 239. o.

²³¹ Braham, Randolph L.: i. m. 395. o.

²³² A délvidéki deportálások politikai háttéréről, eseménytörténetéről bővebben lásd még: Braham, Randolph L. főszerk.: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 1. kötet. Abaúj-Torna vármegye – Máramaros vármegye, Budapest, 2007, Park Könyvkiadó. 112–114. o. Uő: *A magyar holocaust*. 2. kötet. 47–71. o.

das.²³³ Ovaj prostor su u prvim danima maja još proširili. Od broja 9 Senčanskog puta sve do fabrike gasa, dok je u Kertvarošu proširen sve do nekadašnje ulice Kupecki.²³⁴

O broju ljudi u subotičkom centralnom getu imamo samo posredne dokaze. Dnevni list *Délvidéki Magyarság* piše o 4.300 ljudi,²³⁵ Dušan Jelić u svojoj monografiji pominje broj od 3.000 do 3.500 stanovnika geta.²³⁶ Arhivski dokumenti međutim svedoče o manjem broju od ovih pomenutih. U dokumentu koji je 8. maja 1944. godine upućen gradonačelniku, na osnovu uredbе 108510/1944. K.M. i na osnovu zakona iz 1941. XV. Jevrejinom se smatralo 2.686 osoba. Po jednom drugom dokumentu gradska samouprava je u jednom svom odgovoru Kancelariji za javno snabdevanje podnela izveštaj 1. juna da bi trebalo rešiti snabdevanje oko 2.800 Jevreja. Izveštaj koji je istog tog dana poslat Ministarstvu za javno snabdevanje izveštava da u getu tada boravi ukupno 1.475 osoba.²³⁷ Do 12. maja taj broj se povećao na 1.800 osoba.²³⁸

Dnevni list *Délvidéki Magyarság* u svojoj reportaži o uslovima u getu, ukoliko prenebregnemo arhaično korišćenje reči i insinuacije, kao i stvaranje antisemitske atmosfere, vrlo plastično je prikazao stanje i odnose u

²³³ *Délvidéki Magyarság*, 29. april 1944.

²³⁴ *Délvidéki Magyarság*, 3. maj 1944.

²³⁵ *Délvidéki Magyarság*, 29. april 1944.

²³⁶ Jelić, Dušan: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, Beograd, 1982. (Rukopis), str. 657.

²³⁷ IAS F:60/XX/20971/1944.

²³⁸ IAS F:60/XV/22534/1944.

lem és a Vadász utca.²³³ Ezt a területet május első napjaiban tovább-bővítették. A Zentai úton a 9. házszámtól egészen a gázgyárig, a Kertvárosban pedig az egykori Kupeczky utcáig.²³⁴

A központi gettóban lakók létszámáról csak közvetett bizonyítékok maradtak fenn. A Délvidéki Magyarság napilap 4.300 főről írt,²³⁵ Dušan Jelić a monográfiájában 3.000–3.500 emberről.²³⁶ A levéltári adatokban viszont ennél kisebb számok szerepelnek. Egy 1944. május 8-án, a polgármesternek keltezett dokumentum szerint az 10.8510/1944. K. M. sz. rendelet alapján 2.686 olyan személy tett bejelentést, aki az 1941. XV. tc. alapján zsidónak tekintendő. Egy másik dokumentum tanúsága szerint a városi közigazgatás a Közellátási Hivatal XIV. Ellenőrzési Főosztályának adott egyik válaszában úgy számolt, hogy a városban június 1-jén körülbelül 2.800 zsidó ellátását kellett megoldani. A Közellátási Minisztériumnak ugyanaznap megküldött jelentés arról tudósít, hogy a gettóban addig összesen 1.475 személy tartózkodott.²³⁷ Május 12-ére ez a szám 1.800-ra emelkedett.²³⁸

A Délvidéki Magyarság napilapnak a gettóról közölt helyszíni riportja – lefejtve róla a korabeli szóhasználatot,

²³³ *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 29.

²³⁴ *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 3.

²³⁵ *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 29.

²³⁶ Jelić, Dušan: Prilog za... 657. o.

²³⁷ IAS F:60/XX/20971/1944.

²³⁸ IAS F:60/XV/22534/1944.

getu. „Na kapiji su dvoje sa žutim šestokrakama, a jedna spremačica hrišćanka vuče posteljinu. Na dvorištu se na sve strane nalazi raštrkani nasmeštaj, u neredu karakterističnom za Jevreje. Cela kuća izgleda kao paluba nekog preko-okenaskog parobroda, koji je nekada u Ameriku prevezio najzubbudljivije i najznačajnije izdanke mađarskog soja. Ova-ko smo mogli nekada da vidimo Mađare pogođene poplavom, kako na uzvišenjima Kalvarija svojih sela preklinju Boga. [...] U prvim trenucima svog dolaska otkrili su da mnogo toga zavisi od domarke. Zbog toga su joj plačnim glasom jedni nudili bonove za hleb, drugi brašno i nešto napojnice. U međuvremenu su se živo zanimali za dobre i loše strane kuće. Gde vetar tresе prozore, gde je promaja. Tu i tamo bi potapšali domarku po ramenu. Dok su oni pokazivali veliku ljubaznost prema njoj, domarka im je upućivala pogrdne reči. Sada ćute. U jednoj sobi stara Jevrejka i jedna mlada devojka. Pod krevetom leže razbacane knjige. Zanimalo me je šta čitaju. Razgledam knjige. U tom trenutku devojka mi baca pred noge roman Somerseta Moma²³⁹ „O ljudskom robovanju” i gorkom ironijom primećuje:

– Sasvim je u stilu.

²³⁹ Vilijam Somerset Mom (William Somerset Maugham) (Pariz, 25. januar 1874. – Nica, 16. decembar 1965.) engleski romansijer i pozorišni pisac. Najvažnije mu je delo autobiografski roman pod naslovom „O ljudskom robovanju” (Of Human Bondage), iz 1915. godini gde je glavni lik siroče, Filip Keri (Philip Carey). I druga dela su mu uglavnom nastajala na osnovu ličnih doživljaja. Njegova važnija dela su 1919. objavljena „Đavolje mamuze” (The Moon and Sixpence), „Oštrica brijača” (The Razor’s Edge) iz 1944. godine, kao i „Beležnica jednog pisca” (A Writer’s Notebook) iz 1949.

az itt-ott előforduló célozgatást és a zsidóság elleni hangulatkelést – plasztikusan ábrázolja az ottani viszonyokat.

„A kapuban két sárgacsillagos, a kapu alatt egy keresztény bejárónő ágyneműt vonszolt. Az udvaron bútorok, nagy összevisszaságban, zsidókat jellemző rendetlenségben. Úgy néz ki az egész ház, mint egy óceánjáró gőzös fedélköze, amely annak idején a magyar faj legizgalmasabb, legegészségesebb hajtásait vitte tengerentúlra. Árvíz sújtotta magyarokat lehetett így látni falvaink kálváriahegyein, amint az Istent könyörögték. [...] Idejövételük első perciben felfedezték, hogy a házmesternétől függ egy és más. Ezért sírós sóhajos szavak kíséretében egyik kenyérjegyét, a másik lisztet és némi kis borralalót ajánlott fel. Közben melegen érdeklődtek a ház jó és rossz tulajdonságai iránt. Hol rázza a szél az ablakokat, hol van huzat. Közbe-közbe a házmesterné vállát meg is veregették. A nagy kedvességben azonban a jó házmesternéni csúnya szavakat szórt rájuk. Most hallgatnak. Az egyik szobában idős zsidó asszony és egy fiatal lány. Az ágy alatt szétszórva könyvek. Érdekel, hogy mit olvasnak. Forгатom a könyveket. Közben a lány elem dobta Somerset Maugham²³⁹ könyvét, az Örök szolgágot. Keserű gúnnyal jegyzi meg:

– Stílszerű.

²³⁹ William Somerset Maugham (Párizs, 1874. január 25. – Nizza, 1965. december 16.) angol származású regény- és drámaíró. Legjelentősebb műve az 1915-ben írt önéletrajzi regénye, az Örök szolgáság (Of Human Bondage), melynek főhőse az árva Philip Carey. A többi alkotása is főként a megélt élményekből táplálkozott. Fontosabb művei az 1919-ben megjelent Ordög sarkantyúja (The Moon and Sixpence), az 1944. évi Borotvaélen (The Razor’s Edge), valamint az 1949-ben megjelent, válogatott írásait tartalmazó Egy író jegyzetei (A Writer’s Notebook).

O toj knjizi bi inače trebalo posebno da se piše. U svakoj sobi sam naišao na knjige. Knjige jevrejskih pisaca. [...] Čak i u ovoj, za duševno stanje vrlo teškoj situaciji, nisu zaboravili na knjigu. Nalazila su se u toj kući očajna lica, ali video sam i čitaoce u fanatičnom miru zadubljene u knjigu. U svojoj tragičnoj sudbini Jevreji se usidre u duhu. Govor jevrejskih matrona je pun citata iz Talmuda i svoju mudrost prenose iz sobe u sobu. Zastrašujući je ovaj samrtni ropac Jevreja. U načinu kako jedni drugima pomažu, kako su složni, kako daju savete, bolje jedni druge vri žilava životna energija jednog soja koja teži da zavlada svetom. Znaju, pošto su pameti, da im se sudbina ispunila. Ispunilo se proročanstvo proroka. A još hoće da žive... sada spasavajući svoj goli život. Oni koji u desničarskim organizacijama sada krčkaju svoje sebične interese, treba da prestanu da krčkaju i neka odu u jednu takvu kuću da nauče nešto o rasnoj slozi. Dogadaju se u tim kućama i druge stvari koje razgaljuju dušu. Takav je, na primer, slučaj supruge jednog bogatog vlasnika fabrike. Zajedno sa majkom uputile su je u jednu sobu... (tekst od ovog mesta postaje nečitak, a zatim:) Vlast je prihvatila argumente razmažene jevrejske gospođe i prebacila je ove šmizle kod druge dve Jevrejke na Paralelni put. Dobile su stan koji gleda na ulicu i prašinu Paralelnog puta. Nezadovoljna gospođa je za prvi stan platila 250 penga, a za drugi na Paralelnom putu 350 penga... Imaju od čega da plate. Drugi slučaj: Šaljivo providenje je kod tri Jevrejina koji se hrane košer ubacio četvrtog koji ne poštuje zakone. Sva četvorica su svu noć proveli zgruženi kraj zida. Košeri nisu imali srca da izbace ovog četvrtog. Sledeći dan je mudri rabin, koji je takođe stanovnik ove

Erről a könyvről egyébként külön kellene írni. Minden szobában találtam könyveket. Zsidó írók könyveit. [...] Még ebben a lelkileg elég súlyos esetben sem feledkeznek meg a könyvről. Voltak ebben a házban kétségbeesett arcok, de láttam fanatikus nyugalmú könyvbe mélyedt olvasókat. Tragikus sorsában a zsidóság a szellembe horgonyozza magát. A zsidó matronák beszéde csupa Talmud idézet és bölcsességüket hordozzák szobáról-szobára. Félelmetes a zsidóságnak ez a haláltusája. Ahogy egymást segítik, ahogy összefognak, tanácsolnak, biztatnak, abban egy világuralomra törő faj szívós életereje buzog fel. Tudja, hiszen okos faj, hogy sorsa beteljesedett. A próféták jóslata betöltetett. És még élni akar... most már a puszta életéért. Azoknak, akik most egyéni peccenyéjüket forgatják jobboldali szervezetekben, hagyják abba a sütést és menjenek egy ilyen házba faji összetartozandóságot tanulni. Akad más, szívet derítő eset is ezekben a házakban. Ilyen például egy gazdag gyártulajdonos feleségének esete. Anyjával együtt utalták be egy szobába... (a szöveg innentől olvashatatlan, majd így folytatódik:) A fínyás zsidó asszonyság érveit a hatóság elfogadta, s másik két zsidónéhoz a Párhuzamos útra helyezte át a kényeskedőket. Utcai lakást kaptak és a Párhuzamos út porát. Az elégedetlenkedő az első lakásig 250, innen a Párhuzamos útig 350 pengő szállást fizetett ki... Van miből. A másik eset: A bolondos véletlen három kóser zsidóhoz egy tréflit szállásolt be. Mind a négyen egész éjjel a fal mellett gubbasztottak. A kósereknek nem volt szívük kidobni a tréflit. Másnap aztán a bölcs rabbi, aki szintén a ház lakója, eligazított mindent. Kedves volt az a keresztény diáklány is, aki könyvekkel a hóna alatt szégyenlősen sietett végig a

kuće, sve sredio. Bila je simpatična i devojka hrišćanka koja se pojavila sa knjigama pod miškom i stidljivo prošla užurbanim korakom duž hodnik, a zatim je nestala kroz vrata jednog od jevrejskih stanova. Zar ne postoji u Subotici hrišćanin koji bi mogao da je podučava? Kuća ima i trojicu drvoseča koji odlaze do šume. I to su, naravno, Jevreji na prinudnom radu. Dolaze kući kasno, na prstima odlaze da spavaju. Plaćaju jedan penge vrataru. Ovakve drvoseče još nije imala naša država. [...] Možda Jevreji po duhu geta, sada u velikom istorijskom trenutku grade Nojevu barku. Međutim, suze i bol se mešaju i neće biti za Jevreje goluba, maslinove grančice i Ararata.²⁴⁰

U takozvanom logoru za internirane Jevreje smestili su 1.755 Jevreja iz provincije.²⁴¹ Dnevna štampa je u vezi toga pominjala brojku od 2.000 ljudi,²⁴² dok Dušan Jelić pominje 4.000 novosadskih Jevreja.²⁴³ Ovaj logor se nalazio na Zemunskom putu broj 120, a njegovo osnivanje je naređeno 28. aprila 1944. godine. U vezi tog događaja sačuvano je pismo koje je državnoj policiji uputio glavni lekar oficir. Iz tog pisma saznajemo da su vašljive osobe uz nadzor Ištvana Gavlika svake subote ujutro prevozili u institut za dezinfekciju na Halaškom putu. Za one koji su preminuli u logoru potvrdu o smrti izdavao je logorski lekar Jevrejin, a tela su prevožena u mrtvačnicu jevrejskog

folyosón és eltűnt az egyik zsidó szállás ajtaján. Talán nincs keresztény Szabadkán, aki taníthatná? Van a háznak három erdőre járó favágója is. Zsidók persze kirendelt munkán. Este későn jönnek meg, lábujjhegyen mennek aludni. Egy pengő kapupénzt fizetnek. Ilyen favágói sem voltak még az országnak. [...] Lehet, hogy a zsidóság a gettó-szellemben most nagy történelmi idején Noé-bárkát épít. De a könnyek és a fájdalmak összefolynak és nem lesz a zsidóságnak galamb-olajág és Ararát.²⁴⁰

Az internálótáborban 1.755 vidéki zsidót helyeztek el.²⁴¹ A napi sajtó 2.000-es létszámról írt,²⁴² Dušan Jelić pedig 4.000 újvidéki zsidóról tesz említést.²⁴³ Ezt a tábort a Zimonyi út 120. alatt hozták létre, felállítását 1944. április 28-án rendelték el. Ezzel kapcsolatban megmaradt a város tisztii főorvosának az államrendőrséghez írt levele. Ebből tudjuk a többi közt azt is, hogy a tetvesnek talált egyéneket Gavlik István felügyeletével minden szombat reggel a Halasi úti fertőtlenítőintézetbe szállították át. Az itt elhunytak halotti bizonyítványát a tábor zsidó orvosa állította ki, a holttesteket pedig a zsidó temető halottasházába szállították.²⁴⁴ A vidéki zsidók azonban nem tartózkodtak sokáig a városban, s egészen bizonyos, hogy a május 23-a

²⁴⁰ Asbóth Ferenc: Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak, Délvidéki Magyarország, 29. ápril 1944.

²⁴¹ IAS F:60/XV/24822/1944.

²⁴² Délvidéki Magyarország, 29. ápril 1944.

²⁴³ Jelić Dušan: Prilog za izučavanje subotičkih jevreja, Beograd, 1982. (rukopis), str. 658.

²⁴⁰ Asbóth Ferenc: Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak, Délvidéki Magyarország, 1944. április 29.

²⁴¹ IAS F:60/XV/24822/1944.

²⁴² Délvidéki Magyarország, 1944. április 29.

²⁴³ Jelić, Dušan: Prilog za... 658. o.

²⁴⁴ IAS F:60/XX/20283/1944.

groblja.²⁴⁴ Jevreji iz provincije se, međutim, nisu dugo zadržavali u Subotici, sigurno je da su ih tokom sedmice pre 23. maja već bili deportovali.²⁴⁵ Ovo možemo da zaključimo iz poslovnog pisma Udruženih parnih mlinova: „S obzirom na to da je poštovani Naslov nedavno sve zgrade i placeve našeg preduzeća preuzeo za osnivanje sabirnog centar za Jevreje, a da su nakon deportacije Jevreja koje se desilo prošle nedelje, sve zgrade i okolina ostale puni prljavštine i da su improvizovani toaleti otvoreni i šire smrad. – Uzimajući u obzir da je naše preduzeće potpuno prestalo sa radom, nemamo ni prevozna sredstva, ni zaposlene, naša molba ide u pravcu da poštovani Naslov naredi da Jevreji koji se nalaze na prinudnom radu učestvuju u čišćenju zgrada i terena, budući da postoji strah da će sva preostala prljavština i svakakvo smeće da bude inkubator za neke zarazne bolesti, zbog čega unapred želimo da skinemo svaku krivicu sa sebe.”²⁴⁶

Za čuvanjem centralnog geta u Subotici bilo je zaduženo 20 stražara i 2 čuvara za platu od 8 penga dnevno. Dnevnica vojske i policije su do 8. jula 1944. godine iznosile 11.112 penga.²⁴⁷

U Subotici su Jevreji, kao i u svim drugim mestima u državi, od 5. aprila bili u obavezi da nose žute šestokrake

²⁴⁴ IAS F:60/XX/20283/1944.

²⁴⁵ Randolph L. Braham datum odvođenja novosadskih Jevreja iz Subotice određuje za 13. maj 1944. godine, kada većinu prebacuju u Baju. Vidi: A magyar holokaust II. str. 51.

²⁴⁶ IAS F:60/XX.24004/1944.

²⁴⁷ IAS F:60/XX.31320/1944.

elótti héten már deportálták őket.²⁴⁵ Erre a Felsőbácskai Egyesült Gőzmalom Rt. hivatalos leveléből következtünk: „Hivatkozással azon körülményre, hogy t. Cím a közelmúltban vállalatunk összes épületeit és telepét zsidó internálótábor részére igénybe vette és a zsidók múlt héten történt elszállítása után telep és épületeink a legnagyobb piszokban maradtak, rögtönzött latrínák nyitva miazmás bűzt terjesztenek. — Tekintettel arra, hogy vállalatunk teljesen üzemen kívül áll, sem fogatolt járművünk, sem pedig alkalmazottunk nincs, így kérelmünk oda irányul, hogy t. Cím méltóztatna elrendelni, hogy kirendelt zsidó munkások által a telep és épületek kitisztíttassék, mert félt, hogy a hátra hagyott sok piszok, mindenféle hulladék valamely ragályos betegség melegágya lehet, amely esetben esetleges felelősséget magunkról el kell, hogy hárítsunk.”²⁴⁶

A szabadkai központi gettó őrizetével húsz őrszem és két járőr volt megbízva, nyolc pengő napi illetmény ellenében. A karhatalom napidíja 1944. július 8-áig 11.112 pengőt tett ki.²⁴⁷

Szabadkán, akárcsak az ország többi részén április 5-étől kellett viselni a sárga csillagot.²⁴⁸ Nem sokkal a gettó felállítása után egy április 12-én keltezett belügyminiszteri rendelet a zsidók megkülönböztető jelvénye, a sárga csillag

²⁴⁵ Randolph L. Braham 1944. május 13-ára datálja az újvidéki zsidók Szabadkáról történő elszállítását. Többségüket ekkor Bajára vitték. Lásd: A magyar holokaust. 2. kötet. 51. o.

²⁴⁶ IAS F:60/XX.24004/1944.

²⁴⁷ IAS F:60/XX.31320/1944.

²⁴⁸ Délvidéki Magyarország, 1944. március 21.

zvezde.²⁴⁸ Nedugo nakon osnivanja geta, jedna uredba od 12. aprila, koju je potpisao ministar unutrašnjih poslova, zahtevala je od subotičkih vlasti pojačanu kontrolu nošenja žute zvezde, a istovremeno je upozoravala da „oni koji prekrše svoju obavezu – osim što će protiv njih biti pokrenut krivični postupak – budu odmah internirani. Na osnovu ove uredbe naređeno je da se o broju interniranih – samo u slučaju kada je neophodno – podaci svakog poslednjeg dana u mesecu pošalju upravniku Odeljenja za državnu bezbednost.”²⁴⁹ Pojačana kontrola nošenja žutih šestokrakih zvezda nije imala za razlog samo ponižavanje i posramljivanje Jevreje, iako je nesumnjivo imalo i tu ulogu, već je njena osnovna funkcija bila da se onaj koji je nosi jasno odvoji od većinskog stanovništva, a u vezi s tim i da se osigura lakše prepoznavanje kada dođe do operacije „Endlösung” ili Konačnog rešenja.²⁵⁰

U Suboticu je 11. aprila stigao dopis od Ministra unutrašnjih poslova, potpisan 6. aprila, u kojem se iz državno-bezbednosnih razloga naređuje raspuštanje svih organizacija koje su pod uticajem Cionističkog saveza. U vezi tog dopisa sekretarijat zadužen za kulturu pri kabinetu gradonačelnika je 3. maja pozvao predstavnik Jevrejskog saveta, osnovanog nekoliko dana ranije, koji su izložili da je na području grada samo tokom jugoslovenske ere postojalo udruženje pod imenom Zemaljski savez cionista, ali da je ta institucija ukinuta nakon promene vlasti. Savet

²⁴⁸ Délvidéki Magyarország, 21. mart 1944.

²⁴⁹ IAS F:60/VI.16477/1944.

²⁵⁰ Randolph L. Braham: A magyar holocaust I. str. 393–394.

viselésének fokozott ellenőrzésére utasította a szabadkai hatóságokat, s egyúttal arra, hogy „a kötelezettségüket megszegőket – az ellenük lefolytatandó büntetőeljáráson felül – nyomban internáltassa. A jelen rendelet alapján internáltak létszámáról – de csakis érdemleges esetben – minden hónap utolsó napján a Közbiztonsági Osztály vezetőjének címére kimutatást terjesszen fel.”²⁴⁹ A megkülönböztető jelzés fokozott ellenőrzését egyébként nem csupán azért vezették be, hogy ezzel megalázzák és megszégyenítsék a zsidóságot – bár kétségtelenül ilyen szerepe is volt. Fő funkciója viselőjének a többségi lakosságtól való elkülönítése volt, illetve az Endlösung, vagyis a végső megoldás szempontjából fontos könnyebb felismerhetőségről gondoskodott.²⁵⁰

Április 11-én érkezett Szabadkára az az április 6-ai keltezésű belügyminiszteri utasítás, amely állambiztonsági okokra hivatkozva elrendelte a Cionista Szövetség kötelekébe tartozó fiókegyesületek feloszlatását. Ezzel kapcsolatban május 3-án a polgármesteri hivatal kultúrügyosztályára hívták a néhány nappal előtte megalapított Zsidó Tanács képviselőit. Ők arról számoltak be, hogy a város területén csak a „jugoszláv éra” alatt működött egy Országos Cionista Szövetség nevű egyesület, mely azonban az impériumváltás után megszűnt. A tanács ezt az államrendőrség szabadkai kapitányságára írásban is eljuttatta. A túlterhelt adminisztráció nehézkes működését, lassúságát mutatja, hogy a szabadkai hatóságok ezzel kapcsolatban csak július 3-án válaszoltak a június 29-ei belügyminiszteri sürgetésre.²⁵¹

²⁴⁹ IAS F:60/VI.16477/1944.

²⁵⁰ Braham, Randolph L.: i. m. 1. kötet. 393–394. o.

²⁵¹ IAS F:60/V.15707/1944.

je ovaj svoj stav pismeno podneo i komandi državne policije u Subotici. Sporost administracije u rešavanju poslova pokazuje i to da su subotičke vlasti tek 3. jula odgovorile na ovaj dopis, iako ga je Ministarstvo unutrašnjih poslova pod znakom hitno poslalo još 29. juna.²⁵¹

Jevrejski savet²⁵² Subotice formiran je 29. aprila. Članovi su bili Erne Fišer, Erne Halbror, dr Emil Havaš, Jene Gutman, Jakab Ripner, Laslo Vajs i Herman Copf.²⁵³ Ovo telo je po nalogu gradonačelnika svaki dan od 8 ujutro do 8 uveče dežuralo. Jevreji su isključivo preko njih mogli da komuniciraju s vlastima. Njima je, naime, bilo zabranjeno da se pojavljuju u Sekretarijatu vojnog odseka, te su sve svoje poslove rešavali isključivo pismeno i posredstvom Jevrejskog saveta. Zadatak ovog tela je bio i da pripreme izveštaje o svim interniranim osobama, članovima zajednice koji su odvedeni na prisilne radove ili u logore, a koji s obzirom da nisu imali nikoga od bližnjih, nisu mogli da podnesu izveštaj o pokretnoj imovini koja se nalazila u stanovima u njihovom vlasništvu.²⁵⁴

Momentalno zatvaranje svih jevrejskih velikih i malih trgovina u Subotici je na osnovu uredbe 50.500/1944 Privrednom sudu u Subotici telegramom naredio ministar za trgovinu i saobraćaj. Roba i sav inventar tih pozatvaranih

²⁵¹ IAS F:60/V.15707/1944.

²⁵² O delovanju, ulozi i istoriji stvaranja Jevrejskog saveta vidi opširnije: Randolph L. Braham: Madarski holokaust I. str. 339-384. Karsai László: Holokaust, Budapest, 2001. str. 255-269.

²⁵³ Délvidéki Magyarország, 29 april 1944.

²⁵⁴ Délvidéki Magyarország, 13. jun 1944.

A szabadkai Zsidó Tanácsot²⁵² április 29-én alakították meg. Tagjai Fischer Ernő, Halbrohr Ernő, dr. Havas Emil, Guttman Jenő, Rippner Jakab, Weiss László és Zopf Hermann voltak.²⁵³ Ez a testület a polgármester rendelete értelmében mindennap reggel nyolc órától este nyolcig teljesített ügyeletes szolgálatot. A zsidók kizárólag ezen a testületen keresztül kommunikálhattak a hatóságokkal. Ugyancsak tilos volt számukra a katonai ügyosztályon való megjelenés, ezért ottani ügyeiket szintén csak a tanács közbeiktatásával, írásban intézhették. Ennek a testületnek volt a feladata azokról az internáltokról, munkaszolgálatra vagy gyűjtőtáborba vitt személyekről szóló jelentések elkészítése is, akik hozzátartozók hiányában nem tudták kimutatni a tulajdonukban lévő lakásokban hagyott ingóságukat.²⁵⁴

Április 22-én a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter a táviratában az 50.500/1944. rendeletre hivatkozva a zsidó kis- és nagykereskedések azonnali bezárására kötelezte a szabadkai iparhatóságot. Árukészletüket és berendezési tárgyaikat zár alá vették. A rendelet értelmében a honvédelmi vagy közellátási érdekből nélkülözhetetlen kereskedések élére vállalatvezetőket neveztek ki.²⁵⁵ Ezzel volt összefüggésben az 58.000/1944. számú határozat is, melyben a kereskedelem- és közlekedésügyi tárca ügy-

²⁵² A Zsidó Tanács működéséről, szerepéről, létrehozásának előzményeiről bővebben lásd: Braham, Randolph L.: i. m. 1. kötet. 339-384. o. Karsai László: Holokaust. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó. 255-269. o.

²⁵³ Délvidéki Magyarország, 1944. április 29.

²⁵⁴ Délvidéki Magyarország, 1944. június 13.

²⁵⁵ IAS F:60/kg.1184/1944.

radnji takode su stavljeni pod ključ. Na osnovu ove uredbe na čelo radnji koje su bile neophodne za vojnu odbranu ili javne usluge postavili su rukovodioca preduzeća.²⁵⁵ S tim u vezi je bila i uredba 58.000/1944 koja je nalagala zatvaranje radnji svih jevrejskih zanatlija koji nisu bili pod nadležtvom uredbe 50.500/1944. Kao rezultat ove dve uredbe u Subotici su sve jevrejske zanatske radnje, prodavnice, fabrički pogoni i kancelarije ili zatvorene ili je upravljanje njima preuzeto imenovanjem rukovodioca preduzeća. Uredbe poslate iz Budimpešte su lokalnoj vlasti naređivale da zatvorene radnje budu pod stalnom prismotrom i da se spreči svaki eventualni ulazak osoba bez ovlašćenja. Ova uputstva su počela da se primenjuju u Subotici tek od 12. jula, iliti skoro mesec dana nakon deportacije subotičkih Jevreja.²⁵⁶

U gradu su tada već zatvorili ukupno 39 jevrejskih „privrednih postrojenja”. Termin „privredna postrojenja” koji se nalazi u tadašnjim dokumentima je međutim veoma preterana definicija, budući da se uglavnom radilo o porodičnom preduzetništvu koje su vodile dve do tri osobe. Tada su zatvoreni sledeći objekti: radionica trikotaža Model i Buci, Krojačnica za gospodu Antala Kramera, Karolja Vajsa, Ernea Kunstlera i Ferenc Ungara, mala radionica za izradu donjeg veša Lee Herman, radnja za preradu začina Ane (Pani) Epinger, sajdžijska radnja Jožefa Dojča i Lajoša Engela, radionica za izradu katanaca Ernea Lenarta i Lipota Madaka, radionica za popravku lekarske opreme

²⁵⁵ IAS F:60/kig.1184/1944.

²⁵⁶ IAS F:60/kig.1621/1944.

körébe tartozó olyan zsidó iparosok üzletének megszüntetését írták elő, akik nem estek az 50.500/1944. rendelet hatálya alá. E két rendelet tehát az összes zsidó iparos, kereskedő üzletének, üzemének és irodájának a bezárását, illetve vállalatvezetővel való további működtetését írta elő. A helyi hatóságoknak továbbá azt is elrendelték, hogy az ilyen üzleteket állandóan figyeltessék, s akadályozzák meg az esetleges illetéktelen belépéseket. Ennek az utasításnak Szabadkán csak július 12-én, vagyis a szabadkai deportálások után majdnem egy hónappal tettek eleget.²⁵⁶

A városban ebben az időszakban összesen harminckilenc zsidó „ipartelep” számoltak fel. A korabeli dokumentumokban szereplő „ipartelep” terminus azonban erős túlzás volt, mert többnyire egy-két fős családi vállalkozásokról lehetett beszélni. Ekkor szüntették meg a Modell és a Buci kötődét, Kramer Antal, Weiss Károly, Künstler Ernő, Ungar Ferenc úri szabóságát, Hermann Lea fehérnemű-készítő kisüzemét, Eppinger (Panni) Anna fűszerkészítő üzletét, Deutsch József, valamint Engel Lajos órásmester boltját, Lénárt Ernő, Madák Lipót lakatosműhelyét, Hermann Mátyás orvosműszer-javító műhelyét, Kriszháber László látszerészüzletét, a zseb- és a kerékpárlámpákat árusító Haász boltot, Sebestyén Jenő mérlegkészítő üzemét, Jelinek László fogtechnikai irodáját, Binder Lajos asztalosműhelyét, a Matador fatelepet, a Kunetz testvérek üvegcsiszolóját és Blondell keretkészítő kisüzemét is. Ugyancsak bezárták Kornstein Sándorné, Ladányi Istvánné, Böhm Klára és Heiduska Mariska kalapboltját,

²⁵⁶ IAS F:60/kig.1621/1944.

Mačaša Hermana, optička radnja Lasla Krishabera, prodavnica za baterije i biciklističke lampe Haas, radionica za izradu vaga Jenea Šebeščena, kancelarija za zubnu tehniku Lasla Jelineka. Tada su zatvorene i stolarska radionica Lajoša Bindera, drvara Matador, radionica za brušenje stakla braće Kunec i mala radionica za izradu ramova Blondel. Zatvorili su i prodavnice šešira supruge Šandora Kornštajna, sup. Ištvana Ladanjija, Klare Bem i Mariške Hajduška, prodavnicu začina sup. Imrea Štajnera, krojačku radionicu Jenea Lihtinga, radnju za izradu kravata Klare Giger, radnju za izradu veštačkog cveća Endrea Kramera. Nadalje su zabranili delatnost obučara Markuša Presburgera, krojača Emanuela Kaca, radnju za začine Mače Nojhauz, krojačice Jolan Vig udate Hercl. Na zatvaranje su bili osuđeni i pogon za izradu soda vode Jožefa Helera, prodavnica hemijskih sredstava Đule Mitlera, pogon za izradu lakova Geze Klajna, farbara braće Kalmar i štamparija Ernea Fišera. Zbog potreba vojne industrije zatvaranje je jedino izbegla fabrika štirka Orient u vlasništvu Bele Vertešija.²⁵⁷

Dnevna štampa je u vezi ovih događaja, među ostalima prenela i sledeće redove: „Hrišćanska zajednica Subotice sa zadovoljstvom je primila vest da je tokom akcija uperenih protiv Jevreja stupila na snagu i uredba koja konačno zabranjuje Jevrejima svaku trgovačku delatnost. Po slovu te uredbi i kod nas je došlo na red zatvaranje jevrejskih prodavnica kao znak da je vlada po pitanju Jevreja, kao uostalom u svim drugim stvarima – za svoj cilj postavila konačno rešenje. Trgovina je bila delatnost, predvorje stvaranja ka-

²⁵⁷ IAS F:60/kg.2263/1944.

Steiner Imréné fúszerboltját, Lichtig Jenő szabóműhelyét, Geiger Klára nyakkendőkészítő boltját, Kramer Endre művirágkészítő üzletét. Betiltották továbbá Preszburger Márkus cipész, Katz Emánuel szabó, Neuhaus Macsa fúszerkészítő, valamint Herczlné Víg Jolán varrónő működését. Bezárták Heller József szikvízüzemét, Mittler Gyula vegyszeti boltját, Klein Géza lakkfőző üzemét, a Kalmár testvérek festészetét és Fischer Ernő nyomdáját. A felszámolást — a hadiipari szükségletek miatt — csupán a Vértesi Béla tulajdonában lévő Orient keményítőgyár került el.²⁵⁷

A napi sajtó erről a többi közt a következőt írta: „Szabadka keresztény társadalma meglegéssel vette tudomásul a bevezetett zsidóellenes intézkedések során azt a rendeletet, amely végleg megszünteti a zsidó kereskedelmi tevékenységet. A zsidó üzletek bezárására a rendelet értelmében nálunk is sor került, jeléül annak, hogy a kormányzat a zsidókérdésben, mint minden vonalon – ezen a területen is a totális megoldást tűzte ki célul. A kereskedelem volt az a terület, a tőkeképződés előszobája, amelybe a zsidók csápja úgy nyúlt bele, hogy hajszálerein keresztül mindig pótolni tudta mindenféle nehézségek és szigorítások ellenére is a zsidók gazdagodásához szükséges eszközöket. A Délvidéken a felszabadulás után megindult egy bizonyos tisztulási folyamat, a katonai közigazgatás idején erősen belenyúlt a dolgokba, a keresztény társadalom joggal hihette, hogy a kereskedelmi tevékenység során sikerült a zsidókat visszaszorítani. Később ez a folyamat sajnos lanyhult és három

²⁵⁷ IAS F:60/kg.2263/1944.

pitala, u koju se jevrejska kandža uvek zavlačila da bi preko njenih tokova u svakoj prilici znala, uprkos teškoćama i nametnutim ograničenjima, da nadoknadi sredstva potrebna za jevrejsku privredu. U južnim krajevima je nakon oslobođenja započet jedan određeni proces pročišćavanja, tokom vojne uprave došlo je do dubokih zahvata i hrišćanska zajednica je s pravom verovala da su tokom akcija na polju trgovine uspeli da potisnu Jevreje. Kasnije se taj proces nažalost usporio i tri godine nakon oslobođenja još uvek je strogi centar grada bio pun jevrejskih radnji. Kod njih se nalazila većina robe, a sa robom zajedno i upravljanje je bilo u njihovim rukama. Konačno rešenje zatvaranjem svih radnji je jednim potezom rešilo ovaj narastajući uticaj, presahli su konačno izvori – jevrejska trgovina je okončana. Prošetali smo se juče centrom Subotice da bi utvrdili iza koliko spuštenih roletni na radnjama se još uvek nalazi jevrejski gazda. Broj je na nekim mestima zapanjujući. Samo u uskom grlu Rudić ulice našli smo ne manje nego 12 zatvorenih jevrejskih radnji. Pa čak i u Košut ulici, gde je već ranije pokrenut proces čišćenja, mi radoznalci smo otkrili 12 radnji. U ulici Etveš 11, u ulici Deak 9, na Trgu Sečenji 7, na Trgu Sent Istvana 12, na Trgu Musolinija bilo je još 8 jevrejskih radnji [...]”²⁵⁸

Iz ovog članka, kao i iz reportaže iz geta, ali i iz drugih događanja toga doba diskretno kodirani jezik jednoznačno je ukazivao na to kakva sudbina čeka Jevreje. Vidi se da su članci i reportaže iz tog vremena Jevreje smatrali

²⁵⁸ Tucattjával zárták be Szabadkán is a zsidó boltokat, Délvidéki Magyarság, 25. ápril 1944.

esztendővel a felszabadulás után még mindig zsidó boltokkal volt tele Szabadka egész belterülete. Náluk volt az árú nagy része és kezükben volt az áruval együtt az irányítás. A totális megoldás az összes üzletek bezárása egy csapásra véget vetett ennek a növekvő befolyásnak, eldugultak végleg a hajszálerek – a zsidó kereskedelem megszűnt. Sétát tettünk tegnap Szabadka belterületén, hogy megállapítsuk, hány lehúzott redőny mögött volt még mindig zsidó gazda az üzletekben. A szám helyenként megdöbbentő. A Rudics-utcán, ezen a keskeny útszakaszon nem kevesebb, mint 12 lezárt zsidó üzletet találtunk. De még a Kossuth utcán is, ahol eddig már történt előzőleg is tisztulási folyamat. 12 üzletet találtak a kíváncsiskodók. Az Eötvös utcán 11, a Deák utcán 9, a Széchenyi téren hét, a Szent István téren 12, a Mussolini téren 8 zsidó üzlet volt még.”²⁵⁸

Ebből a cikkből, illetve a gettóból való tudósításból, valamint a korszak hasonló megnyilvánulásaiából is – az alig kódolt beszéd révén – egyértelműen kiérezhető, hogy a zsidóságra milyen sors vár. Látható, hogy a korabeli írók és tudósítások a társadalmi, szociális feszültségért a zsidóságot tették felelőssé, s vagyonának kisajátításában láttatták a nincstelenségből és a nyomorból való kiutat. Ezek a korabeli cikkek arra is rámutatnak, hogy a szabadkai társadalom jelentős része igenis rokonszenvezett a zsidóság elleni intézkedésekkel, sőt támogatta őket. Az 1942. évi ungvári feliratban megfogalmazottak szinte minden pontja kezdett beteljesedni...

²⁵⁸ Szabadkán is tucattjával zárták be a zsidó boltokat – Délvidéki Magyarság, 1944. április 25.

odgovornim za društvene i socijalne teškoće i u konfiskovanju njihove imovine videli su rešenje za oskudicu i bedu. Ovi članci istovremeno ukazuju i na to da je dobar deo subotičkog društva simpatisao, čak i otvoreno podržavao postupke uperene protiv Jevreja. Počele su da se ostvaruju sve tačke sadržane u programu iz Ungvara...

Subotički komandant policije obavezao je 24. aprila sve sugrađane Jevreje da predaju bicikle, pisace mašine, fotografske aparate i durbine koji se nalaze u njihovom posedu. Nije bilo dovoljno što su morali da predaju sve ove stvari, morali su da predaju i prateću opremu. Bicikle su trebali da predaju sa dinamom, pumpom, torbicom za alate i rezervnim gumama, pisace mašine sa poklopcem, a fotografske aparate i durbine sa zaštitnom futrolom. U toku 48 sati morali su da se jave i oni koji su posedovali automobile ili oni kojima su u međuvremenu već oduzeli vozilo za potrebe domobrana.²⁵⁹

Kapetan policije u Subotici je u svakom slučaju spadao među ljude koji su tačno znali kakva sudbina čeka subotičke Jevreje, budući da je već u svom martovskom izveštaju pisao o tome da „*upravo počinje istrebljenje Jevreja u Mađarskoj.*”²⁶⁰

Gradonačelnik je 28. aprila na osnovu uredbe pod brojem 1210/1944. M. E. dao uputstvo za otpuštanje Jevreja koji su bili zaposleni u Gradskoj upravi, u Gradskoj bolnici Marije Valerije, u Fabrici gasa i u Gradskoj štedionici ili u

²⁵⁹ F:60/XX.18877/1944.

²⁶⁰ Ungváry Krisztián: citirani rad, 2012. str. 545.

Aprilis 24-én a szabadkai rendőrkapitány elrendelte az összes zsidó tulajdonban lévő kerékpár, írógép, fényképezőgép, látszó beszolgáltatását. A megnevezett tárgyakon kívül azok kísérőtartozékait is át kellett adni. A kerékpárokat dinomóval, pumpával, szerszámtáskával és tartalék gumikkal, az írógépeket fedőtokkal, a fényképezőgépeket és a látszóveket pedig védőtáskával. Negyvennyolc órán belül a személygépkocsi-tulajdonosok is kötelesek voltak jelentkezni, továbbá azok is, akiknek a gépjárművét időközben honvédségi használatra már elrekvirálták.²⁵⁹

A rendőrkapitány egyébként azok közé tartozott, akik pontosan tudták, hogy mi vár a szabadkai zsidókra. Már márciusi jelentésében arról írt, hogy „*most kezdetét veszi a zsidóság kiirtása Magyarországon.*”²⁶⁰

A polgármester április 28-án az 1210/1944. M. E. rendelet alapján utasítást adott a városi közigazgatásban, a Mária Valéria Közkórházban, a Gázgyárban és a Városi Takarékpénztárban dolgozó zsidó tisztviselők és egyéb alkalmazottak elbocsátására, jobb esetben kényszernyugdíjazására. A rendelkezés szerint a szerződéses alkalmazottak munkaviszonyát a törvényes felmondási idő közbevetésével kellett megszüntetni. A belügyminiszter 37.402/1944. III. sz. rendelete értelmében a város intézményeinek tisztviselői, alkalmazottjai házastársukkal együtt kötelesek voltak haladéktalanul benyújtani származási igazolásukat. Ehhez a saját, szüleik, valamint nagyszüleik

²⁵⁹ IAS F:60/XX.18877/1944.

²⁶⁰ Ungváry Krisztián: i. m. 545. o.

boljem slučaju za njihovo prinudno penzionisanje. Prema tom uputstvu radni odnos privremeno zaposlenih trebalo je prekinuti uvođenjem zakonskog otkaznog roka. Po uredbi Ministarstva unutrašnjih poslova pod brojem 37.402/1944. III. svi službenici i zaposlenici u gradu i njenim institucijama zajedno sa svojim supružnicima imali su obavezu da bez odlaganja podnesu dokumente o svom poreklu. Radi toga su morali da prilože izvode iz matičnih knjiga rođenih i venčanih kako za sebe, tako i za svoje roditelje i svoje babe i dede. Ovu uredbu su pojedini zaposlenici u subotičkoj samoupravi otvoreno sabotirali: „S poštovanjem vam javljam da u vezi roka uredbe koju je Ministarstvo unutrašnjih poslova uputilo u vezi Jevreja zaposlenih u javnim ustanovama, taj rok nisam uspeo da ispoštujem, budući da do datog roka, tačnije 10. maja, i nakon moje ponovljene molbe većnik dr Erne Polgar nije joj udovoljio, šatviše, uprkos tome što sam mu rekao da preda dokumente samo onih zaposlenika koje je već proverio i našao da su ispravni, nije ni do danas ujutru predao lične podatke službenika koji rade u finansijskom sektoru, usmeno mi je dao opravdanje da ima previše zaposlenika i da nije imao vremena da ih isproverava. U vezi ovog slučaja usudujem se da ukažem na činjenicu da većnik dr Polgar uopšte ne mari za zadate rokove. Ukoliko je on našao da je ispravno da sa zamenikom direktora finansija pregleda predmete date u zalog umesto da je proveravao lična dokumenta službenika i potvrđujem da je sastavljajući izveštaj mogao da završi posao šest dana nakon isteka roka. Budući da ne mogu dalje da preuzimam odgovornost za eventualno kašnjenje, molim Gradonačelnika da preuzme odgovarajuće mere. Subotica, 17. V 1944. Zamenik gradonačelnika.”²⁶¹

²⁶¹ F:60/II.19349/1944.

születési és házassági anyakönyvi kivonatát kellett mellékelniük. A rendelkezést azonban a szabadkai hatóságok némely alkalmazottja elszabotálta: „Tisztelettel jelentem, hogy a zsidók közszolgálatának és megbízásának tárgyában kiadott belügyminiszteri rendeletben foglalt határidőnek nem tudtam eleget tenni, mert a május 10-ére megadott határidőt dr. Polgár Ernő t. b. tanácsnok többszöri kérésem dacára sem tartotta be, sőt annak dacára, hogy megmondtam neki, hogy csak azokét adja be, akikét már felülvizsgálta és rendben találta, a pénzügyi osztályhoz tartozó tisztviselők személyi lapjait még ma reggelre sem adta be hozzám, szóbelileg azt az indoklást adta, hogy nagyon sok az alkalmazottja és nem ért rá felülvizsgálni azokat. Ezzel kapcsolatban bátor vagyok rámutatni arra, hogy Polgár tanácsnok május 13-án elutazott Bocsára és onnan csak 14-én este jött meg és hogy tegnap d. u. sem vizsgálta felül a személyi lapokat, mert hivatalában kerestem, de ő elment a pénzügyigazgatóhelyettessel a zálogházakat megnézni. Dr. Polgár az adott határidőkkel egyáltalán nem törődik. Ha Ő úgy találta helyesnek, hogy a Pénzügyigazgatóval a zálogtárgyakat nézze meg, az adóhivatali főnökhelyettes a tisztviselők személyi lapjait felülvizsgálhatta volna és a kimutatást elkészítve benyújthatta volna hat nappal a megadott határidő után. Minthogy a felelősséget az esetleges késedelemért nem vállalhatom már tovább, kérem Polgár-mester Úr hatásos intézkedését. Szabadka, 1944. V. 17. polgármesterh.”²⁶¹

²⁶¹ IAS F:60/II.19349/1944.

Akcije protiv Jevreja nisu se zaustavile samo na zatvaranju prodavnica i fabrika, na konfiskaciji imovine i prese-ljavanju u geto. Uprava subotičkih pijaca je 5. maja donela uredbu da oni građani koji imaju obavezu da nose žutu šestokraku zvezdu imaju pravo da svakog dana u nedelji na pijacama, kao i kod proizvođača i kod preprodavaca, kupuju samo posle 10 sati pre podne. Uredba je strogo za-branjivala da prodavci na pijacama deo svoje robe ostav-ljaju na stranu za period posle 10 sati i predviđala je da oni koji se oglušē o ovu uredbu mogu na osnovu 5. tačke 1. paragrafa zakona 1920. XV. da budu krivično gonjeni i momentalno internirani. Strogo pridržavanje ovoj uredbi kontrolisala je policija i gradska uprava.²⁶²

Laslo Endre, državni sekretar unutrašnjih poslova, po-setio je Suboticu 2. maja 1944. godine. Endre se prvo u Segedinu informisao o primenjivanju jevrejskih zakona, a nakon toga je u popodnevnim časovima doputovao u Suboticu, gde su ga dočekali gradonačelnik Jene Sekelj i zamenik kapetana policije Ištvan Simon. Državni sekretar je sa svojom pratnjom posetio logor za internaciju, tačnije geto, organizovan u zgradi Gornjebačkog parnog mlina. Po izveštaju lista *Délvidéki Magyarság* tokom svoje posete „Vitez Laslo Endre je iskazao svoje zadovoljstvo gradona-čelniku dr Jeneu Sekelju zbog toga što su u Subotici hitno i tačno sproveli sve tačke uredbe vezane za Jevreje.”²⁶³

²⁶² IAS F:60/kg.1323/1944.

²⁶³ *Délvidéki Magyarság*, 2. maj 1944.

A megszorító intézkedések nem csak az üzletek, üze-mek bezárásában, a rekvirálásokban és a gettóba való köl-tőtetésben nyilvánultak meg. A szabadkai Piacrendészeti Igazgatóság május 5-én hozott rendelete értelmében a sár-ga csillag viselésére kötelezettek a város összes napi és heti piacán, valamint a termelőknél és a viszonteladóknál csak délelőtt tíz óra után vásárolhattak. A rendelet szigorúan megtiltotta, hogy a piaci árusok félretegyék cikkeik egy ré-szét a tíz órai időszakra, s kilátásba helyezte, hogy tettené-rés esetén az érintettnek az 1920. XV. tc. 1. paragrafusának ötödik pontja értelmében bűnvádi feljelentéssel és azon-nali internálással kell szembesülnie. Az utasítás szigorú betartását a rendőri és a városi hatóságok ellenőrizték.²⁶²

Május 2-án Endre László belügyi államtitkár Sza-badkára látogatott. Elsőként Szegeden informálódott a zsidórendeletek végrehajtásáról, majd ezután a délutáni órákban utazott Szabadkára. Ott Székely Jenő polgármes-ter és Szimon István rendőrkapitány-helyettes fogadta. Az államtitkár a kíséretével megsejmelte a Felsőbácskai gőzmalom épületében létrehozott internálótábort, illetve a gettót. A *Délvidéki Magyarság* tudósítása szerint „Vitez Endre László meglegedését fejezte ki dr. Székely Jenő pol-gármester előtt azért, hogy Szabadkán sürgősen és pon-tosan végrehajtották a zsidókra vonatkozó rendelkezések minden intézkedését.”²⁶³

²⁶² IAS F:60/kg.1323/1944.

²⁶³ *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 2.

U subotičkom getu snabdevanje mesom i mašču nije bilo zadovoljavajuće. Zbog toga je 12. maja uredba ministra za opšte nabavke dala uputstvo da sve osobe koje su smeštene u sabirne centre u svom mestu stanovanja moraju da dobijaju svoj deo iz mesečnog kontingenta predviđenog za civilno stanovništvo.²⁶⁴

Stanovnici geta su i uprkos sve težoj situaciji pokušavali da žive „normalnim svakodnevnim životom”. Mikloš Halbror je 4. maja bio ovlašćen od strane Jevrejskog saveta da traži od gradske vlasti dozvolu da Jevreji svakog petka posećuju parno kupatilo Heler u ulici Baćanji. Gradonačelnik je na kraju doneo odluku da građani koji imaju obavezu da nose Davidovu zvezdu mogu da koriste kupatilo petkom, žene od 8 ujutru do podneva, a muškarci u popodnevnim časovima.²⁶⁵

Uslovi života za Jevreje su, međutim, postajali sve gori. Subotička policija je donela uredbu po kojoj počevši od 16. maja Jevreji ni nedeljom ni praznicima ne smeju da napuštaju teritoriju geta, a radnim danima bilo im je zabranjeno da od 7 sati uveče do 9 ujutru napuštaju geto u koji su bili raspoređeni. I slobodno kretanje tokom sedmice im je bilo strogo ograničeno. Kapije geta su smele da se prekorače isključivo zbog posla ili nabavke namirnica. Tramvajem su Jevreji smeli da se voze isključivo u zadnjem delu pomoćnih kola. Po slovu uredbe Jevrejima je bilo zabranjeno da uđu na Palić ili u veliki park u njegovoj blizini. Zabranili

²⁶⁴ IAS F:60/XV.22584/1944.

²⁶⁵ IAS F:60/XX.20635/1944.

A szabadkai gettóban nem volt megfelelő a hús- és a zsírellátás, ezért a közellátásügyi miniszter május 12-ei rendelete arra adott utasítást, hogy mindazok, akiket a lakóhelyükön létesített gyűjtőtáborban helyeztek el, a lakosság részére megállapított havi kontingenskeret terhére kell hogy részesüljenek az élelmiszerből.²⁶⁴

A gettó lakói az egyre nehezebb helyzet ellenére is megpróbálták „élni a mindennapjaikat”. Halbrohr Miklós május 4-én a Zsidó Tanács megbízásából azt a kérést terjesztette elő, hogy a Heller-féle Batthyány utcai gőzfürdőt a zsidók minden pénteken látogathassák. A polgármester végül olyan döntést hozott, hogy a fürdőt péntekenként reggel nyolc órától délig a sárga csillag viselésére kötelezett nők, a délutáni órákban pedig a férfiak használhatták.²⁶⁵

A megszorítások azonban egyre súlyosbodtak. Május 16-án a szabadkai rendőrkapitányság olyan rendeletet hozott, amelynek értelmében a szabadkai zsidók vasárnap és ünnepnapokon egyáltalán, hétköznaponként pedig este hét és reggel kilenc óra között nem hagyhatták el a gettó területét. A hétköznapi szabad mozgás is korlátozva volt. Kizárólag munkába állás vagy élelemszerzés céljából lehetett átlépni a gettó kapuját. Villamoson a zsidók csak az utolsó pótkocsi hátsó felében utazhattak, s tilos volt számukra Palicsfürdő és az ott található Nagypark területének látogatása. Megtiltották nekik a színházba járást, a mozikban pedig csak az első előadásra engedték be őket.

²⁶⁴ IAS F:60/XV.22584/1944.

²⁶⁵ IAS F:60/XX.20635/1944.

su im i odlazak u pozorište, a u bioskop su ih puštali samo na prve predstave. Takođe im je bilo zabranjeno da posećuju gostionice, kafane i barove.²⁶⁶ Udruženje „Turul”²⁶⁷ je odštampalo proglas da osim berbera, frizera, poslastičara i trgovaca prehrambenim proizvodima, sve ostale radnje moraju da odbiju da usluže Jevreje. Mnogi su se priklonili tom proglasu i na ulazima brojnih radnji se pojavila tabla „Jevreje ne poslužujemo”.²⁶⁸

Nakon deportacije Jevreja subotički savetnik za kulturu je 8. jula dao hitno i neopozivo uputstvo da Gradska biblioteka i Gradska trgovačka škola u pet primeraka naprave spisak dela jevrejskih autora. U spisku je moralo da bude navedeno ime autora, naslov dela, jezik na kome je pisano, žanr, oznaka i broj primeraka kojim je institucija raspolagala. Knjige koje su se našle na listi trebalo je da se čuvaju odvojeno od ostalih i mogle su da se izdaju samo u cilju obrazloženog i opravdanog naučnog istraživanja i to isključivo odraslim osobama.²⁶⁹

²⁶⁶ Délvidéki Magyarország, 16. maj 1944.

²⁶⁷ Udruženje Turul su osnovali 3. avgusta 1919. godine kao udruženje studenata. Uz ime ovog udruženja mogu da se vežu antisemitski ispadi na fakultetima, a od 1928. godine i organizovanje antisemitskih protesta. Iako je tokom pokušaja restauracije Karla IV udruženje Turul stalo uz Mikloša Hortija, vlast su kritikovali s aspekta rasnih zakona i zahtevali su antijevrejsku i antinemačku „promenu straže”. Imali su otprilike 40.000 članova, ali je dosta levičarski i komunistički orijentisanih studenata tražilo prijem u udruženje. Zbog raznih nesloga udruženje se 1943. godine razdvojilo. Privremena narodna vlada je 1945. godine stavila udruženje van zakona. O udruženju Turul vidi opširnije: Kerepeszki Róbert: Udruženje Turul. In: Romsics Ignác (urednik): Madarska desničarska tradicija 1900-1948. Budimpešta, 2009. str. 341–376.

²⁶⁸ Délvidéki Magyarország, 17. maj 1944.

²⁶⁹ IAS F:60/20244/1944.

Ugyancsak tilos volt megjeleniük a vendéglőkben, kávéházakban, bárókban.²⁶⁶ A Turul Szövetség²⁶⁷ pedig olyan felhívást tett közzé, hogy a borbélyok, fodrászok, cukrászok és élelmiszer-kereskedők kivételével a többi üzlet tagadja meg a zsidók kiszolgálását. Ennek sokan eleget is tettek, és számos üzlet bejáratára kitétték a „Zsidót nem szolgálunk ki” táblát.²⁶⁸

Július 8-án – a deportálások után – Szabadka kultúrtańacsnoka arra adott azonnali végrehajtással járó utasítást, hogy a Városi Könyvtár, illetve a Városi Kereskedő Tanonciskola öt példányban készítsen kimutatást a zsidó szerzők műveiről. A jelentésnek tartalmaznia kellett a szerző nevét, a mű címét, nyelvét, jellegét, megjelölését, illetve azt, hogy egy-egy könyvből a két intézményben hány példány van. A listázott köteteket a könyvtárban elkülönítve kellett őrizni, s csak indokolt esetben, igazolt tudományos kutatás céljából, kizárólag felnőtteknek lehetett kiadni őket.²⁶⁹

²⁶⁶ Délvidéki Magyarország, 1944. május 16.

²⁶⁷ A Turul Szövetséget 1919. augusztus 3-án mint egyetemi diákszervezetet alapították. Nevéhez köthetők az egyetemeken történt antisemita kilengések, 1928-tól pedig az antisemita tüntetések megszervezése. Noha IV. Károly restaurációs kísérleteikor a Turul Horthy Miklós mellett állt ki, magát a rendszert fajvédő alapokról kritizálva zsidó és németellenes „örségváltást” követelt. Mintegy 40.000 tagja volt, több baloldali és kommunista hallgató is kérte a felvételét. A törésvonalak miatt a szervezet 1943-ban szétszakadt, 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány törvényt kívül helyezte. A Turul Szövetségről bővebben lásd: Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. In Romsics Ignác szerk.: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Budapest, 2009, Osiris Kiadó. 341–376. o.

²⁶⁸ Délvidéki Magyarország, 1944. május 17.

²⁶⁹ IAS F:60/20244/1944.

Inače, nisu samo u lokalnoj samoupravi postojali hrabri pojedinci poput Ernea Polgara, koji su prema svojim mogućnostima pokušavali da pomognu ljudima u krajnjoj nevolji. Sledeće pismo nam otkriva na koji način je seljanka iz Hajdukova pokušavala da spase jevrejskog dečaka: „Ja, Erna Valentin, s poniznošću potpisana, evangelističke verispovesti, 46-godišnja neudata žena molim da mi se preda iz geta petogodišnji dečak Emil Milan Ingus, koga sam i do sada ja podizala i krstila, iako potiče iz jevrejske porodice, da bih ga i dalje vaspitavala u hrišćanskoj veri i duhu nacionalsocijalizma. Pomenutom detetu su roditelji: Šandor Ingus, interniran na prisilni rad u borski rudnik, majka mu je internirana u Budimpešti, tako da se dete trenutno nalazi sa starijom sestrom u subotičkom getu bez ikakvog vaspitanja. Budući da sam neudata i da zbog godina ne mogu da računam na udaju i porodicu, rado bih i preuzela odgovornost za dete, koje sam i do sada vaspitavala, da ga i nadalje podižem i izdržavam od svojih prihoda. Hajdukovo, 9. jun 1944. godine. S poštovanjem, Erna Valntin.”²⁷⁰

Pošto nismo upoznati sa daljom sudbinom većnika Ernea Polgara, detaljno ćemo rekonstruisati posledice pisma Erne Valentin. Njenu molbu je 14. juna subotički zamenik beležnika odbio uz sledeće obrazloženje: „Morao sam da donesem ovakvu odluku iz razloga što hrišćanske žene prvenstveno moraju da budu svesne da i među članovima porodica vojnika koji se bore na ratištu postoje hrišćanska deca koja zaslužuju pomoć. Štaviše, ako bi na rat koji se sada vodi gledali iz perspektive hrišćanskog nacionalsocija-

²⁷⁰ IAS F:60/XX.26596/1944.

Egyébiránt nem csak a közigazgatásban voltak olyan bátor emberek, mint Polgár Ernő, aki a végveszélyben a bajbajutottak segítségére sietett. Közéjük tartozott Wallentin Erna hajdújárású paraszttasszony is. „Alázattal alulírott Wallentin Erna, evangélikus vallású 46 éves hajadon kérek a zsidó családból származó, de tőlem eddig is nevelt és megkeresztelkedett 5-éves fiúgyermek Ingusz Milán Emil szabadkai gettóból való kiadását, és kérem őt nekem továbbá keresztény hitben és nemzetiszocialista szellemben való nevelésre átadni. Illetőnek szülei: apja Ingusz Sándor munkaszolgálatos a bori bányában, anyja internálva van Budapesten, úgy hogy a gyermek egyelőre egy nénjénél a szabadkai gettóban él, minden nevelés nélkül. Mivel hajadon vagyok és tekintettel a koromra férjhezmenésre és családra nem számíthatok, szeretném és vállalom ezt a gyermeket, akit eddig is én neveltem, magamhoz venni és saját költségre tovább nevelni. Hajdújárás, 1944. jún. 9-én. Teljes tisztelettel: Wallentin Erna.”²⁷⁰

Míg Polgár Ernő tanácsos sorsának alakulását nem ismerjük, addig Wallentin Erna levelének következményeit részleteiben fogjuk rekonstruálni. Kérelmét június 14-én a szabadkai aljegyző a következő indoklással utasította el: „Így kellett határoznom, mivel őskeresztény nőknek elsősorban érezniök kell, hogy van a fronton küzdő katonák családtagjai, illetve gyermekeik között is megsegítésre érdemes keresztény gyermek. Sőt, ha becsületes keresztény nemzeti szociálista szemmel nézzük a mai háborút, bizonyára fog találni keresztény hadiárvákat is, akik jobban megérdem-

²⁷⁰ IAS F:60/XX.26596/1944.

lizma, verovatno je da ćete naći i hrišćansku ratnu siročad koja su mnogo više zaslužila pomoć nego zaostali izdanci međunarodnog jevrejstva. Zaista me je iznenadila molba u vezi pomenutog slučaja i činjenica da i u današnjoj nacionalsocijalističkoj državi postoje pojedinci koji se bave spasavanjem Jevreja i obraćaju se vlastima svojom molbom za svaku osudu. Istovremeno uz originalnu molbu predmet sam dostavio nadležnima za dalje postupanje i odlučivanje o potrebnim merama.²⁷¹

Zamenik beležnika je još istog dana napisao pismo Komandi žandarmerije na Ludašu: „Šaljem vam molbu Erne Valentin iz Subotice – Hajdukovo br. 367 – da bi vaša straža utvrdila u kakvoj je vezi imenovana sa roditeljima deteta u vezi koga je poslata molba. Da li se kod nje nalazi neka jevrejska pokretna imovina, da li je ona prijavljena i zašto je iznenada postala tako velikodušna da hoće da usvoji jevrejsko dete iz geta, bez obzira što ima toliko ratnih siročadi među hrišćanima koje bi mogla da usvoji. Molim vas da ispitajte ovu molbu za spasavanje jevrejskog deteta. Nadalje vas molim da utvrdite da li je imenovana nacionalno pozvana, da bi na osnovu rezultata istrage odlučili da li je potrebno da učinimo korake u vezi internacije.”²⁷²

Okružna žandarmerija iz Segedina je 27. juna poslala detaljan izveštaj u Suboticu. Erna Valentin se pred žandarima koji su je ispitivali na kraju slomila i odustala je od svoje prvobitne namere da usvoji Emila.²⁷³

²⁷¹ Isto.

²⁷² Isto.

²⁷³ Isto.

lik a segítséget, mint a nemzetközi zsidóság visszamaradott sарjai. Igazán meglepett fenti tárgyban adott kérés, hogy még a mai nemzeti szocialista államban akadnak egyének, akik a zsidók megmentésével foglalkoznak és elítélendő kérésükkel a hatósághoz fordulnak. Az ügy kivizsgálását egyidejűleg a kérvény eredeti csatolásával az illetékes hatósághoz megküldtem, ahol az ügyet majd elbírálják és annak alapján intézkedni fognak.”²⁷¹

Az aljegyző még aznap írt a ludasi csendőrparancsnokságnak: „Wallentin Erna Szabadka – Hajdújárás 367 sz. a. lakós kérelmét megküldöm azzal, hogy állapítsa meg a csendőrörs, hogy nevezett milyen összeköttetésben van a kérelemben előadott zsidó gyerek szüleivel. Van-e nála zsidó ingóság, azok be vannak-e jelentve és hogy miért lett egyszerre olyan nagylelkű, hogy a gettóból egy zsidó gyermeket akar örökbe fogadni, holott van elég hadiárva a keresztények között, akiket örökbe lehet fogadni. A zsidó gyerek ezen megmentésére irányuló kérelem kivizsgálását kérem. Kérem továbbá megállapítani, hogy nevezett nemzeti szempontból megbízható-e, és a vizsgálat eredménye alapján az internálása ügyében a szükséges intézkedés megtételét.”²⁷²

Június 27-ére a szegedi csendőrkerület részletes jelentést küldött Szabadkára. Wallentin Erna az őt faggató rendőrök előtt végül megtört, s lemondott eredeti kérelméről, Emil örökbefogadásáról.²⁷³

²⁷¹ Uo.

²⁷² Uo.

²⁷³ Uo.

Preseljenje u geto dovelo je do brojnih porodičnih drama. Na primer, supruga Jenea Jakobčića, rođena Vera Sepeši, obratila se subotičkoj policiji sa molbom da joj puste iz geta sina, maloletnog Andraša. U molbi je ukazala na činjenicu da je maloletni Andraš njen sin iz prvog braka i da je presudom br. P. 1309/1943 subotički sud raskinulo njen brak sa Endreom Tisom, a dete poverio majci. „*Budući da ja nisam Jevrejka, a po važećim propisima koji ograničavaju Jevreje moj bivši muž je na prinudnom radu izvan teritorije Subotice, o svom maloletnom sinu mogu da vodim brigu samo ako živi u domaćinstvu zajedno sa mnom.*”²⁷⁴ Da li je na kraju uspela da spase sina ne možemo da znamo, jer u arhivskoj građi vezanoj za ovaj slučaj nema drugih dokumenata.

Lajoš Kovač, obučar iz Subotice, želeo je da iz geta spase svoju suprugu i u tom cilju je nabavio čak i potvrdu od vlasti da je toliko bolestan da je upućen na stalnu negu svoje supruge. Sa potvrdom i molbom obratio se 6. juna 1944. godine policijskoj upravi. Slučaj je u jednom trenutku zastao. Vlasti su naime prvo zatražile istragu gde uopšte na teritoriji grada osobe jevrejskog porekla smeju da stanuje ili da borave. U vezi ovog slučaja na kraju nije doneta nikakva odluka, jer su vlasti 29. juna 1944. godine došle do zaključka „*da je nakon deportacije Jevreja geto prestao da postoji, te je slučaj postao bespredmetan.*”²⁷⁵

²⁷⁴ IAS: F:60/XX.24148/1944.

²⁷⁵ IAS F:60/XX/27086/1944.

A gettoba való telepítés számos családi drámát is okozott. Jakobsics Jenőné (szül. Szepessy Vera) például azzal a kéréssel fordult a szabadkai rendőrkapitánysághoz, hogy az első házasságából származó kiskorú András nevű fiát adják ki a gettóból. A kérvényében rámutatott arra, hogy a P. 1309/1943. számú ítélettel a szabadkai törvényszék felbontotta Tisza Endrével kötött házasságát, a gyermeket pedig a nő gondjaira bízta. „*Mivel én nem vagyok zsidó a zsidók jogait korlátozó rendeletek értelmében, volt férjem pedig munkaszolgálatot teljesít Szabadka területén kívül, kiskorú gyermekemről csakis úgy tudok gondoskodni, ha az velem az én háztartásomban él.*”²⁷⁴ Hogy végül sikerrel járt-e, vagy sem, nem tudjuk, az ügyet tároló aktában és az irattári irományjegyzékben ugyanis nincs feltüntetve ezzel kapcsolatos egyéb dokumentum.

Kovács Lajos cipész a feleségét szerette volna kimenteni a gettóból. E célból még hatósági igazolást is szerzett róla, hogy súlyos beteg, és emiatt neje állandó ápolására van utalva. Az igazolással és a kérelmével 1944. június 6-án fordult a rendőrséghez. Az ügy azonban elakadt. A hatóságok ugyanis elsőként annak kivizsgálását rendelték el, hogy a város területén egyáltalán hol tartózkodhat, illetve lakhat zsidó személy. Az esetet illetően végül nem is született döntés, mivel 1944. június 29-én a hatóságok arra a megállapításra jutottak, hogy a „*zsidók elszállításával kapcsolatban a gettó megszűnt, így az ügy tárgyatalan.*”²⁷⁵

²⁷⁴ IAS F:60/XX.24148/1944.

²⁷⁵ IAS F:60/XX/27086/1944.

Na osnovu dosadašnjih izvora do najmasovnijih pokušaja spasavanja došlo je nakon ukidanja subotičkog geta, 22. juna 1944. godine kada je uhapšeno 126 Subotičana koji su zatočeni u centralnom getu u Bačalmašu u Mađarskoj (Subotičane su prvo tamo transportovali) odnosili pakete s namirnicama.²⁷⁶

Dok su u krajnjoj ugroženosti pojedini građani pokušavali da pomognu svojim bližnjima, a drugi članovima svoje porodice, bilo je i slučajeva da se neko, kao na primer udovica Frideša Bahingera, obrati sasvim drugačijom molbom gradonačelnikovom kabinetu. „Nasledila sam zanat svog pokojnog muža, zanatsku radnju za pozlatu nameštaja i izradu ramova. Zanatska radnja je tada bila još u povoju i ja sam je razvila do ekonomski jake firme na dobrom glasu, obrazujući i svoja tri sina da savladaju zanat. Nažalost, počeo je ovaj užasan rat, a za moj zanat potrebne sirovine koje se dobijaju u ograničenim količinama, te je moja egzistencija postala neizvesnija nego za vreme nekadašnje Jugoslavije, kada sam živela kao pripadnica manjine. Za moju delatnost neophodne su sledeće sirovine, npr. ekseri, tutkalo, vosak, šelak i staklo, a tu robu Državna služba za ekonomisanje sirovinama ili isporučuje mojoj firmi u vrlo malim količinama ili je uopšte ne isporučuje, budući da se izrada ramova smatra luksuznom robom. Nedostatak sirovina je u potpunosti prekinuo proizvodnju, te sam suočena sa potpunom ekonomskom propašću bila primorana da 1941. godine prodam svoj vinograd koji sam nasledila od pokojnog oca da bismo ja i porodica osigurali preživljava-

²⁷⁶ Délvidéki Magyarország, 23. jul 1944.

Az eddigi források alapján a legtömegesebb mentőakcióra a szabadkai gettó felszámolása után került sor. 1944. június 22-én 126 szabadkai tartóztattak le, akik a bácsalmási összpontosított gettó (először ide szállították a szabadkaiakat is) lakóinak vittek élelmiszercsomagot.²⁷⁶

Míg a végveszélyben némelyek embertársaik, családtagjaik segítségére igyekeztek sietni, addig például Bachinger Frigyesné egészen más ügyben fordult a polgármesteri hivatalhoz. „*Boldogult férjem iparát örököltem bútornyozó és képrámkészítő kisipart. Amely a kezdetén volt, ma már igen jó hírnévnek örvendő iparrá fejlesztettem, a három fiamat is az iparba neveltem. Sajnos közbe jött ez a borzalmas háború és az iparomba olyan nyersanyagok szükségesek, amelyek mind zárolt cikk révén most még nehezebbé vált a megélhetésem, mint az elmúlt Jugoszláv alatt mint kisebbségnek jutott. Iparomba a következő nyersanyagok szükségesek pld. Szeg, enyv, gyanta schellak és üveg, az Országos anyaggazdálkodás igen keveset vagy egyáltalán semmit sem utal ki cégem részére, mert luxus cikk révén a rámkészítés. A nyersanyaghiány teljesen megbénította iparomba a termelést, úgy hogy már a teljes anyagi összeomlás előtt állva kénytelen voltam 1941-ben eladni 1300 négyszögöl szőlőmet amit boldogult édesapámtól örököltem és azt éltük fel családommal. 1942 március 20-án a két legidősebb fiam megértve a Führer szavát és felhívását az Európát fenyegető Bolsevizmus ellen bevonultak az Önkéntes Német SS alakulathoz, ahol már a harmadik éve teljesítenek katonai szolgálatot, ebből a három évből tizenegy hó-*

²⁷⁶ Délvidéki Magyarország, 1944. július 23.

nje. Razumevši reči i poziv Firera o boljševizmu koji preti Evropi, moja dva starija sina su se 20. marta 1942. godine prijavili u Dobrovoljnu SS jedinicu, gde se već treću godinu nalaze u vojnoj službi, a od toga su 11 meseci proveli na ruskom frontu, kao što trenutno služe vojsci u Francuskoj u odbrani evropskih granica. Iz ovih razloga, kao udovica bivšeg vojnika i majka vojnika na ratištu polažem pravo na jevrejsku radnju i molim Gradonačelnikov kabinet da utiče na to da se mojoj firmi dodeli, zajedno sa postojećom robom, farbara Jožefa A. Vašvarija na Musolonijevom trgu br. 6 ili farbara Đerđa Nemenjija na Musolonijevom trgu br. 5, da bi dok mi se sinovi bore na ratištu i ja imala sigurnu egzistenciju, budući da nemam ni imovinu, ne dobijam ni pomoć, a treći sin će sada da se prijavi među dobrovoljce, iako je tek napunio 18 godina. Ukoliko i dođu kući kao pobednici ovenčani slavom da i njihova egzistencija bude osigurana. Mi nismo imućni, budući da imamo jednu kuću zajedno sa decom u ulici Berčenji br. 34 čija je vrednost danas cca. 50.000 penga, a radionica zajedno sa mapinama vredni 25.000 penga. Osim toga ne posedujemo nikakvu drugu imovinu. Iščekujući pravedno rešenje moje ponizne molbe ostajem udova Frideša Bahingera, Subotica, 5. juni 1944. godine.”²⁷⁷

Nisu samo u vezi poslovnih prostora i inventara u njima stizale ovakve ili slične molbe. Bilo je i slučajeva kada je molba stizala u vezi vrlo određene i skupocene opreme. U vezi zatvaranja jevrejske bolnice smo već ranije pomenuli profesora univerziteta i rentgenologa specijalistu, Janoša

²⁷⁷ IAS: F:60/XX.30183/1944.

napot az Orosz fronton harcoltak és most a Francia fronton harcolnak Európa határaiért. Ezen indokoknál fogva mint frontharcos özvegye és frontkatonák édesanyja igényt tartok egy Zsidó üzletre, még pedig kérem a tek. Polgármesteri hivatalt, hogy hasson oda, hogy a Vasvári A. József festék üzletét Mussolini tér 6, vagy Neményi György festéküzletét Mussolini tér 5 szám alatt utalná ki árúval együtt cégemnek hogy addig is míg a fiaim a fronton küzdenek nekem megélhetésem legyen biztosítva, mer se vagyonom se segélyben nem részesülök és harmadik fiam is most megy szintén Önként katonának pedig alig múlt 18 éves. És ha haza jönnek győztesen és dicsőségesen tovább az Ő megélhetésük is biztosítva legyen. Jó magam nem vagyok vagyonos, mert egy házunk van együtt a gyerekekkel Bercsényi u 34 szám alatt, a mai értéke circa 50,000P ezenkívül a kis rámaműhelyem berendezése gépekkel együtt circa 25,000P egyéb ingó, vagy ingatlannal nem rendelkezünk. Alázatos kérésem méltányos elbírálását kérve vagyok, Szabadka, 1944 júni 5, Hazafias tisztelettel: özv. Bachinger Frigyesné.”²⁷⁷

Nem csak az üzlethelyiségek és a bennük található készletek kapcsán érkeztek ilyen beadványok. Olykor egy-egy konkrét, drágább tárgy átadására írtak kérelmet. A zsidókórház megszűnésével kapcsolatban már fentebb említett Bárány János egyetemi magántanár, röntgenszakorvos április 24-én egyenesen a belügyminiszternek küldött egyszerre két levelet. Az első levélben a szabadkai Mária Valéria Közkórház számára igényelte Mezey László röntgenorvos lefoglalt röntgenberendezését. Az ugyanaznap

²⁷⁷ IAS F:60/XX.30183/1944.

Baranja, koji je 24. aprila poslao istovremeno dva pisma direktno ministru unutrašnjih poslova. U prvom pismu je za subotičku opštu bolnicu Marije Valerije zahtevao zaplenjenu rentgensku opremu rentgenologa Lasla Mezeija. U drugom pismu poslatom istog dana, napisao je sledeće: „S dužnim poštovanjem šaljem vam molbu da zatvorenu rentgensku ordinaciju, rentgenske aparate, kao i lekarsku opremu dr Imrea Kona /ulica Medrei br.5/ budete ljubazni da izdate meni na korišćenje. Kao opravdani razlog navodim da kao profesor na fakultetu za dve godine nisam uspeo da dođem ni do stana ni do odgovarajuće ordinacije, isključivo sam u bolnici na kraju grada mogao da primam bolesnike koji su na zahtev za specijalističkom dijagnozom bili upućivani meni. Budući da bi svojom navedenom molbom prvenstveno mogao da pomognem bolesnicima kojima je potreban rentgenski snimak, molim da donesete afirmativnu odluku u vezi moje molbe.”²⁷⁸

Oba slučaja su se odugovlačila. Gradonačelnik je tek 14. juna poslao odgovor: „Obaveštavam dr Janoša Baranja, univerziteskog profesora i načelnika opšte bolnice Marije Valerije, na osnovu dopisa Ministra unutrašnjih poslova 304.252/944.XVI. da se lekarska oprema i aparati za rentgen koji su zaplenjeni u jevrejskim ordinacijama i preneti u bolnicu imaju smatrati nacionalnom imovinom i da su do donošenja zakonskih uredbi pohranjeni u bolnici samo u cilju osiguravanja stručne zaštite. Saglasno toj uredbi rentgenska oprema dr Imrea Kona ne može se ustupiti civilnim licima čak ni na korišćenje. Uredaji za rentgensku terapiju

²⁷⁸ IAS: F:60/XX.24016/1944.

megküldött második levél pedig a következőket tartalmazta: „Tisztelettel kérem, hogy Kohn Imre dr /Megyeri út 5./ megszüntetett röntgen rendelőjét nekem kiutalni szíveskedjék és annak röntgenkészülékét, valamint orvosi berendezését nekem használatra kiadni kegyeskedjék. Indoklásul felhozom, hogy egyetemi magántanár létemre két esztendő alatt nem sikerült a városban lakáshoz és megfelelő rendelő helyiséghez jutni, csupán a város végén fekvő kórházban tudtam a nálam szakrendelésre jelentkező betegeket ellátni. Tekintettel arra, hogy fenti kéréssel elsősorban a röntgenvizsgálatra szoruló betegeken tudnék segíteni, kérem annak kedvező elintézését.”²⁷⁸

Mindkét ügy elhúzódott. A polgármester csak június 14-én adott választ: „A m. kir. Belügyminiszter Úr 304.252/944. XVI. számú leirata alapján értesítem dr. Bárány János egyet. magántanárt a Mária Valéria közkórház igazgató főorvosát, hogy a zsidó rendelőkben lefoglalt és a kórházba szállított orvosi felszerelések és röntgenkészülékek nemzeti vagyonnak tekintendők és a további törvényes intézkedésig csak szakszerű megőrzés céljából lettek a kórházban elhelyezve. Erre való tekintettel dr. Kohn Imre röntgen készüléke magánügyeknek még használat céljából sem utalható ki. Dr. Mezei László röntgen-therápiás berendezésének használatbavételét az általános közegészségügyi érdekek szem előtt tartása mellett a Mária Valéria közkórháznak a tulajdonjog törvényes és végleges rendezéséig azzal engedem meg, hogy a leltár szerint használatba vett felszerelés szakszerű kezeléséről és jókarban tartásáról a Mária Valéria közkórház tartozik gondoskodni.”²⁷⁹

²⁷⁸ IAS F:60/XX.24016/1944.

²⁷⁹ Uo.

*dr Lasla Mezeija se u interesu opšteg zdravlja mogu ustupiti na korišćenje opštoj bolnici Marije Valerije sve do konačnog i zakonskog rešavanja imovinskog prava, uz uslov da prema koja je primljena uz inventarski broj bude korišćena stručno i održavana besprekorno, za šta odgovornost snosi opšta bolnica Marije Valerije.*²⁷⁹

Da je vlastima u Subotici, a visokim zvaničnicima nesumnjivo, bilo jasno šta će da bude dalja sudbina Jevreja, osim već pomenutog martovskog izveštaja komandanta policije, potvrđuje i jedan posredni dokaz kao što je odluka Gradskog ureda za socijalna pitanja doneta 17. maja 1944. godine, u kojoj se pojašnjavaju pravna pitanja vezana za sudbinu imovine Jevreja, koji će u skoroj budućnosti da budu deportovani. U ovoj odluci ured primio je k znanju i pokrenuo postupak na osnovu uredbe 230.900/1944 i 231.300/1944 Mađarskog kraljevskog ministra unutrašnjih poslova u vezi pitanja imovine odsutnih Jevreja, i dao je uputstvo gradonačelniku da u slučaju imovine odsutnih ili sprečenih Jevreja, uz prikaz njihovih ličnih podataka pošalje i predlog o tome šta treba da bude stavljeno pod zaštitu, a Gradski ured za socijalna pitanja će „[...] potražiti gradonačelnika pozivajući se na pomenuti cirkularni dopis da u vezi do sada interniranih ili ubuduće interniranih Jevreja i svih onih Jevreja koji su iz raznih razloga sprečeni da raspoložu svojom imovinom hitno i bezuslovno budu poslani svi podaci koji im stoje na raspolaganju. Ured ne traži paušalni izveštaj, nego detaljan i pojedinačan izveštaj koji mora da sadrži ime vlasnika, njegovu poslednju

²⁷⁹ Isto.

Hogy a szabadkai hatóságok, legalábbis a vezető beosztásban lévő személyek tisztában voltak a zsidóság várható sorsával, azt a rendőrfőnök márciusi jelentésén kívül – közvetve ugyan, de – a városi árvaszék 1944. május 17-ei határozata is bizonyította, melyben a későbbiekben deportálandó zsidók vagyonának kezelésével kapcsolatos jogi lépések voltak tisztázva. Az árvaszék ebben tudomásul vette és intézkedéseket fogantatosított a m. kir. belügyminiszter 230.900/1944 és 231.300/1944., a távollévő zsidók részére gondnok kirendelése tárgyában meghozott rendeletére. Az árvaszék arra utasította a polgármestert, hogy a távol lévő vagy gátolt zsidók vagyona esetében azok személyi adatainak közlésével tegyen előterjesztést a gondnokság alá helyezésre: „[...] az árvaszék megkeresi a város polgármesterét, utalással a fenti számú körrendeletre, hogy az eddig internált, vagy a jövőben internálandó, vagy egyébként vagyona kezelésében gátolt és vagyonnal rendelkező zsidók tekintetében haladék nélkül ide előterjesztést tenni szíveskedjék. Az árvaszék nem kimutatás szerű előterjesztést kér, hanem egyénenkénti előterjesztést. Az előterjesztésbe belefoglalandó a tulajdonos neve, utolsó lakcíme, születési helye és ideje, vallása és foglalkozása, vagyon megjelölése, továbbá az a körülmény, hogy az illető internálva van-e, vagy milyen más módon van gátolva vagyona kezelésében.”²⁸⁰

Az árvaszéki utasítás előtt két nappal, 1944. május 15-én Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter küldött körrendeletet, melyben a gyűjtőtáborokban elhelyezendő és elkülönítendő zsidók vagyonának biztosítását sza-

²⁸⁰ IAS F:60/XX/21910/1944.

*adresu, mesto i datum rođenja, veru i zanimanje, oznaku imovine, kao i okolnost da li je određena osoba internirana ili je na neki drugi način sprečena u raspolaganju svojom imovinom.*²⁸⁰

Dva dana pre ovog uputstva Gradskog ureda za socijalna pitanja ministar finansija, Lajoš Remenji-Šneler, poslao je 15. maja cirkularno pismo u kojem je regulisao način osiguravanja imovine Jevreja koji su bili poslani u sabirne centre. Po toj uredbi sva imovina Jevreja interniranih u sabirne centre koju nisu mogli da ponesu sa sobom trebala je da se uz inventarski spisak u 4 primerka stavi pod ključ. Osim skupocenih predmeta, gotovog novca, hartija od vrednosti, plemenitih metala i predmeta od plemenitih metala, sve ostalo iz stanova osoba predviđenih za deportaciju trebalo je da se sakupi u jednu prostoriju u stanu, nakon čega bi se ova prostorija zapečatila i na vrata postavio natpis: „*Na osnovu 12 paragrafa uredbe 1600/1944. M. E. zapečaćena jevrejska imovina.*” U slučaju da dragocenosti nije bilo moguće osigurati na licu mesta, skladištiti su ih u prostorijama koje je za tu namenu odredile vlasti. Na osnovu uredbe, gotov novac, hartije od vrednosti i skupocene predmete trebalo je predati vlastima koje su za svaki predmet izdavale priznanicu.²⁸¹ Po uputstvu cirkularnog pisma koji je isti taj dan poslalo Ministarstvo unutrašnjih poslova, organi finansijske policije imali su obavezu da zapečate oduzetu imovinu. U slučaju da u određenom mestu nije bilo dovoljno ljudi za ovaj posao, zadatak su trebali

²⁸⁰ IAS F:60/XX/21910/1944.

²⁸¹ IAS F:60/XX/24043/1944.

bályozta. Ennek értelmében az internált zsidók minden olyan tulajdonát, amelyet nem vihettek magukkal, (négy példányban készített) leltárral zár alá helyezték. A vagyontárgyakat a készpénz, értékpapírok, nemesfémek és nemesfém tárgyak kivételével a deportálandó lakásának egy helyiségébe kellett összegyűjteni. Ezután azt lezárták, és a következő felirattal látták el: „*Az 1600/1944. M. E. számú rendelet 12 paragrafusa értelmében szoros zár alá helyezett zsidó vagyon.*” Ha a vagyontárgyakat a helyszínen nem lehetett biztonságba helyezni, a rendelet értelmében a hatóságok által kijelölt helyiségekben raktározták el őket. A készpénzt, az értékpapírokat és az értéktárgyakat a hatóságoknak kellett átadni, melyek minderről nyugtát állítottak ki.²⁸¹ Az ugyanaznap megküldött belügyminiszteri körrendelet értelmében a vagyon zár alá vételét a pénzügyőrség szervei foganatosították. Abban az esetben, ha az adott területen ehhez nem volt elég ember, ezt a feladatot a helyi közigazgatási hatóságoknak kellett elvégezniük. A rendelet külön felhívta a figyelmet arra, hogy a zár alá helyezett ingóságokat „*külön rendelet nélkül kiszolgáltatni nem szabad. Kizárólag közigazgatási hatóság megkeresésére és csakis bombatámadás folytán hajléktalanná vált vagy a zsidók elkülönítésével kapcsolatban lakásukból eltávolított nem zsidó személyek elhelyezésével kapcsolatban engedje meg a pénzügyminiszter úr azt, hogy a szoros zár alá vett ingóságból bútorok, lakberendezési és háztartási cikkek bocsáttassanak – használati díj ellenében – a közigazgatási hatóságok rendelkezésére.*”²⁸²

²⁸¹ IAS F:60/XX/24043/1944.

²⁸² IAS F:60/XX/24043/1944.

da izvrše organi lokalne samouprave. Uredba je posebno naglasila da zapečaćena pokretna imovina „[...] bez posebne uredbe ne sme nikome da se preda. Isključivo u slučaju zahteva lokalne samouprave, kao i u vezi smeštaja osoba hrišćanske veroispovesti koji su zbog bombardovanja ili zbog prostornog razdvajanja Jevreja od nejevreja ostali bez stana, ministar finansija dozvoljava da se nešto od strogo zapečaćene nepokretne imovine u vidu nameštaja, opreme za stanovanje i kućanskih aparata – uz nadoknadu za korišćenje – stavi na raspolaganje lokalnoj samoupravi.”²⁸²

Subotički zamenik beležnika je 26. maja naredio Jevrejskom savetu Subotice da do 30. maja popiše svu kancelarijsku opremu u vlasništvu Jevreja, a da na posebnom spisku prikaže i sefove koji se nalaze u vlasništvu Jevreja.²⁸³

Popis imovine neposredno pre deportacije morali su lično da urade svi koji su imali takvu obavezu. Udovica Lajoša Fenjveša, koja je nakon upućivanja u geto morala da se useli u stan u ulici Vampalota br. 7, svoju pokretnu imovinu sa trga Jokai br. 3 morala je da smesti u magacin na adresi Trg Terezije br. 4. Na osnovu popisa gospođa Fenjveš je iz trpezarije predala 1 veliki i 1 mali kredenac, 1 stojeći sat, 1 veliki sto, 12 trpezarijskih stolica, 1 viseći orman. Iz hola 1 okrugli sto, 6 stolica, dok je ugrađeni orman i kredenac ostavila u stanu. Iz kuhinje Fenjveševih odneli su 1 veliki kredenac, 1 sto, 2 stolice, 1 sanduk za drva, 1 sanduk za smeće, 2 sanduka staklenih i porcelan-

²⁸² IAS F:60/XX/24043/1944.

²⁸³ Isto.

A szabadkai aljegyző május 26-án arra utasította a szabadkai Zsidó Tanácsot, hogy május 30-áig írja össze a zsidók tulajdonában lévő irodai felszereléseket, illetve külön kimutatást kért a zsidók tulajdonában lévő páncélszekrényekről is.²⁸³

A vagyonösszeírást közvetlenül a deportálások előtt az arra kötelezetteknek személyesen kellett elvégezniük. Fenyves Lajosné, aki a gettóba kerülés után a Vámpalota utca 7. címre volt kénytelen költözni, a Jokai tér 3. alatti ingóságát a Terézia tér 4. számú raktárhelyiségben helyezte el. Az összeírás szerint Fenyvesné az ebédlőből 1 nagy és 1 kis kredencet, 1 álló órát, 1 nagy asztalt, 12 ebédlőszéket és 1 faliszekrényt adott át. A hallból 1 kerek asztalt és 6 széket, a beépített szekrényt és a tálalót a lakásban hagyta. Fenyvesék konyhájából 1 nagy kredencet, 1 asztalt, 2 széket, 1 fásládát, 1 szemetesládát, 2 láda üveget és porcelánt adtak át. Az éléskamrából állványokat, lisztesládát, szennyszekrényt, vasalóasztalt és -deszkát vittek el. Az úriszobából 1 díványt, 1 kis könyvállványt, 2 láda könyvet, 4 festményt. A gyerekszobából 1 ágyat, 1 díványt, 1 kis garnitúrát, 1 kisasztalt, 1 szekrényt, 1 gyerekíróasztalt, 1 láda használt függönyt, illetve festményeket adtak le. A lányszobából pedig 1 ágyat, 1 szekrényt, 1 kisasztalt és 7 nagypárnát.²⁸⁴

Székelly Zoltán 1944. május 30-án szintén maga állította össze a leltárt. Az idős ügyvéd Damjanich utca 4.

²⁸³ Uo.

²⁸⁴ IAS F:60/XX/34547/1944.

skih stvari. Iz špajza su uzete stelaže, sanduk za brašno, orman za prljav veš, sto za peglanje i dasku. Iz gospodske sobe su predali 1 otoman, 1 malu policu za knjige, 2 sanduka knjiga, 4 umetničke slike. Iz dečije sobe predat je 1 krevet, 1 otoman, 1 mala garnitura, 1 mali sto, 1 orman, 1 dečiji pisaći sto, 1 sanduk korištenih zavesa i slike. Iz devojačke sobe odnet je 1 krevet, 1 orman, 1 mali sto i 7 velikih jastuka.²⁸⁴

Zoltan Sekelj je 30. maja takode sam sastavio inventar. U kući vremešnog advokata u ulici Damjanič br. 4 nalazile su se sledeće nepokretnosti: 12 komada srebrnog escajga, 2 svećnjaka od srebra, 2 korpe od srebra, 1 pehar od srebra, 1 kofica od srebra, 4 poslužavnika od srebra, 6 umetničkih slika, 14 bakroreza i porodičnih slika. Imovinu porodice predstavljao je još i 1 garderobni orman sa muškim odelimama i cipelama, 2 manja persijska tepiha, 1 tepih iz Bečkereka, nekoliko mašinski tkanih tepiha, 1 četvorougao i 1 okrugli sto, 4 stolice, 1 gvozdeni Arnhajm orman s jednim vratima, 1 pisaći sto sa stolicama, 1 sekreter, 1 antički, 1 mali i 1 orman za belo rublje, 1 mali sto, 1 barometar, 2 bela garderobna ormana, 1 vitrina, 2 hoklice, 1 antički sat, 2 drvene roletne, 1 kuhinjska stelaža, 2 kuhinjska ormana, 1 orman sa ogledalom, 1 držač za note, 3 zelene plišane stolice, 1 sanduk za drva, 1 stelaža iz ostave, 12 čaša za liker, 2 sanduka staklenih i porcelanskih stvari, 2 velike crvene Žolnai vaze, 1 Žolnai figura koja predstavlja kozu, 1 figura koja predstavlja bečki valcer, 1 figura deteta koje se gega, otpilike 100 praznih flaša za zimnicu i vino, 1 ma-

²⁸⁴ IAS F:60/XX/34547/1944.

alatt lévő otthonában a következő ingóságok voltak: 12 személyes ezüst evőkészlet, 2 ezüst gyertyatartó, 2 ezüstkosár, 1 ezüstkupa, 1 ezüstveder, 4 ezüsttál, 6 festmény, 14 rézkarc, családi festmények. A család tulajdonában volt 1 ruhásszekrény férfiruhákkal és -cipőkkel, 2 kisebb perzsaszőnyeg, 1 becskerekű szőnyeg, néhány gépszőnyeg, 1 négyszögletes asztal, 1 kerek asztal, 4 szék, 1 egyajtós Arnheim vasszekrény, 1 íróasztal székekkel, 1 szekreter, 1 antik szekrény, 1 kisszekrény, 1 fehérneműszekrény, 1 kisasztal, 1 barométer, 2 fehér gardrőbszekrény, 1 vitrin, 2 hokedli, 1 antik óra, 1 kéttágú roletta, 1 konyhaállvány, 2 konyhaszekrény, 1 tükrös szekrény, 1 kottatartó, 3 zöld plüss-szék, 1 fásláda, 1 éléskamraállvány, 12 likőröspohár, 1 kottatartó, 2 láda üveg és porcelán, 2 nagy vörös Zsolnay váza, 1 kecskét ábrázoló Zsolnay figura, 1 bécsi valcert ábrázoló figura, 1 tipegőbaba-figura, kb. 100 üres befőttes- és borosüveg, 1 matrac, 1 tollas dunyha, 1 tollas váncos, 1 tollas díszpárna, 1 kinaezüst álló óra.²⁸⁵

Halbrohr József vagyonát 1944. május 11-én Gál Albert és Kiss János csendőrjárőr írta össze Sebesityen. Az írógéppel készült lista sebészi pontosságra törekedett, ezáltal a többoldalas leltáron olyan tárgyak is találhatóak, mint például: 4 darab sportsapka, 1 darab csavarhúzó, 1 darab colstok vagy 2 darab fogkefe.²⁸⁶

²⁸⁵ IAS F:60/XX/35189/1944.

²⁸⁶ IAS F:60/XX/35161/1944.

drac, 1 dunja od perja, 1 perjani jastuk, 1 ukrasni jastuk od perja, 1 stojeći sat od alpake.²⁸⁵

Imovinu Jožefa Halbrora u Šebešiću popisali su 11. maja žandari Albert Gal i Janoš Kiš. Spisak otkucan na pisačoj mašini rađen je hirurškom preciznošću, te se u inventaru na nekoliko stranica nalaze i predmeti kao što su 4 komada sportskih kapa, 1 komad šraf cigera, 1 komad colštoka ili 2 komada četkica za zube.²⁸⁶

Na kraju treba da pogledamo pismo koje je u vezi tih događaja Imre Rado²⁸⁷ uputio gradonačelnikovom kabinetu i u kojem se vidi da popisivanje imovine i pravljenje inventarskih spiskova nije u svim slučajevima teklo bez problema. „Poštovani Gradonačelniče! Nalazim se na prinudnom radu i budući da sam bio sprečen da popišem nameštaj i kućne mašine koje predstavljaju moju ličnu imovinu, moj poverenik je 20. maja 1944. godine pogrešno popisao i prijavio samo onu pokretnu imovinu u mom vlasništvu koja je bila smeštena u jednoj prostoriji u mom bivšem stanu u ulici Semere br. 12 i o kojima je i predao spisak, kao i ključ te prostorije. Tek kasnije sam saznao za taj propust, te je nepokretnu imovinu u mom vlasništvu u drugoj sobi mog nekadašneg stana, a koju je iznajmila i koristi Ana

²⁸⁵ IAS F:60/XX/35189/1944.

²⁸⁶ IAS F:60/XX/35161/1944.

²⁸⁷ Imre Rado (Radó Imre) (Pecel, 31. jul 1885. – Aušvic, 1944.) Bio je knjigovoda. Pre Sentelekija, 1920. radi na razvijanju vojvodanske mađarske literature pružajući pomoć mladim talentima. Godine 1923. zajedno sa Ferencom Fenjvesem uređuje almanah vojvodanskih mađarskih pisaca. Nasuprot mišljenju Detrea, on je isticao postojanje posebne vojvodanske mađarske književnosti. U periodu između dva svetska rata bio je najplodniji novelist ovih prostora.

Végezetül tekintsük át Radó Imrének²⁸⁷ a polgármesteri hivatalhoz írt levelét is, mely arra mutat rá, hogy a vagyonszeírás, illetve a leltárkészítés nem minden esetben volt zökkenőmentes. „Tekintetes Polgármesteri Hivatal! Munkaszolgálatos vagyok és minthogy akadályozva voltam a tulajdonomat képező berendezési és háztartási tárgyak leltározásában, megbizottam tévedésből 1944. május hó 20. napján csak azokat az ingóságaimat vette leltárba és jelentette be, amelyek a volt lakásom egyik helyiségében, Szemere utca 12 sz. a. házban voltak beraktározva és amelyekről 455/1944 lak. sz. a. be is terjesztette a 3 drb. leltárjegyzéket és a lezárt szoba kulcsát. Utólag értesültem erről a mulasztásról, miért is a tulajdonomat képező azon ingóságokról, amelyek a régi lakásom egy másik szobájában, amelyen időközben Török Anna bérelt ki, és tart használatban, újabb leltárt készített, amelyben fel van sorolva azon három darab berendezési tárgy is, amelyet Gerspán Józsefné volt házvezetőnőm, illetve a vele együtt lakó veje, Horváth András MÁV. tisztviselő I. kör, Katona utca sz. a. lakásában tart őrizetben. Ezen ingóságokról a birtokban tartók kellő időben szabályszerű bejelentést tettek a zombori m. kir. pénzügyigazgatóságnál, azonban a tek. Lakáshivatalhoz bejelenteni elmulasztottak, miért is tisztelettel kérem: Méltóztassék a 3 példányban bemutatott ezen leltárjegyzéket átvenni, a késedelmet igazoltnak tekinteni és jóváhagyólag

²⁸⁷ Radó Imre (Pécel, 1885. július 31. – Auschwitz, 1944.) a polgári életben könyvelő volt. 1920-ban a vajdasági magyar irodalom egyik első letéteményese, Sentelekyt megelőzve támogatja a fiatal tehetségek felkarolását. 1923-ban Fenjves Ferencel közösen szerkesztette meg a Vajdasági magyar írók almanachját. Dettrével ellentétben a vajdasági magyar irodalom létezését hirdette. A két világháború közötti időben a térség legtermékenyebb és legsikeresebb novellaírója.

*Terek, napravio novi inventar u kojem su navedena i tri komada nameštaja koju moja bivša kućna pomoćnica, supruga Jožefa Geršpana i njen zet Andraš Horvat, službenik železnice, koji takođe stanuje tamo, čuvaju u stanu u ulici Katona. O ovim nepokretnostima su oni na vreme podneli regularni izveštaj kod Mađarskog kraljevskog ureda za finansije u Somboru, ali su propustili da to prijave i Uredu za stambene prostore. Zbog toga vas s poštovanjem molim da preuzmete u tri primerka ovde prikazani inventarski spisak, i da kašnjenje smatrate opravdanim i dobronamerno uzmete u obzir. S poštovanjem: Imre Rado, Subotica, dana 30. maja 1944. godine.*²⁸⁸

Deportacija subotičkih Jevreja obavljena je 16. juna. Stanovnike geta su prvo odveli u Bačalmaš u južnoj Mađarskoj, a zatim su ih deportovali u logore za uništenje u Aušvicu.²⁸⁹ Moramo međutim da dodamo da nam jedan posredni dokaz dozvoljava pretpostavku da se deportacija subotičkih Jevreja nije desila odjednom, nego u više faza. Dnevni list *Délvidéki Magyarország* se u dugom članku objavljenom 13. juna 1944. godine bavio najnovijim uredbama u vezi subotičkog geta. Članak se završava napomenom „otkako se desilo preseljenje Jevreja u geto, ukupno je 720 osoba jevrejskog porekla deportovano iz Subotice.”²⁹⁰

U vezi same deportacije nismo uspeli da nađemo dokumente. Istovremeno, jedna novinska vest nam daje povoda

²⁸⁸ IAS F:60/XX/34572/1944.

²⁸⁹ Jelić, Dušan: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, Beograd, 1982. (Rukopis), str. 657.

²⁹⁰ Délvidéki Magyarország, 13. jun 1944.

*tudomásul venni. Tisztelettel: Radó Imre, Szabadka, 1944. évi május hó 30. napján.*²⁸⁸

A szabadkai deportálásra június 16-án került sor. A gettó lakóit előbb Bácsalmásra, majd az auschwitzi megsemmisítőtáborba hurcolták.²⁸⁹ Tegyük azonban hozzá, hogy egy közvetett bizonyíték arra enged következtetni: a szabadkai zsidók deportálása nem egyszerre, hanem több szakaszban történt. A *Délvidéki Magyarország* napilap 1944. június 13-ai száma hosszú cikkben foglalkozik a szabadkai gettót érintő legújabb rendelkezésekről. Az írás azzal zárul, hogy „a zsidóknak a gettóba történt beszállítása óta összesen 720 zsidó személyt szállítottak el Szabadkáról”.²⁹⁰

Magával a deportálással kapcsolatban nem találtunk dokumentumokat. Egy újsághírből azonban feltételezhetjük, hogy a helyi hatóságok a deportálással összefüggésben, annak logisztikáját megszervezendő készítettek, készítették el azokat a névsorokat, amelyek révén előre tudták a gettóban lévő személyek pontos számát – nemre, korra lebontva. A deportálás közvetlen előzménye ugyanis az volt, hogy a Zsidó Tanácsnak június 13-áig át kellett adnia azt a listát, amely a gettóban tartózkodó családok legidősebb tagjainak, a családfői teendőit ellátó személyeknek a nevét tartalmazta. Erre az időpontra egyébként elkészült a szabadkai zsidók teljes névjegyzéke is, mely felsorolta az érintett személyek családi és utónevét, születési évét,

²⁸⁸ IAS F:60/XX/34572/1944.

²⁸⁹ Jelić, Dušan: Prilog za... 657. o.

²⁹⁰ Délvidéki Magyarország, 1944. június 13.

da zaključimo da su lokalne vlasti organizovale celu logistiku u vezi deportacije, kao i da su i sami pripremili spiskove sa imenima na osnovu kojih su tačno znali koliko ljudi se nalazi u getu, kao i tačne podatke kog su pola i godišta. Spisak imena je trebao da sastavi i Jevrejski savet, a rok za predaju spiskova bio je 13. jun. Na ovoj listi bila su naznačena imena najstarijih članova porodica koje su se nalazile u getu, kao i imena ljudi koji su bili glave porodice. Do tog datuma bio je dovršen i spisak sa imenima svih subotičkih Jevreja u kojim su bila navedena imena i prezimena, godina rođenja i tačna adresa svih osoba koje su se nalazile na listi. Spisak je bio podeljen po polu i godištima popisanih Jevreja (oni ispod 12 godina, 12–16 godišnjaci, 17–50 godišnjaci, 51–60 godišnjaci, 61–70 godišnjaci i iznad 70 godina).²⁹¹

Iz dnevne štampe je na osnovu jedne kratke vesti samo pažljivi čitalac mogao da sazna šta se u stvari događalo, a čak i to u vezi jedne zloupotrebe vezane za deportaciju. „U Subotici je u petak izvršeno hapšenje koje je izazvalo veliku pažnju. Na osnovu prijave koja je upućena policiji uhapšen je Gergelj Šeftič, 47-godišnji gradski arhivista zbog sumnje da je preuzeo i sačuvao predmete koji potiču iz jevrejske imovine. Tokom preseljavanja subotičkih Jevreja u petak, Gergelj Šeftič je bio jedan od komandanata stambenih objekata i učestvovao je u preuzimanju podataka i inventarisanih predmeta. Po optužnici Šeftič je od jednog Jevrejina preuzeo kofer i akten tašnu. O tome je telefonom obavestena uprava policije. Policija je kasnije otišla do Šeftičevog stana u ulici Hiador br. 17 i tamo je našla kofer i akten tašnu. U koferu i

²⁹¹ Délvidéki Magyarorság, 13. jun 1944.

pontos lacímét, illetve az addig deportáltak nevét is. A jegyzéket nem és korosztály (12 éven aluliak, 12–16 évesek, 17–50 évesek, 51–60 évesek, 61–70 évesek és 70 év felettiek) szerint csoportosítva készítették el.²⁹¹

A napi sajtóból csak a figyelmes olvasó tudhatta meg – egy rövid hírnek köszönhetően –, hogy mi történt, de azt is egy, a deportálással kapcsolatos visszaélés kapcsán. „*Feltűnést keltő letartóztatás történt pénteken Szabadkán. A rendőrség feljelentés alapján őrizetbe vette, majd letartóztatta Seftics Gergely 47 éves városi levéltárost, zsidó tulajdonból származó vagyontárgyak átvételének és megőrzésének gyanúja miatt. A szabadkai zsidóság pénteki elköltöztetése során Seftics Gergely is az egyik kirendelt házparancsnok volt és közreműködött az adatok és a leltári tárgyak főlvételében. A feljelentés szerint Seftics egy zsidó személytől bőröndöt és irattáskát vett át. Erről telefonon kapott jelentést a rendőrkapitányság. A rendőrség később kiment Seftics Hiádor utca 17 számú lakására és ott megtalálta a bőröndöt és az irattáskát. A bőröndben és a táskában az átkutatás során főleg férfi és női ruhaneműt találtak. Igen sok zsebkendő, ing, bőrkesztyű, cérna és más ruhanemű került elő a táskából és a bőröndből. A jegyzék negyvenkét tételben sorolta föl az átvett holmikat. Seftics vallomása során azt mondotta, hogy a zsidó azzal bízta meg, hogy a bőröndöt és az irattáskát juttassa el egyik ismerőséhez. Ezzel csak szívességet akart tenni és az átvett holmikat nem akarta megtartani magának. Ideje azonban nem volt arra, hogy az átvett tárgyakat rendeltetési helyére eljuttassa. Hozzávetőleges számítás*

²⁹¹ Délvidéki Magyarorság, 1944. június 13.

tašni je tokom pretresa pretežno pronađena muška i ženska odeća. Veoma mnogo maramica, košulja, kožnih rukavica, konca i drugih komada odeće se nalazilo u tašni i koferu. Spisak je u četrdeset dve tačke naveo preuzete stvari. Tokom istrage Šeftič je ispričao da ga je Jevrejin zadužio da kofer i akten tašnu odnese jednom njegovom poznaniku. Time je samo želeo da učini uslugu, a preuzete stvari nije imao nameru da zadrži za sebe. Međutim, nije imao vremena da stvari odnese na dogovoreno mesto. Po nezvaničnoj proceni vrednost preuzetih stvari je 2.000 penga. Gergelja Šeftiča su nakon ispitivanja predali tužilaštvu organima.²⁹²

Nakon deportacije u dokumentima lokalne samouprave se u pojedinim spisima, sa većim ili manjim razlikama, mogu pročitati sledeće konstatacije: „Jevreje/članove jevrejske opštine su 16. juna tekuće godine deportovali iz Subotice na nepoznato mesto i zbog toga ne postoji organ koji ih predstavlja.”²⁹³

Ovaj termin „deportovani na nepoznato mesto” korišćen je i u vezi staranja o jevrejskoj imovini. Da bi nam situacija postala jasnija citiraćemo dokument nastao 26. juna 1944. godine. „U vezi deportacije supruge Jožefa Helera, stanovnice Subotice na nepoznato mesto 16. juna ove godine, na osnovu paragrafa 11 uredbe pod brojem 1.610/1944. M.E. kako za njenu tako i za imovinu njenog supruga potrebno je da se odredi staratelj. Dotična imovina – po našem saznanju – sastoji se od nepokretnosti u ulici Baćanji br. 12, kao i od parnog kupatila, fabrike soda vode i postrojenja za pomenutu delatnost. Supruga pomenute

²⁹² Letartóztatták Seftics Gergely szabadkai városi tisztviselőt... Délvidéki Magyarság, 17. jun 1944.

²⁹³ IAS F:60/XX.31923/1944.

szerint az átvett tárgyak értéke 2000 pengő. Seftics Gergelyt kihallgatása után átadták az ügyésznek.”²⁹²

A deportálás után a hatósági dokumentumokban egy-egy ügyirat kapcsán – kisebb-nagyobb eltérésekkel – nagyjából a következő fordulattal találkozunk: „A zsidókat/hitközség tagjait Szabadkáról f. évi június hó 16-án ismeretlen helyre szállították és ez idő szerint ügyintéző szerve nincsen.”²⁹³

Ezt az „ismeretlen helyre szállították” fordulatot használták a zsidó vagyon gondnokságával kapcsolatban is. Ennek szemléltetésére idézünk most egy 1944. június 26-án keltezett dokumentumból. „Heller Józsefné szabadkai lakosnak folyó évi június hó 16-án ismeretlen helyre történt elszállításával kapcsolatban az 1.610/1944. sz. M. E. rendelet 11. paragrafusában értelmében úgy az ő, mint a férje tulajdonát alkotó vagyon kezelésére gondnok kirendelése vált szükségessé. Ez a vagyon – tudomásom szerint – a Batthyányi u. 12. sz. alatti ingatlanból, az ott lévő gőzfürdőből és szikvízgyárból, valamint ezek felszereléséből áll. Fent nevezett férjét a német hatóságok még március végén internálótáborba szállították, s azóta tartózkodási helye ismeretlen.”²⁹⁴

A polgármesteri hivatal közellátási tanácsnoka hasonlóan írt a Tej- és Tejtermékforgalmi Központnak címzett,

²⁹² Letartóztatták Seftics Gergely szabadkai városi tisztviselőt. Délvidéki Magyarság, 1944. június 17.

²⁹³ IAS F:60/XX.31923/1944.

²⁹⁴ IAS F:60/XX/21910/1944.

*Jevrejke nemačke vlasti su još u martu deportovale u logor za internaiciju i od tada je njegovo mesto boravka nepoznato.*²⁹⁴

Na sličan način je pisao i sekretar gradonačelnikovog kabineta zadužen za opšte snabdevanje u pismu upućenom 18. jula 1944. godine Centru za distribuciju mleka i mlečnih proizvoda: *[...] sa prostora koji spada pod moju jurisdikciju preseljena su sva lica koja se mogu smatrati Jevrejima.*²⁹⁵

Komanda konjičkog i motorizovanog voda koja je boravila u Subotici 17. jula 1944. godine, zatražila je od strateljstva nad jevrejskom imovinom da im se stavi na raspolaganje školska zgrada jevrejske opštine, dom kulture i ritualna klanica koje su inače već bili koristili²⁹⁶, a sledeći dan je Vojna komanda upozorila gradsku upravu da su *„[...] psi Jevreja koji su bili smešteni u getu u većini slučajeva pušteni na slobodu i sada, nakon deportacije Jevreja, slobodno vršljaju po gradu. Budući da među psima ima mnogo rasnih pasa /dobermana, nemačkih ovčara, pulina itd./ korisnih za žandarmerijsku službu koje bi trupe na ratištu mogle vrlo dobro da iskoriste – molim vas da utvrdite i da do 23. tekućeg meseca obavestite vojnu komandu koliko ima tih pasa korisnih za žandarmerijsku službu.*”²⁹⁷

Vrlo upadljivu činjenicu predstavlja to što je lokalna štampa koja se do tada takoreći na dnevnom nivou bavila „jevrejskim pitanjem” i vremenom koristila sve grublju i otvoreniju antisemitsku retoriku, štaviše, kako smo to imali priliku

²⁹⁴ IAS F:60/XX/21910/1944.

²⁹⁵ IAS F:60/XV/31/048/1944.

²⁹⁶ IAS F:60/XX/31923/1944.

²⁹⁷ IAS F:60/XX/32669/1944.

1944. júlíus 18-ai levelében, melyben a következőkről számol be: *„[...] törvényhatóságom területéről az összes zsidónak tekintendő személyeket elköltöztették.*”²⁹⁵

1944. július 17-én a városban állomásozó I. lovas-gépköcsi osztag parancsnoksága az általa ekkor már használt zsidó hitközségi iskolaépületre, a kultúrházra, illetve a rituális baromfivágóhídra kérte a zárgondnok kirendelését,²⁹⁶ majd a következő napon a szabadkai honvéd állomásparancsnokság a következőkre hívta fel az illetékesek figyelmét: *„[...] a gettókban elhelyezett zsidók kutyáikat a legtöbb esetben szabadon engedték és ezek most a zsidók elszállítása után, a városban gazdátlanul kóborolnak. Mivel ezen gazdátlan kutyák között sok ör és járőr szolgálatra alkalmas fajkutya /dobermann, farkaskutya, puli, stb./ van, amelyeket a harc-téren levő csapatok nagyon jól felhasználhatnak, – hivatalos tisztelettel kérem, megállapíttatni és az állomás parancsnoksággal f. hó 23-ig közölni, hogy a városi gyepmesteri telepen hány ilyen ör és járőrszolgálatra alkalmas kutya van.*”²⁹⁷

Feltűnő azonban, hogy a helyi sajtó – mely előtte szinte naponta foglalkozott a „zsidókérdéssel”, s egyre erőteljesebb, személyeskedő retorikát alkalmazott a zsidósággal szemben, sőt, ahogyan a fentiekben is láthattuk, még helyszíni riportot is közölt a gettó életéről – magáról a deportálásról, a szabadkai zsidóság elhurcolásáról jóformán egyáltalán nem írt, teljes hallgatásba burkolódzott.

²⁹⁵ IAS F:60/XV/31/048/1944.

²⁹⁶ IAS F:60/XX/31923/1944.

²⁹⁷ IAS F:60/XX/32669/1944.

da vidimo i na prethodnim stranicama, objavljivala čak i reportaže sa lica mesta o životu u getu, u vezi same deportacije subotičkih Jevreja je takoreći utonula u ćutanje.

Svoje čitaoce je samo posredno, pojedinim usputnim vestima i aluzijama informisala o događanjima. Osim već pomenutog hapšenja, konkretno podatke je sadržavala jedino mala, skrivena vest objavljena 20. juna. Kratka vest obavestavala je Subotičane da su i građani primetili da je na prostoru nekadašnjeg geta ostalo mnoštvo životinja bez gazde i da je zbog toga društvo za zaštitu životinja predložilo lokalnim vlastima da sakupe životinje koje danima lutaju bez hrane i vode i da ih predaju ljubiteljima životinja.²⁹⁸

I novinari i čitaoci su znali ili pretpostavljali šta se u stvari dogodilo, budući da je do tada pomalo kodirano ili čak vrlo otvoreno u više navrata izrečeno ili napisano šta će da se dogodi. Možda zbog toga ili upravo zbog toga, na grad se spustila tišina saučesništva i zločina.

Stanove koji su ostali iza Jevreja i geto su u mnogo navrata opljačkali. Uprkos tome što su ulice geta bile zatvorene i što ih je čuvala straža, takoreći svakodnevno su se događale pljačke. Najteži slučaj pljačke dogodio se uveče 9. jula 1944. godine kada je provaljeno u veliki broj stanova i ukradeno mnogo skupocenih pokretnosti. Pljačka je bila tako velikog obima da je na lice mesta izašao i zamenik gradonačelnika, Ištvan Moči, da bi procenio štetu.²⁹⁹

²⁹⁸ Mi történjék a zsidó által visszahagyott állatokkal? Délvidéki Magyarország, 20. jun 1944.

²⁹⁹ Délvidéki Magyarország, 10. jun 1944.

Olvasóit csupán közvetett, mellékhírek révén, utalászerűen tájékoztatta a történekről. A már említett letartóztatáson kívül konkrétumokat csupán egy június 20-ai eldugott hír tartalmazott. A rövid beszámoló arról tájékoztattott, hogy a polgároknak is feltűnt már az egykori gettó területén tartózkodó rengeteg kóbor állat, s ezért az állatvédők indítványozták a hatóságoknál, hogy a napok óta étlen-szomjan tengődő állatokat gyűjtsék össze, s adják oda az állatbarátoknak.²⁹⁸

Mindenki tudta vagy sejtette, az újságolvasó és az újságíró is, hogy miről van szó, mivel előtte – alig kódoltan vagy teljesen egyértelműen – nem egyszer kimondták, leírták, mi fog történni. Talán emiatt vagy éppen ezért a városra a hallgatás cinkos, bűnös csendje borult.

A zsidók által hátrahagyott lakásokat és az egykori gettót számos esetben kirabolták. Annak ellenére, hogy utcáit lezárták, és fegyveresek őrizték, szinte naponta előfordultak fosztogatások. A legsúlyosabb rablást 1944. július 9-én este követték el, amikor több lakást feltörték, és értékes ingóságokat vittek el. A betörések olyan súlyosak voltak, hogy a helyszínrre Mócsy István polgármester-helyettes is kiment terepszemlét tartani.²⁹⁹

1944. augusztus 31-én rendelték el a zsidó üzletek és üzemek árukészletének, berendezéseinek és felszereléseinek

²⁹⁸ Mi történjék a zsidó által visszahagyott vállalatokkal? Délvidéki Magyarország, 1944. június 20.

²⁹⁹ Délvidéki Magyarország, 1944. július 10.

Prodaja radnji, fabričkih pogona, kao i robe, opreme i inventara oduzetih od Jevreja, zakazana je za 31. avgust 1944. godine. Na aukciji su mogli da učestvuju samo profesionalni trgovci, dok ostali građani ne. Zainteresovani su svoje zah-teve mogli da dostave u pisanoj formi.³⁰⁰

Vlasti su uzele u razmatranje i dodeljivanje jevrejske pokretne imovine, a započeli su i popisivanje zaostale jevrejske imovine po stakama.³⁰¹ Zbog dešavanja koja su se sve brže odvijala ovi postupci vlasti su ostali nedovršeni. Subotica je 10. oktobra 1944. godine došla pod komandu sovjetske armije i partizanskih snaga. Nova vlast je pak ubrzo započela osvetničke akcije protiv mađarskog stanovništva i egzekucije bez prethodnog suđenja.

Od predratnih 6.000 pripadnika jevrejske zajednice, njih 2.250 je izgubilo život ili u koncentracionim logorima ili tokom prisilnog rada. O 2.800 Jevreja ni do današnjeg dana nemamo pouzdane podatke. Nakon rata, 1945. godine u Suboticu se vratilo njih 1.050.³⁰² Preživeli Jevreji su nedugo zatim morali da se suoče sa novim iskušenjima.

³⁰⁰ IAS: F:60/XX.40310/1944. (Dnevni list Délvidéki Magyarország – Mađarstvo južnih krajeva je još pre zvaničnog obaveštenja o svemu izvestilo u dugom članku štampanom 24. avgusta 1944. godine.)

³⁰¹ U vezi prikupljanja i raspodeli jevrejske imovine vidi opširnije: Ungváry Krisztián: citirano delo, 2012. str. 557-602.

³⁰² Jelić, Dušan: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, Beograd, 1982. (Rukopis), str. 659.

nek eladását. Ezekben az aukciókon csak a szakmabeli kereskedők vehettek részt, magánszemélyek nem. Az érdekeltek írásban jelezhatték igényüket.³⁰⁰

A hatóságok a zsidó ingatlanok kiutalását is kilátásba helyezték, s megkezdték a hátrahagyott vagyon tételes hatósági összeírását is.³⁰¹ A felgyorsuló események miatt azonban ezek az intézkedések félbemaradtak. 1944. október 10-én Szabadka a szovjet hadsereg és a partizán erők ellenőrzése alá került, és az új hatalom rövidesen megkezdte a magyar lakosság elleni megtorló intézkedéseket, az ítélet nélküli kivégzéseket.

A háború előtti, több mint hatezer főt számláló szabadkai zsidóságból 2.250-en haláltáborban vagy munkaszolgálat során veszítették életüket. 2.800 főről mindmáig nincsenek megbízható adatok. A második világháború után, 1945-ben csak 1050-en tértek vissza.³⁰² A túlélőknek azonban nem sokkal később újabb megpróbáltatásokkal kellett szembesülniük.

³⁰⁰ IAS F:60/XX.40310/1944. (A Délvidéki Magyarország napilap még a hivatalos értesítés előtt, 1944. augusztus 24-én hosszú cikkben számolt be minderről.)

³⁰¹ A zsidó vagyon begyűjtésével kapcsolatban bővebben lásd: Ungváry Krisztián: i. m., 2012. 557-602. o.

³⁰² Jelić, Dušan: Prilog za... 659. o.

XIII Sažetak

U prvom periodu nakon druge promene granica koja se dogodila 1941. godine, tačnije, povratka Subotice pod jurisdikciju mađarske države, došlo je do surove odmazde prema pripadnicima jevrejske zajednice u gradu, koja je često prevazilazila tadašnje zakonske okvire.

Tokom vojne uprave, tačnije, neposredno nakon ulaska mađarske vojske u grad, u raciji koja je počela u maju 1941. godine mnogo Jevreja je uhapšeno ili internirano u jedan od dva subotička sabirna centra koji su tada organizovani. Ove akcije međutim nisu naišle na jednoznačno odobravanje građana, naime, protiv ovakvih surovih postupaka su podigli reč mnogi istaknuti građani Subotice i uputili protestnu notu komandantu vojne uprave.

Tada je već počelo i popisivanje i pravljenje spiskova imovine jevrejskog stanovništva, kao i preuzimanje njihovih privrednih pogona od strane komesara vlasti. Ove akcije su se u međuvremenu izmešale na vertikalnim i horizontalnim izvršnim nivoima, inicijatori ovih akcija su za saveznike imali organizacije koje su na prostoru Bačke nastale po uzoru na slične organizacije u matičnoj zemlji.

Kod konfiskacije jevrejske imovine lokalne vlasti su u mnogim slučajevima morale da se suoče sa željama za

XIII. Összegzés

Az 1941. évi második határmódosítás, vagyis Szabadkának a magyar állam fennhatósága alá való visszakerülése után kemény, sokszor az akkori törvényes kereteket túllépő retorziók érték a városban élő zsidókat.

A katonai közigazgatás idején, vagyis közvetlenül a bevonulás után, illetve az 1941 májusában megindult razzia során a szabadkai zsidó közösség számos tagját letartóztatták, és fogva tartották az ekkor felállított két szabadkai internálótábor egyikében. Ezeket az intézkedéseket azonban a polgárok nem támogatták egyöntetűen, a város több neves lakosa is felemelte a szavát ellenük, és tiltakozott a katonai parancsnokságnál.

Már ebben az időszakban megkezdődött a zsidók tulajdonának a számbavétele, listázása, valamint az általuk vezetett ipari létesítmények hatósági biztosok által történő átvétele. Ezek az intézkedések azonban összemosódtak a vertikális és a horizontális végrehajtási síkokon, kezdeményezői sok esetben a Bácskában – anyaországi mintára – ekkor létrejött szervezetek és szövetségek voltak.

A vagyonkiszajátítás során a helyi hatóságoknak számos esetben szembesülniük kellett a súlyos társadalmi és szociális feszültségek felszínre törésével, valamint az egyé-

ostvarivanjem ličnih ambicija. Zbog teških društvenih i socijalnih okolnosti koje su potresale društvo, vlast je predajom jevrejske imovine pokušavala brzo i radikalno da reši egzistencijalne probleme stanovništva. Arhivska građa istovremeno ukazuje i na to da je lokalna samouprava u mnogim slučajevima odbacila lične zahteve koji su dolazili od pejedinaca i u većini slučajeva je dosledno sprovedila zakonske propise. Uprkos tome, bilo je i mnogo slučajeva da su upravo protiv onih Jevreja pokrenuti surovi i drastični kazneni postupci – oduzimanje imovine i interniranje – koji su u prethodnoj eri, tačnije, tokom dve decenije južnoslovenske vlasti, štitili interese manjinskog mađarskog stanovništva. Ta dvojakost, kao i ponašanje koje je samo po sebi bilo protivrečno, samo ophođenje prema Jevrejima, predstavlja jednu od karakteristika života u Subotici tokom istraživanog istorijskog perioda.

Dok su više instance lokalne samouprave pokušavale da balansiraju između granica zakonitosti i zdravog razuma, dotle se subotičko društvo, prvenstveno organi nižih političkih struktura oko većnika Aladara Kohana tokom druge polovine 1942. godine sve više radikalizovalo, a vrhunac tog procesa je bilo prihvatanje zahteva grada Ungvara da se konačno pristupi rešavanju jevrejskog pitanja.

S aspekta svakodnevnog života, nakon relativno mirne 1942. i 1943. godine, sankcije protiv Jevreja su ojačale 16. marta 1944. godine. Nemačku okupatorsku vojsku su, kao i na drugim mestima u tadašnjoj državi, smestili u gradu uz asistenciju lokalne samouprave. Broj nemačkih jedinica

ni ambicijama, melyek a föld-, illetve az egzisztenciális kérdést a zsidó tulajdon átadásával gyorsan és radikálisan kívánták megoldani. A levéltári dokumentumok szerint a helyi közigazgatás sok esetben elvetette ezeket az egyéni kezdeményezéseket, s többnyire következetesen érvényesítette a törvényes előírásokat. Ettől függetlenül sok példa van arra is, hogy az új hatalom éppen azok ellen a zsidó családok, személyek ellen foganatosított igen kemény, drasztikus büntetőintézkedéseket (vagyoneklobzást és internálást), akik az előző érában, vagyis a délszláv impérium két évtizedében a kisebbségi magyarság ügye mellett álltak ki. Ez a kettősség, az egymásnak sokszor teljesen ellentmondó viselkedés a zsidósággal való bánásmódot illetően az egész periódus egyik jellemzője volt – legalábbis Szabadkán.

Míg a közigazgatás döntéshozói, valamint felsőbb szervei igyekeztek egyensúlyozni a törvényesség és a józanság határán, addig a szabadkai társadalom – elsősorban a politikai döntéshozó testületek középszintjei, főként a Kohán Aladár képviselő köré tömörülők – 1942 második felében egyre jobban radikalizálódtak. Ez a folyamat akkor érte el csúcspontját, amikor elfogadták Ungvárnak a zsidókérdés végöss megoldását követelő feliratát.

A mindennapi élet vonatkozásában aránylag nyugodt 1942. és 1943. év után a szabadkai zsidóságot érő megszorítások 1944. március 16-án kezdtek erősödni. A városban a megszálló német haderőt – akárcsak az ország akkori többi területén – a helyi közigazgatás közreműködésével

koje su boravile u gradu je bio minimalan, sa podacima o njihovom učestvovanju u deportaciji se nismo sreli tokom istraživanja.

Centralni geto u Subotici su počeli da organizuju 22. marta 1944. godine, postepeno uvećavajući njegov prostor, a jevrejsko stanovništvo je preseljavano u geto do 3. maja. Broj ljudi u njemu je prema arhivskim podacima bilo oko 1.800–2.000 ljudi. Tadašnja štampa je nasuprot tome pisala o 4.300 osoba, dok Dušan Jelić pominje od 3.000 do 3.500 ljudi.

Jevreje iz Novog Sada su takođe deportovali iz Subotice. Jevreje iz manjih mesta su odvojili od Subotičana, a sabirni centar za njih su počeli da organizuju 28. aprila 1944. godine u zgradi Deoničarskog društva udruženih parnih mlinova gornje Bačke na Zemunskom putu. Na osnovu arhivskih podataka potvrđeno je da se na tom prostoru nalazilo zatvoreno 1.775 ljudi. Tadašnja štampa pominje 2.000 osoba, dok Dušan Jelić navodi da ih je bilo 4.000. Deportacija Jevreja iz manjih mesta dogodila se tokom sedmice uoči 23. maja, dok su subotičke Jevreje potrpali u vagone 16. juna 1944. godine i odveli ih prvo u Bačalmaš u Mađarskoj, a odatle u Aušvic.

Nakon Drugog svetskog rata – po nekadašnjim izvorima, od jevrejske zajednice koja je brojala više od 6.000 članova, ostalo je 1.000 preživelih subotičkih Jevreja, prvenstveno nekadašnjih vlasnika fabrika i intelektualaca. Pred njima su stajala nova iskušenja. Zbog toga se nakon

szállásolták el. A Szabadkán állomásozó német egységek száma elenyésző volt, arról pedig nem találtunk adatokat, hogy volt-e szerepük a deportálásokban.

A szabadkai központi gettót 1944. március 22-én kezdték el felállítani. Területét fokozatosan bővítették, és a zsidó lakosságot május 3-áig telepítették ide – ami a létszámot illeti, a levéltári adatok 1.800–2.000 főről tesznek említést, a korabeli sajtó 4.300-ról, Dušan Jelić pedig 3.000–3.500 személyről ír.

Az újvidéki zsidókat ugyancsak Szabadkáról deportálták. A vidékieket elkülönítették a szabadkaiaktól, és a számukra kijelölt gyűjtőtábor 1944. április 28-án kezdték el felállítani a Zimonyi úton lévő egykori Felsőbácskai Egyesült Gőzmalmi Rt. épületében. A levéltári adatok alapján ott 1.775 főt helyeztek el. A korabeli sajtó 2.000 személyről ír, Dušan Jelić pedig 4.000-ról. A vidéki zsidók deportálása az 1944. május 23-a előtti héten történt meg, míg a szabadkaiak többségét 1944. június 16-án vagonírozták be, s előbb Bácsalmásra, majd Auschwitzba szállították.

A második világháború után – az egykori, (bizonyos források szerint) több mint hatezer fős zsidó közösségből – a mintegy ezer túlélő szabadkai zsidóra, elsősorban az egykori gyárosokra és értelmiségiekre újabb megpróbáltatások vártak. Miután 1948-ban létrejött Izrael Állam, nagy részük az alija mellett döntött.

osnivanja države Izrael, 1948. godine veliki deo subotičkih Jevreja odlučio za „aliju” i za konačno napuštanje domovine.

Nestanak subotičkih Jevreja grad nije uspeo da prebrodi i nadoknadi čak ni iz perspektive sedam decenija. Uništavanje subotičkih Jevreja, koji su u većini slučajeva govorili, razmišljali mađarski i osećali se kao Mađari, praktično je za mađarsku manjinsku zajednicu značilo isto što i samouništenje. Ta činjenica je imala ozbiljne posledice za Mađare i nakon 1944. godine kada je državotvorna nacija ponovo gurnula mađarsku zajednicu u podređeni položaj. Nedostatak jevrejskih intelektualaca, kao i srednje i više klase, oslabio je privrednu i duhovnu snagu, kao i politički interes i društveni položaj mađarske zajednice.

A szabadkai zsidóság eltűnését a város hét évtized alatt sem tudta kiheverni. A többnyire magyar anyanyelvű, magyarul gondolkodó, magyar érzelmű szabadkai zsidóságnak a megsemmisülése kisebbségi magyar szempontból valójában magyar nemzeti önpusztítás volt, így természetesen az államalkotó nemzetből 1944 őszén után ismétetlen alávetett helyzetbe került magyarságra is kihatott. A zsidó értelmiség, a közép- és a felső osztály hiánya a magyar közösség gazdasági és szellemi erejét, érdekérvényesítő, valamint politikai pozícióját gyengítette.

Izvori i spisak literature:

1. Arhivski izvori:

IAS (Istorijksi arhiv Subotica) – Szabadkai történelmi levéltár

F:47. Gradsko poglavarstvo – Subotica (1918-1941); (1901)1918-1942(1942)

F:60: Szabadka Szabad Királyi Város Polgármesteri Hivatala 1941-1944 (Gradsko Načelstvo slobodnog kraljevskog grada Subotice 1941-1944)

2. Dnevna štampa:

Bácsmegyei Napló (Subotica)
Délvidéki Magyarság (Subotica)

3. Stručna literatura:

A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény*. Szeged, 2010, SZTE Törttud. Doktori Isk.

A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944*. Budapest, 1987, Kossuth Kiadó.

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. 1-2. kötet. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

Forrás- és irodalomjegyzék:

1. Levéltári források:

IAS – Szabadkai Történelmi Levéltár

F:47. Gradsko poglavarstvo – Subotica (1918-1941); (1901)1918-1942(1942)

F:60: Szabadka Szabad Királyi Város Polgármesteri Hivatala 1941-1944 (Gradsko Načelstvo Slobodnog Kraljevskog Grada Subotice 1941-1944)

2. Napilapok:

Bácsmegyei Napló (Szabadka)
Délvidéki Magyarság (Szabadka)

3. Felhasznált szakirodalom:

A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény*. Szeged, 2010, SZTE Törttud. Doktori Isk.

A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944*. Budapest, 1987, Kossuth Kiadó.

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. 1-2. kötet. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

Braham, Randolph L.: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. 1-2. kötet. Budapest, 2010, Park Könyvkiadó.

Braham, Randolph L. főszerk.: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 1. kötet. Abaúj-Torna vármegye—Máramaros vármegye, Budapest, 2007, Park Könyvkiadó.

Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995, Püski Kiadó.

Damjanovné Zimmer Sarolta: *Így éltünk Szabadkán*. Budapest–Zagrab, 2003, Bookmaker.

Dimić, Ljubodrag: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. 3. kötet. Beograd, 1997, Stubovi kulture.

Fenves, J. Steven: *The life and art of Klara Gereb 1897–1944*. Bloomington, IN, 2014.

Gotesman, Tibor–Libman, Emil–Mačković, Stevan szerk.: *Istorija Subotičkih jevreja*. *Rukovet*, broj 4-5/1994.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2005, Institut za noviju istoriju Srbije.

Jelić, Dušan: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*. Beograd, 1985, Kézirat.

Jevrejska veroispovedna opština u Subotici: *Imenik Subotičkih jevreja žrtava fašističke okupacije 1941–1945*. Subotica, 1948.

Kadelburg, Lavoslav főszerk.: *Zbrnik 5 – Studije, Arhivska i memoarska građa o istoriji Subotičkih jevreja – Jewish Studies V – Studies, archival and memorial materials about the history of the Jews in Subotica*. Beograd, 1987, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije.

Braham, Randolph L.: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. 1-2. kötet. Budapest, 2010, Park Könyvkiadó.

Braham, Randolph L. főszerk.: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 1. kötet. Abaúj-Torna vármegye—Máramaros vármegye, Budapest, 2007, Park Könyvkiadó.

Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995, Püski Kiadó.

Damjanovné Zimmer Sarolta: *Így éltünk Szabadkán*. Budapest–Zagrab, 2003, Bookmaker.

Dimić, Ljubodrag: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. 3. kötet. Beograd, 1997, Stubovi kulture.

Fenves, J. Steven: *The life and art of Klara Gereb 1897–1944*. Bloomington, IN, 2014.

Gotesman, Tibor–Libman, Emil–Mačković, Stevan szerk.: *Istorija Subotičkih jevreja*. *Rukovet*, broj 4-5/1994.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2005, Institut za noviju istoriju Srbije.

Jelić, Dušan: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*. Beograd, 1985, Kézirat.

Jevrejska veroispovedna opština u Subotici: *Imenik Subotičkih jevreja žrtava fašističke okupacije 1941–1945*. Subotica, 1948.

Kadelburg, Lavoslav főszerk.: *Zbrnik 5 – Studije, Arhivska i memoarska građa o istoriji Subotičkih jevreja – Jewish Studies V – Studies, archival and memorial materials about the history of the Jews in Subotica*. Beograd, 1987, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije.

Karsai László: *Holokausz*. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó.

Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Újvidék, 1979, Forum Könyvkiadó.

Koljanin, Milan B.: *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941)*. Beograd, 2008, Institut za savremenu istoriju.

Mačković, Stevan: *Industrija i industrijalci Subotice 1918–1941*. Subotica, 2004, Istorijski arhiv.

Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*. Budapest, 1995, Cserépfalvi Könyvkiadó és Ker.

Petkovics Kálmán: *Áprilistól novemberig*. Szabadka, 1973, Szabadkai Munkásegyletem.

Popović, Nebojša: *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. Beograd, 1997, Institut za Savremenu Istoriju.

Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó.

Šošberger, Pavle: *Jevreji u Vojvodini – Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*. Novi Sad, 1998, Prometej.

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Pécs–Budapest, 2012, Jelenkor Kiadó.

4. Biografski podaci:

Gerold László: *Jugoszláviai Magyar Irodalmi Lexikon (1918–2000)*, Újvidék, 2001.

Kalapis Zoltán: *Életrajzi Kalauz I-III*, Újvidék 2002–2003.

Karsai László: *Holokausz*. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó.

Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Újvidék, 1979, Forum Könyvkiadó.

Koljanin, Milan B.: *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941)*. Beograd, 2008, Institut za savremenu istoriju.

Mačković, Stevan: *Industrija i industrijalci Subotice 1918–1941*. Subotica, 2004, Istorijski arhiv.

Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*. Budapest, 1995, Cserépfalvi Könyvkiadó és Ker.

Petkovics Kálmán: *Áprilistól novemberig*. Szabadka, 1973, Szabadkai Munkásegyletem.

Popović, Nebojša: *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. Beograd, 1997, Institut za Savremenu Istoriju.

Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó.

Šošberger, Pavle: *Jevreji u Vojvodini – Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*. Novi Sad, 1998, Prometej.

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Pécs–Budapest, 2012, Jelenkor Kiadó.

4. Életrajzi adatok:

Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék, 2001, Forum Könyvkiadó.

Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz*. 1-3. kötet. Újvidék, 2002–2003, Forum Könyvkiadó.

OLGA K. NINKOV:

**HOLOKAUST I DVA SUBOTIČKA UMETNIKA –
KLARA GEREB I NANDOR GLID**

NINKOV K. OLGA:

**A HOLOKAUSZT ÉS KÉT SZABADKAI KÉPZŐMŰVÉSZ –
GERÉB KLÁRA ÉS GLID NÁNDOR**

Holokaust

Pripreme za „celokupno, konačno rešenje jevrejskog pitanja u Evropi“, odnosno fizičko uništavanje evropskih Jevreja je započeto jula 1941. Rani događaj ovog procesa je bio pogrom poznat kao Kristalna noć (*Kristallnacht*) koji se desio širom Nemačke u noći, 9. novembra 1938. i koji je bio usmeren protiv jevrejskih građana. Za mnoge posmatrače je bio prva naznaka onoga šta danas nazivamo holokaustom. Holokaust je naziv za sistematsko istrebljivanje Jevreja (u širem smislu i drugih naroda) koje je za vreme Drugog svetskog rata sprovedeno u Evropi pod kontrolom nacističke Nemačke i njenih saveznika. Holokaust je imao različite forme, ali je najčešće i najzloglasnije bilo masovno odvođenje Jevreja vagonima za stoku do posebnih koncentracionih logora u Nemačkoj, Austriji i Poljskoj. Žene, deca i starci su pri dolasku najčešće odmah likvidirani, dok je drugi deo privremeno ostavljen u životu kao radna snaga. Metode likvidacije su postupno evoluirale u masovno gušenje u gasnim komorama, a leševi su se spaljivali u krematorijumima. Računa se da je tokom holokausta ubijeno šest miliona Jevreja.

Deportacija oko 4.000 subotičkih Jevreja u nacističke logore smrti je počela u maju 1944. godine prikupljanjem u subotički geto, da bi ih 16. juna, u nekoliko transporta, prebacili u koncentracione logore u Aušvic, gde je najveći broj njih i stradao, odnosno u Štrahof iz kojeg se jedan deo

Holokaust

A „zsidó kérdés teljes és végleges megoldása Európában“ vagyis az európai zsidók fizikai megsemmisítése 1941 júliusában vette kezdetét. Ennek a folyamatnak egy korai eseménye volt a Kristályéjszaka (*Kristallnacht*) nevet viselő pogrom, amely a zsidó polgárok ellen irányult 1938. november 9-én és éjjel zajlott Németország-szerte. Számos megfigyelő szerint ez volt az előjele mindannak, amit ma holokaust néven említünk. A holokaust a zsidóság (tágabb értelemben véve más nemzeteknek is a) módszeres kiirtását jelenti, melyet a II. világháború során hajtottak végre Európában, a náci Németország és annak szövetségesei irányításával. A holokaustnak különböző formái voltak, de a leggyakoribb és leghírhedtebb módszere a zsidók tömeges elhurcolása volt tehervagonokon a németországi, ausztriai és lengyelországi koncentrációs táborokba. A nőket, a gyerekeket és az öregeket a megérkezésük után rendszerint azonnal likvidálták, míg a többieket átmenetileg életben hagyták, hogy dolgoztassák őket. A kivégzési módok fokozatos fejlődéssel jutottak el a gázkamrákban történő tömeges likvidálásokig, míg a holttesteket krematóriumokban égették el. A számítások szerint a holokaust idején hat millió zsidót öltek meg.

A körülbelül négyezer szabadkai zsidónak a náci haláltáborokba történő deportálása 1944 májusában vette kezdetét. Előbb a szabadkai gettóban összegyűjtötték, majd

njih uspeo vratiti. Klara Gereb (Subotica, 1897 – Aušvic, 1944) prva Subotičanka, školovana grafičarka i primjenjena umetnica, sa decom Esterom i Ištvanom, kao i njena majka Marija Gereb rođ. Tausig (Subotica, 1876 – Aušvic, 1944), te udovica Ferenc Fenjveša, Eržebet Fenjveš rođ. Baruh (Temišvar, 1898 – Aušvic, 1944) su tada odneseni u Aušvic. Iz logora su se uspela vratiti samo deca.

Jedan od najpoznatijih umetnika čiji su radovi postavljeni na više mesta u svetu kao spomenici na žrtve holokausta je Jevrejin subotičkog porekla, Nandor Glid (Subotica, 1924 – Beograd, 1997). Umetnika su aprila 1944. odveli u radnu jedinicu u Segedin, zahvaljujući čemu je izbegao deportovanje u logore smrti u leto iste godine, što nisu uspeli njegovi roditelji, rodbina i sestra koja se jedina živa vratila iz Aušvica. Glidova grafička mapa *Holokaust* je nastala 1985/6. godine, ali mu je i većina skulptura inspirisana holokaustom i ratom – neke od poznatih primera se nalaze u Mauthausenu (1957), Dahauu (1965), Subotici (1967), Jerusalimu (1979) i Kragujevcu (1980).

Dok je Nandor Glid tokom svog života postao široko priznat vajar teme holokausta, stvaralaštvo i život Klare Gereb smo uspeli prikazati tek povodom 70 godina deportacije subotičkih Jevreja, 2014. godine, u zgradi subotičkog Gradskog muzeja, dakle upravo na mestu gde je umetnica živela od 1927. godine i odakle je deportovana sa svojom decom. Igrom sudbine i njen prvobitni dom, kuća u kojoj je odrasla, danas je otvorena za posetu, jer se u njoj nalazi Zavičajna galerija dr Vinka Perčića. Treba, međutim,

júnijus 16-án több menetben átszállították az otthonaikból elhurcolt embereket Auschwitzba, ahol a legnagyobb részük meghalt, valamint Strasshofba, ahonnan egy részüknek sikerült visszatérnie. A deportált szabadkai lakosok között volt Szabadka első akadémiai képzettségű grafikus- és iparművésznője, Geréb Klára (Szabadka, 1897 – Auschwitz, 1944), és két gyermeke – Eszter és István, valamint édesanyja Gerébné Taussig Mária (Szabadka, 1876 – Auschwitz, 1944) és sógornője, Fenyves Ferencné Baruch Erzsébet (Temesvár, 1898 – Auschwitz, 1944). Geréb Klára gyermekei túlélőként egy rövid időre visszatértek a városba.

A több millió zsidónak és a holokaust más áldozatának egy olyan szabadkai zsidó származású szobrászművész állított emléket, aki túlélte pogromot, és életműve a holokaust témával szorosán összefügg. Glid Nándor (Szabadka, 1924 – Belgrád, 1997) 1944 áprilisában szegedi munkaegységbe szállították, ami által túlélte a haláltáborba való szállítást, de édesapját, édesanyját és nővérét, valamint rokonait Auschwitzba deportálták, ahonnan csak nővére tért vissza. Glid Nándor *Holokaust* című grafikai mappája 1985/86-ban keletkezett, de szobrai legnagyobb részét is a holokaust és a háború ihlette, mint amilyenek köztéri szobrai Mauthausenben (1957), Dachauban (1965), Szabadkán (1967), Jeruzsálemben (1979), Kragujevacon (1980).

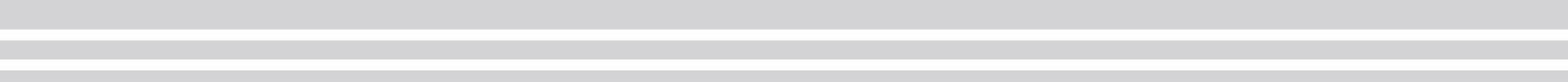
Míg Glid Nándor a holokaust téma világhírű művésze lett, Geréb Klára munkásságát és életét a szabadkai zsidók deportálásának 70. évfordulója alkalmából 2014-ben dol-

znati da Klara Gereb i Nandor Glid nisu jedini umetnici jevrejskog porekla koji su živeli i radili u Subotici u datom periodu, ali život tih umetnika nije okončan holokaustom, niti se u njihovom umetničkom opusu dominantno javlja ta tema.¹

goztuk fel és mutattuk be a Szabadkai Városi Múzeumban, abban az épületben tehát, ahol a művész 1927 óta élt családjával, és ahonnan deportáltak. A sors játékaának köszönhetően Gereb Klára szülői háza is nyitott az érdeklődő közönség előtt, hiszen ma a Dr. Vinko Perčić Honi Képtár található benne. Tudni kell azonban, hogy Gereb Klára és Glid Nándor nem az egyetlen zsidó képzőművész Szabadkán, akik megélték az itt tárgyalt időszakot, de életüket nem a holokaoszt oltotta ki és művészetükben sem jelentkezik konkrétan ez a téma.¹

¹ Vajar Ede Telč (Baja, 12. maj 1872. – Budimpešta, 18. jul 1948.), slikar i primenjeni umetnik Henrik Acel (Veliki Varadin, 18. jun 1876. – Budimpešta, 5. april 1946.), vajar i grafičar Mihalj (Kron) Kara (Brežani, 1887. ? – Haifa, 1970. ?), slikar Đorđe Bošan (Subotica, 17. oktobar 1918. – Beograd, 23. septembar 1984.). Đorđe Bošan je prekinuo studije zbog Drugog svetskog rata koji je preživeo kao žrtva progona Jevreja. Neko vreme je bio prinuđen da se krije po Vojvodini, nakon čega se sa porodicom preselio u Budimpeštu, gde su bili malo bolji uslovi. Početkom 1943. godine su ga uhapsili i poslali na prinudan rad u Karpate. Radio je na raskrčivanju šuma i transportu stabala. Sve je ovo ostavilo trajan beleg u duši i zdravlju mladog čoveka, a dotadašnja njegova umetnička dela su izgubljena. Gajdoš T., 1994. a, b; Gajdos T., 1995.

¹ Telcs Ede (Baja, 1872. május 12. – Budapest, 1948. július 18.) szobrászművész, Aczél Henrik (Nagyvárad, 1876. június 18. – Budapest, 1946. április 5.), Kara (Krón) Mihály (Brezán [Brezsani] 1887. ? – Haifa, 1970. ?) szobrász és grafikus, Boschán György (Szabadka, 1918. október 17. – Belgrád, 1984. szeptember 23.). Boschán György egyetemi éveit a második világháború szakította félbe, amit ő a zsidóüldözés áldozataként él meg. Egy ideig Vajdaságban bujkált, majd az egész családja Pestre költözött, ahol valamivel jobbak voltak a körülmények, de 1943 elején mégis letartóztatták és kényszermunkára hurcolták. A munkaszolgálat nagy részét a Kárpátokban töltötte. Erdőt irtottak és fatörzseket szállítottak. Ez maradó nyomokat hagyott a fiatalember szellemi és testi egészségén, addig készült alkotásainak pedig nyoma veszett. Gajdoš T., 1994. a, b.; Gajdos T., 1995.

Klara Gereb

Klara Gereb je rođena u Subotici, 21. jula 1897. godine od majke Marije Tausig (Subotica, 1876 – Aušvic, 1944), udate Gereb, i oca dr Mihalja Gereba (Subotica, 1864 – Subotica, 1936), advokata. Klarin deda po majci je bio Vilmoš Tausig (Mako, 1839 – Subotica, 1906), ugledan subotički trgovac tekstila i pomodne robe. On je imao razvijeni trgovinski lanac i u Hrvatskoj, te Slavoniji, a specijalnost mu je bila nabavka poznate „bunjevačke svile“ koja je proizvedena u Francuskoj na osnovu naručenih boja i motiva od strane njegove firme.² Klarina baka, Julija Tausig, rođena Gajger (Subotica, 1847 – Subotica, 1907), bila je poznata u gradu kao veliki dobrotvor. Doprinosila je aktivnosti i neko vreme je bila predsednica jevrejskog ženskog udruženja u Subotici. Njena fotografija je objavljena na naslovnoj strani subotičkog nedeljnika *Bácsország* 23. jula 1905. godine. Tom prilikom je u listu o njoj napisano sledeće: „Spada u red onih, za koje iskreno kažemo da je svi poštuju, jer je okružena s ljubavlju stotine siromašnih, kojima je utolila glad, čiju je decu obukla, a takode je okružena poštovanjem istaknutih ličnosti našeg društva, jer je žena koja je pri vaspitavanju svoje dece pravi primer dobre majke, baš kao što se sa jedinstvenom nesebičnošću i celim srcem zalaže već decenijama na humanitarnom polju. Njene blažene ruke su bile uvek pristune tamo gde je pretila velika nestašica, te je bez razlike na veroispovest pomagala

² Braun H., 1912, str. 60–61.

Geréb Klára

Geréb Klára (Szabadka, 1897. július 21 – Auschwitz, 1944) édesapja dr. Geréb Mihály (Szabadka, 1864 – Szabadka, 1936) ügyvéd, anyai nagyapja Taussig Vilmos (Makó, 1839 – Szabadka, 1906) szabadkai textil- és divatárú-kereskedő volt, aki fejlett kereskedelmi hálózattal rendelkezett Horvátországban és Szlavóniában is. Specialitása volt az ún. bunyevác selyem beszerzése, amit cége által rendelt mintákkal és színben Franciaországban készítettek.² Felesége, Taussig Vilmosné Geiger Júlia (Szabadka, 1847 – Szabadka, 1907), Klára nagymamája, a városban a jótékonyosság terén volt ismert. Elnöke volt a szabadkai izraelita nőegyletnek, amelynek működéséhez nagyban hozzájárult. Arcképe megjelent a *Bácsország* című szabadkai hetilap címlapján 1905. július 23-án, ahol többek között ezt írták róla: „Azok közé tartozik, akikre nem szóvirágként mondjuk, hogy közszeretettel örvendenek, mert igazi szeretettel veszik körül a szegények százai, kiknek éhségét csillapította, kiknek gyermekeit felruházta és őszinte tisztelettel veszik körül társadalmunk legjobbjai, mert igazi nő, aki a saját háztartásában saját gyermekeinek nevelésénél éppoly minta asszony, mint ahogy a jótékonyosság terén páratlan önzetlenséggel egész szívével fáradozik már évtizedek óta. Áldásos kezei ott voltak mindég, ahol az inség fenyegetett és felekezeti különbég nélkül segített úgy a magáéból, mint a vezetése alatt álló egyesület erejéből

² Braun H., 1912., 60–61. o.

kako iz svoje, tako i iz pozicije udruženja na čijem je čelu. Bez nje se ne može ni zamisliti narodna kuhinja, davanje miraza siromašnim devojkama, svečanost dodele odeće siromašnoj deci, jer je uvek pristutna tamo gde je potrebna požrtvovanost i ljudsko saosećanje.”³ Njena druga ćerka, Irena, bila je udata za peštanskog arhitektu Deže Jakaba (Biharev, 1864 – Budimpešta, 1932), jednog od projektanata subotičke sinagoge i Gradske kuće u stilu secesije. Deže Jakab je bio u kontaktu sa porodicom Gereb od ranije, kao autor projektnog plana za adaptaciju njihove kuće, u godini kada su Klarini roditelji stupili u brak (1894). Ovo se smatra prvim Jakobovim projektom u Subotici.⁴ Jakab se sa Irenom Tausig oženio deset godina kasnije u subotičkoj sinagogi (1904). Deže Jakab je izradio i plan za adaptaciju porodične kuće Vilmoša Tausiga 1907. godine.⁵

Klara Gereb svoje osnovno školovanje završava u Subotici. Sa jedanaest godina, 1908. godine, u vreme kada počinje izgradnja nove subotičke Gradske kuće po projektnom dvojice peštanskih arhitekata, od kojih je jedan njen teča, pohađa subotičku Višu devojačku školu. Mladi nastavnik crtanja, koji joj predaje, Janoš Tantoš (Tolna, 1882 – Subotica, 1925), studirao je na Likovnoj akademiji u Budimpešti u periodu od 1902. do 1906. godine.⁶ Bavio se slikarstvom, kolekcionarstvom, restauracijom i izučavanjem

³ Bácsország, 23. jul 1905., str. 12.

⁴ Kuća Gerebovih je tokom adaptacija dobila neobaroknu fasadu, ugaonim kutovima je zaobljen, izgrađena je kanalizacija, za potrebe advokatske kancelarije je uređen poseban prostor. Vujnović, G. – Aladžić, V. – Grlica, M., 2006, 152–153.

⁵ Vujnović, G. – Aladžić, V. – Grlica, M., 2006, str. 265.

⁶ A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig. http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/t

a szűkölködőket. Népkehelyt, szegénylányoknak kiházásitását, gyermekfelruházási ünnepélyt ő nélkül elgondolni se lehet, mert mindig ott van, ahol áldozatot kell hozni az emberies érzésnek.”³ Taussig Vilmos és Júlia Irén nevű lánya Jakab Dezső (Biharrév, 1864 – Budapest, 1932) pesti építész, a szabadkai szecessziós stílusú városháza és zsinagóga egyik tervezőjének volt a felesége. A Geréb család szabadkai otthonának felújítási terveit Jakab Dezső Klára szülei házasságkötésének évében (1894) készítette el, így ezt tekintjük az építész első szabadkai munkájának⁴ – Jakab Dezső Taussig Irénnel tíz évvel később kötött házasságot a szabadkai zsinagógában (1904). Taussig Vilmos családi házat is Jakab Dezső tervei alapján újították fel 1907-ben.⁵

Geréb Klára az elemi iskolát Szabadkán végezte el. Tizenegy évesen, 1908-ban, abban az évben, amikor elkezdik az új szabadkai városháza építését Jakab Dezső és Komor Marcell tervei alapján, Klára a szabadkai Felső Leányiskola diákja lett. Itt Tantos János (Tolna, 1882 – Szabadka, 1925) fiatal rajztanár tanította. Tantos, aki a budapesti Képzőművészeti Akadémiának a hallgatója volt 1902 és 1906 között,⁶ festészettel, műgyűjtéssel, restaurálással, valamint a kalocsai népművészet tanulmányozásá-

³ Bácsország, 1905. július 23., 12. o.

⁴ Gerébék háza a felújítás során neobarokk homlokzatot kapott, az épület sarkát lekerekítették, kiépült a szennyvízhálózat, és egy külön teret alakítottak ki az ügyvédi iroda számára. Vujnović, G. – Aladžić, V. – Grlica, M., 2006., 152–153.

⁵ Vujnović, G. – Aladžić, V. – Grlica, M., 2006., 265. o.

⁶ A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig. http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/t

kaločke narodne umetnosti.⁷ Na precizno izrađen školski crtež, koji je jedini sačuvani Klarin rad iz tog perioda i nosi naziv *Grčki ukrasi*, on zapisuje: „Vaša marljivost, strpljivost, istrajnost zavređuju pohvalu, iako ovakvi crteži možda previše terete Vaš vid.”⁸ Klarin afinitet i ljubav prema crtežu će, međutim, ostati osnova njenog kasnijeg stvaralačkog rada koji će se ispoljiti u oblasti grafike i ilustracije.

Klara Gereb je svoje likovno–umetničko školovanje započela za vreme Prvog svetskog rata, 1915. godine, u Budimpešti na Višoj školi primenjene umetnosti (*Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola*). Od subotičkih umetnika ovu ustanovu su pre nje pohadali Henrik Acél (Aczél), Imre Heš (Hős: Sabadsalaš, 1885 – Subotica, ?) i Stipan Kopilović (Bajmok, 1877 – Bačka Topola, 1924). Uticaj na Klarino opredeljenje je mogao imati i njen rođak, arhitekta Deže Jakab, koji je bio Lehnerov sledbenik (Lehner je rodonačelnik mađarske secesijske arhitekture) i pristalica sinteze umetnosti i zanata, pokreta *Arts and*

⁷ Janoš Tantoš je bio cenjeni nastavnik crtanja u Subotici. Videvši izložbu portreta subotičkog Gradskog muzeja i na njemu portret gradočančenika Lazara Mamužića, Tantoševi naslednici, Janoš Arač i Žuzana Trišler Arač, su stupili u kontakt sa autorom ovog teksta i 2011. godine poslali njegove biografske podatke. Janoš Tantoš je rođen u Tolni, od oca Jožefa Tantoša, kovača i majke Tereze Šnabl. Od njegove braće, Ferenc Tantoš je postao pop u Kaloči i direktor Semeništa, kao i osnivač fabrike brojanica – pružio je ženama u Kalači posao koji su mogle da rade i kod svojih kuća. Đula Tantoš je takođe postao pop, kao stipendista je doktorirao u Rimu, nakon čega je postao župnik u Prigrevici, da bi 1952. preminuo kao kanonik u Kaloči. Janoš Tantoš je bio najmlađi u porodici. U Suboticu je dospao nakon likovne edukacije u Pešti. Oženio se u subotičkoj crkvi Sv. Terezije Avilske 22. jula 1911. godine sa Rozalijom Mamužić. Prilikom njegove smrti objavljen je poduži članak o njemu u listovima Bácsmegyei Napló i u Kalocsai Néplap (28. februar 1925.).

⁸ Crtež je u svojoj porodice Klare Gereb u Americi i reprodukovan je u knjizi njenog sina. Fenves S., 2014, 54.

val is foglalkozott,⁷ felismerte Geréb Klára rajztehetségét. Tanítványának, abból az időszakból fennmaradt egyetlen, *Görög díszítmény* címet viselő, ornamentális rajza alá a következőket jegyezte fel: „Szorgalma, türelme, kitartása dicséretet érdemel, bár ilyen rajzok talán túlságosan is igénybe veszik szemét.”⁸ A művésznő rajztehetsége, s ehhez a műfajhoz való vonzódása későbbi művészetének alapja lett, mert a művészi grafika és az illusztrációs tevékenység területén teljesedett ki.

Klára a képzőművészeti tanulmányait az első világháború idején, 1915-ben kezdte meg Budapesten, az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában. A Szabadka és környéke művészei közül ebben az intézményben tanulnak korábban Aczél Henrik, Hős Imre (Szabadszállás, 1885 – Szabadka, ?) és Stipan Kopilović (Bajmok, 1877 – Topo-

⁷ Tantos János Szabadka közkedvelt és tiszteletben tartott rajztanára volt. Aracs János és Aracs Jánosné Trischler Zsuzsanna 2011-ben által megküldött adatokból a következőt adjuk közre: Tantos János Tolnán született, édesapja Tantos József kovácmester volt, édesanyja Schnábl Teréz. Testvérei közül Tantos Ferenc pap volt Kalocsán, és a papnevelő intézet igazgatója, valamint a rózsafűzér gyár alapítója – a kalocsai asszonyoknak ő adott otthon végezhető (bedolgozó) munkát; dr. Tantos Gyula pap volt és ösztöndíjjal Rómában doktorált, majd Bajaszentivánon volt plébános, s végül 1952-ben kanonikként halt meg Kalocsán. Tantos János volt a legfiatalabb gyermek a családban, s a pesti képzőművészeti képzése után került Szabadkára, ahol 1911. július 22-én a Szt. Teréz templomban Mamuzsich Rózsikát vette el feleségül. Három gyermekük született: László (1912), Magdolna (1913), Ferenc (1916). Felesége 1920 februárjában spanyolnáthában halt meg. 1921-ben újra nősült és még egy fia született: Tantos Gyula. Tantos János 1925-ben bekövetkezett halála után második felesége nevelte fel gyermekeit. Elhalálózása alkalmával megemlékeztek róla a Szabadkán megjelenő Bácsmegyei Naplóban (aminek főszerkesztője Geréb Klára lelendő sógora, Fenyves Ferenc volt) és a Kalocsai Néplapban (1925. február 28.).

⁸ A rajz Geréb Klára családjának tulajdonában van Amerikában, és fiának könyvében jelent meg reprodukálva. Fenves, S., 2014., 54.

Crafts. Klara je ustanovu pohadala do 1919. godine. Školske 1920/21. godine odlazi u Beč na *Kunstgewerbeschule*. U to vreme je izrađivala ilustracije i korice za sledeće knjige u Beču i Subotici: Szabó Ervin *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es Magyar forradalomban* (Društvene i stranačke borbe u Mađarskoj revoluciji 48/49), Szép Ernő *Hetedikbe jártam* (Išao sam u sedmi razred), Vajda Gyula *Petőfi Emlékkönyv* (Petefijeva spomen knjiga).⁹

Klara Gereb je 1922. godine ilustracijama Andersеноvih bajki osvojila nagradu na konkursu koji je raspisalo Državno mađarsko društvo za primenjenu umetnost (*Országos Magyar Iparművészeti Társulat*). Prispelo radove četrdeset i jednog autora su prikazali na izložbi u Muzeju primenjene umetnosti u Budimpešti iste godine. Pored konkursnih radova mađarskih grafičara, bile su izložene nove knjige mađarskih izdavača, kao i knjige za decu drugih zemalja, kao npr. nemačkog, španskog, francuskog, ruskog, švedskog izdavaštva.¹⁰ „Mađarsko društvo je drugu renesansu izdavaštva knjiga za mlade doživelo u zadnjih deset godina” – piše Pal Nadai u prikazu izložbe.¹¹ Objavljujući imena dobitnika nagrada na raspisanom konkursu, kratko opisuje i radove, sem u slu-

⁹ Szabó Ervin *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es Magyar forradalomban* (Beč, 1921. Bécsi Magyar Kiadó, Klara Gereb je izradila crtež za naslovnu stranu, a portret u tehnički duboke štampe je izrađen na osnovu snimka Janke K. Christianus), Szép Ernő *Hetedikbe jártam* (Beč, 1922. Libelli-Verlag, naslovna strana: Klara Gereb, crtež male figure: Henrik Major), Vajda Gyula *Petőfi Emlékkönyv* (Subotica, 1922. Minerva, naslovna strana).

¹⁰ Izložbu je organizovao dr Pal Majovski pod okriljem Mađarskog bibliofilskog društva.

¹¹ Nádai P., 1922, str. 3–4.

lya, 1924) is. Klára választására hatással lehetett rokona, Jakab Dezső építész, aki Lechnernek, valamint a művészet és ipar szintézisének, az *Arts and Crafts* mozgalomnak volt a követője. Geréb Klára 1919-ig volt az intézmény tanulója. Az 1920/21-es tanévben Bécsben folytatta tanulmányait a *Kunstgewerbeschule*-ban. Bécsben és Szabadkán illusztrációkat készített, és fedőlapokat tervezett a következő kiadványokhoz: Szabó Ervin *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es Magyar forradalomban*, Szép Ernő *Hetedikbe jártam*, Vajda Gyula *Petőfi Emlékkönyv*.⁹

Geréb Klára Andersen meséihez készített illusztrációival 1922-ben díjat nyert az Országos Magyar Iparművészeti Társulat szervezésében kiírt pályázaton. A beérkezett pályaműveket Budapesten a Iparművészeti Múzeumban mutatták be egy tárlaton 1922-ben, ahol a negyvenegy magyar grafikus készülő mesékönyvének grafikai lapja mellett szerepelt a magyar, német spanyol, francia, orosz, svéd és más országok gyermekkönyvkiadásának múltja és a magyar meseillusztráció jelene.¹⁰ „A magyar ifjúsági könyvnek második reneszánszát az utolsó tíz évben élte meg a magyar társadalom” – írja Nádai Pál a tárlatot ismertetve.¹¹ A pályanyertesek munkáit méltatva nem tér ki

⁹ Szabó Ervin *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es Magyar forradalomban* (Bécs, 1921. Bécsi Magyar Kiadó, a borítékot Geréb Klára rajzolta, a mélynyomatú arckép K. Christianus Janka felvétele után készült), Szép Ernő *Hetedikbe jártam* (Bécs, 1922. Libelli-Verlag, a boríték könyvdíszé Geréb Klára munkája, a kis figurát Major Henrik rajzolta), Vajda Gyula *Petőfi Emlékkönyv* (Szabadka, 1922. Minerva, fedőlap).

¹⁰ A tárlatot dr. Majovszky Pál rendezte a Magyar Bibliophil Társaság védnöksége alatt.

¹¹ Nádai P., 1922., 3–4. o.

čaju mladih stvaralaca, dodajući sledeće: „zaista bi dečije police knjiga bile bogatije ne samo za deset-dvanaest, nego i za dvadeset i pet do trideset novih prelepih mađarskih ilustrovanih knjiga kada bi... kada ono višestruko bolno „ako” ne bi postojalo”.¹² Iz njegovog prikaza ne saznajemo šta je izložila tom prilikom Klara Gereb, tačnije koje su joj ilustracije bile nagrađene, ali za dve godine subotički list *Szombat* (Subota) ističe sledeće: „ilustrovala je večno lepe Anderesenove bajke i sa tim radovima osvojila nagradu u Budimpešti na izložbi primenjene umetnosti.”¹³ Dvanaest ilustracija Klare Gereb za bajku *Saputnik*¹⁴ Hansa Kristiana Andersena (Odense 1805 – Kopenhag, 1875), poznatog danskog pisca, nalazi se u vlasništvu porodice u Americi, a publikovane su prvi put 2014. godine u knjizi o umetnici pod autorstvom njenog sina. Ilustracije su tom prilikom objavljene u boji.¹⁵ Na figurativnim crtežima koji su isprepleteni tankim konturnim linijama, dominiraju boje sepije i žute, sa retkim partijama svetloplave i jače, toplije žute, nanesene indijskim mastilom.¹⁶ Crteži su bogati detaljima. Dinamični su zahvaljujući dijagonalnoj kompoziciji – sem jednog, gde je lik kraljice postavljen u sredini iznad glave zveri, što rezultira simetrijom i osećajem stabilnosti, inicirajući poruku pobeđe dobrog nad zlom. Iako su ilustracije

¹² Nádai P., 1922, str. 4–5.

¹³ (–) Geréb Klári. *Szombat*, 8. decembar 1925., str. 48.

¹⁴ Andersenova bajka *Saputnik* (Reisekammeraten) je objavljena prvi put 1835. godine, ali je tema okupirala pisca već od ranije. *Saputnik* je napisan pet godina ranije na osnovu motiva narodne bajke *Mrtav čovek* (Dodningen). Hermann Z., 2006.

¹⁵ Fenves, S., 2014, str. 26–32.

¹⁶ Dimenzije svake ilustracije su: 22 x 22 cm.

a névsorban szereplő fiatalok alkotásainak bemutatására, de leszögezi: „s valóban nem tíz-tizenkét, hanem huszonöt-harminc gyönyörű magyar képeskönyvvel lennének gazdagabbak a gyermekek játékospolcai, ha... az a sok fájdalmas „ha” nem volna”.¹² Írásából tehát nem derül ki, hogy mit állított ki Geréb Klára, illetve mely illusztrációi lettek kitüntetve, de két évvel később a szabadkai *Szombat* című lap róla szóló összegzésében kiemeli: „Anderson örökszép meséit illusztrálta és ezzel a munkájával a budapesti iparművészeti társulat kiállításán díjat is nyert.”¹³ Geréb Klára Hans Christian Andersen (Odense, Dánia, 1805 – Koppenhága, 1875) híres dán költő és meseíró *Az útitárs*¹⁴ című meséjéhez készült tizenkét illusztrációja ma a grafikusnő családjának tulajdonában van Amerikában, első megjelenésük 2014-ben a művésznő fia által írott könyvben történt. A család tudomása szerint ezek az illusztrációk sohasem lettek korábban könyvben publikálva, viszont a művésznőről szóló kiadványban színesben kerülnek az olvasó elé.¹⁵ A vékony vonalas, indián tintával színezett rajzokon a fekete kontúrvonalak mellett a szépia és baracksárga szín dominál, s csak néhány helyen tűnik fel a halványkék vagy az erősebb melegsárga tónus.¹⁶ Az átlós kompozícióból adódó aszimmetria következtében a

¹² Nádai P., 1922., 4–5. o.

¹³ (–) Geréb Klári. *Szombat*, 1925. december 8., 48. o.

¹⁴ *Az útitárs* (Reisekammeraten) című Andersen-mese 1835-ben jelent meg először, a téma azonban régebben foglalkoztatta Andersent. Az *útitárs* volta-képpen egy öt évvel korábban keletkezett, népmesei motívumok nyomán írott szöveg, *A halott ember* (Dodningen) átdolgozása. Hermann Z., 2006.

¹⁵ Fenves, S., 2014., 26–32. o.

¹⁶ Egy-egy illusztráció mérete 22 x 22 cm.

nastale za vreme edukacije umetnice u Beču, na njima se ne oseća uticaj geometrijskog stila bečkih ilustratora i primenjenih umetnika.¹⁷ Na Klaru Gereb je uticaj zasigurno imala lirska, blaža varijanta secesije koja je harmonizirala sa prirodom. Za razliku od njenih kasnije nastalih grafika sa prikazima pejzaža i detalja gradova, na ovim ilustracijama je prisutna ljudska figura koja se nalazi u prvom planu. Karakterističan je ovom prilikom harmoničan spoj imaginacije i stvarnosti. Dekorativnost, te lakoća i dinamika secesije, kao i neki od njenih lajt motiva, javljaju se u ovim ilustracijama u spoju sa zreloom umetničkom maštom i grafičkom veštinom.

Klara Gereb je tokom svog boravka u Beču putovala po Austriji, upoznavši nova mesta koja su je inspirisala za nastanak uspešnih grafika. Kao primer navodimo grafiku malih formata *Salzburg noću*, nastalu 1923., koja se danas nalazi u zbirci subotičkog Gradskog muzeja. Grafike koje prikazuju detalje Venecije i Firence – takode u zbirci Gradskog muzeja – su inspirisane putovanjem po Italiji 1924. godine, što ukazuje na umetničin boravak u mestima koja su svojim bogatstvom kulturno-istorijskih spomenika ranijih epoha oduvek privlačila umetnike širom sveta.

Klara Gereb je 1925. godine izradila ilustracije i naslovnu stranu za zbirku bajki Eleka Benedeka *Mesemondó esték* (Večeri pripovedanja bajki) koja sadrži 114 strana, a izdavač je *Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadó* iz Budimpešte. Ovo su do sada jedine poznate njene

¹⁷ Upporediti sa ilustracijama Karla Otoa Češke (Carl Otto Czeschka: Beč, 1878 – Hamburg, 1960), tj. sa ilustracijama Wiener Werkstätte sa početka 20. veka.

rézletgazdag, apró vonalakkal telített ábrázolások mozgalmassak – kivéve egyet, ahol a képmező közepére helyezett királylány figurájának két oldalán szimmetrikusan ismétlődik egy-egy azonos függöny és a felfelé haladó lépcső motívuma, lábánál pedig a szörnyeteg feje nyugszik. A stabil elrendezésű és hatású kép tartalmi üzenete a jó győzelméről szól a rossz felett. Habár az illusztrációk a fiatal művész nő bécsi tartózkodása idején készültek, az ottani geometrikus stílus kevésbé érezhető rajtuk.¹⁷ Geréb Klára minden bizonnyal a szecesszió lágyabb, a természeti formákkal harmonizáló vonulata volt hatással. Jellemző e grafikáin, a későbbi utazásai során készült látképekkel ellentétben, az emberi figurák megjelenítése. Ez által is a valós világ és az imagináció harmonikusan van jelen e képeken. Mindamelllett a szecesszió dekorativitása, könnyedsége és dinamikája, ikonográfiájának kedvelt motívumai jelennek meg a grafikus mesterség és művészi fantázia ötvözetének érett fokán.

Geréb Klára a bécsi tartózkodása idején beutazta Ausztriát, és olyan új helyeket ismert meg, melyek ihletként szolgáltak több kiváló grafikájához. Erre példa a *Salzburg éjjel* című, 1923-ban keletkezett grafikája, amely ma a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményében található. A művészeti központok megismerése és a saját tudásának bővítése céljából Geréb Klára 1924-ben Olaszországba is eljutott, melynek építészete és tájai felismerhetőek több sikeres alkotásán. Az utazáson

¹⁷ Vesd össze pl. Carl Otto Czeschka (Bécs, 1878 – Hamburg, 1960), illetve a Wiener Werkstätte 20. század eleji illusztrációival.

ilustracije bajki koje su objavljene. Knjiga je izašla iz štampe sa naslovnom stranom u boji, te se ovaj primer ubraja u njena malobrojna dela u koloru. Iste godine Klara Gereb je izradila i naslovnju stranu za knjigu Kornela Senteleki-ja *Úgy fáj az élet* u izdanju subotičke *Minerve*, ali je ovde koristila u suglasju sa naslovom knjige (Kako život boli) mnogo svedenije bojene površine i slabije nijanse. Zbirka bajki tada već naširoko poznatog i veoma cenjenog pisca, Eleka Benedeka (Kišbacon, 1859 – Kišbacon, 1929),¹⁸ koja sadrži ruske, japanske, arapske i bajke drugih naroda, štampana je od strane *Udruženja Franklin* u Budimpešti. Pisac je tada imao preko sedamdeset godina i živeo je u svom rodnom mestu, koje je nakon Trijanonskog ugovora pripalo Rumuniji. Nije nam poznato da li je poznavao ilustracije Klare Gereb. Zanimljiva podudarnost je činjenica da je iste godine jednu drugu njegovu knjigu – *Csili Csali Csalavári csalafintaságai* – objavljenu u peštanskoj izvačakoj kući *Pantheon*, ilustrovala umetnica sličnih godina kao Klara Gereb, Margita Fiora (Budimpešta, 1898 – Eks an Provans, 1984).¹⁹

Kako je došlo do Klarinog rada na knjizi Eleka Benedeka tema je daljeg istraživanja. Poznato nam je, međutim, da se knjiga reklamirala tokom decembra 1925. u subotičkoj dnevnoj štampi, te se može pretpostaviti da su

¹⁸ Zbirke bajki Eleka Benedeka su doživljavale izuzetnu popularnost u krugu mađarskih čitalaca. On je bio rođonačelnik preradenih bajki u književnom stilu, namenjenih mladima i deci. Kósa L., 2001, str. 143.

¹⁹ Margit Fiora slikarka i grafičarka, od 1914. do 1918. pohađa Školu za primen-jenu umetnost u Budimpešti. Odlazi u Pariz 1928. godine, a živela je u Eks an Provansu. Jedan je od osnivača Udruženja za umetnost knjige i reklame.

készült litográfiák közül Velencét és Firenzét ábrázoló grafikái a Szabadkai Városi Múzeum képzőművészeti gyűjteményében is megtalálhatóak.

Benedek Elek a *Mesemondó esték* című 114 oldalas 1925-ben a pesti a *Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadó* kiadásában megjelenő meséskötethez készült fedőlap és illusztrációk a művésznő eddig ismert egyetlen, könyvben is megjelenő meseillusztrációs sorozata. A könyv aranyozott gerincfeliratú, egésvászon kötésben, színes illusztrált fedőlappal jelent meg, ami egyben Geréb Klára kevés fennmaradt színes munkáinak ritka példája. Ugyanebben az évben Geréb Klárát a szabadkai *Minerva Részvénytársaság* is megbízta Senteleky Kornél *Úgy fáj az élet* című könyvének címlapkészítésével, amely ugyancsak színes, de sokkal visszafogottabb. A széleskörű tekintélynek örvendő Benedek Elek (Kisbacon, 1859 – Kisbacon, 1929)¹⁸ *Mesemondó esték* című, orosz, japán, arab és más nemzetek meséit tartalmazó meséskötetét a *Franklin Társulat* nyomdájában jelent meg. Az életének hetedik évtizedében járó író 1921-ben végleg hazatér szülőfalujába, a trianoni békeszerződés által Romániához csatolt Kisbaconba, s ott él haláláig. Nem tudjuk Benedek Elek ismer-te-e Geréb Klára korábbi illusztrációit. Érdekes egybeesés, hogy ugyancsak 1925-ben, Benedek Eleknek a budapesti *Pantheon* kiadásában megjelenő a *Csili Csali Csalavári csalafintaságai* Goethe, Reineke Fuchs című műve alap-

¹⁸ Benedek meséskötetei páratlan népszerűséget értek el a magyar olvasók körében. Ő volt az atyja „a szépirodalmi stílusra vigyázó, de már nem a felnőtteknek, hanem a gyermekeknek és az ifjúságnak szóló átdolgozott” meseszövegeknek. Kósa L., 2001, 143. o.

je Subotičani poznavali i kupovali preko prodavnice knjiga *Víg*.²⁰ Uprkos navedenoj činjenici danas ne postoji ni jedan njen primerak u nekoj od javnih subotičkih biblioteka, ali smo je našli u Sečenji biblioteci u Budimpešti i skenirali njene ilustracije zahvaljujući etnologu Katalin Benedek. U knjizi možemo videti sve vrste ilustracija koje je period secesije – pa i pozna secesija i art deko – koristio u formi zaglavlja, inicijala, ugrađene u tekst i kao završni motiv. Glavna odlika secesijskih knjiga početkom 20. veka je bila što je nastala kao produkt *Gesamtkunstwerk*-a pri čemu se svakoj etapi izvedbe poklanjala posebna pažnja, pa tako i ilustracijama u cilju zaokružene umetničke izvedbe cele knjige.²¹ Osnovna boja naslovne strane knjige je indigo plava, što se podudara sa značenjem reči „veče” u samom naslovu koji je ispisan zlatnožutom bojom, nalik zvezdama na večernjem nebu. Unutrašnje ilustracije su crno-bele, ali njihovo bogato detaljisanje je takođe privlačan efekat za posmatrača. Veće ilustracije u formi zaglavlja i grafika na pola strane, omeđene sa dve strane tekstom, uvek sadrže scene koje upućuju na tekst. Dešava se ponekad i ponavljanje kompozicionog i figuralnog rešenja – kao npr. u slučaju jedne ranije radene ilustracije Andresenove bajke i ilustracije za bajku *Tobias i Mali Tobias*, gde se u zaglavlju javlja isti lik mladića putnika sa štapom. Klara Gereb je po svemu sudeći koristila i predloške iz svoje okoline, kao što je za to primer zaglavlje bajke *Sretni Ivo* na 75. strani, gde se nazire ograda veoma sličnog oblika kao secesijska ograda od kovanog gvožđa subotičke sinagoge nastale

²⁰ Hirlap, 15. decembar 1925., str. 7.

²¹ Csenkey és társai, 1996, str. 33.

ján keletkezett kötetét Fiora Margit (Budapest, 1898 – Aix-en-Provence, 1984),¹⁹ Geréb Klárához hasonló korú, fiatal képzőművész nő illusztrálta.

További kutatás tárgya Geréb Klára felkérésének módja és oka a *Mesemondó esték* című kötet illusztrálására. Annyi bizonyos, hogy a könyvet Szabadkán is ismerték, és megrendelhatték a *Hirlap* című szabadkai napilapban megjelenő, a szabadkai Víg könyvkereskedő által karácsony előtt közzétett reklám alapján.²⁰ Ennek ellenére a könyvnek mára egy példánya sem maradt fent városi könyvtárakban, illetve a Szabadkai Városi Könyvtárban. Geréb Klárának a Szabadkai Városi Múzeumban 2014-ben megrendezett tárlatára Benedek Elek *Mesemondó esték* című kötetének illusztrációit változtatban az Országos Széchényi Könyvtárból szereztük be Benedek Katalin segítségével. A szövegek közti fekete-fehér grafikák méretük alapján féloldalas, záródísz, iniciálé és fejezetléc illusztrációk csoportjaiba oszthatók. A század eleji szecessziós könyvkészítés egyik fő tulajdonsága ugyanis, hogy a *Gesamtkunstwerk* szellemében a művek egységesen kerültek kialakításra, azaz minden egyes részüket különös gonddal készítették.²¹ Geréb Klára a *Mesemondó esték* fedőlapjának alapszíne indigókék, ami összhangban áll a kötet címében levő „est” szóval, s rajta

¹⁹ Fiora Margit festő és grafikus, 1914–1918 között Budapesten az Iparművészeti Iskola hallgatója. 1928-ban Párizsba ment, Aix-en-Provence-ban élt. A Könyv- és Reklámművészeti Társaság alapító tagja. Eleinte grafikusként dolgozott.

²⁰ Hirlap, 1925. december 15., 7. o.

²¹ Csenkey és társai, 1996., 33. o.

1902. godine. Na crtežu se, međutim, iza ograde umesto nama poznate zgrade, javlja objekat u stilu klasicizma. No, čak iako umetnici ova ograda nije služila kao konkretan predložak za crtež, ona je i ovde, kao i na drugim mestima, naginjala stvaranju gledaocu poznate okoline – baš kao što je i Elek Benedek imao metodu „prerade” bajki čitljiv savremenom čitaocu.

Kada se sredinom 20-tih godina 20. veka Klara Geréb, kao akademski školovana umetnica, vratila u rodni grad, ovde je ponovo živela i radila Jelena Čović (Subotica, 1879 – Subotica, 1957) – prva akademski školovana slikarka Subotice. Istovremeno, u gradu se naselilo više školovanih umetnika nego ranije, podrazumevajući i one koji su otišli iz grada radi školovanja. Među onima koji su trajno napustili Suboticu bio je slikar i primenjeni umetnik secesije, Henrik Acel, koji se za vreme Prvog svetskog rata naselio u Pešti. Subotica je u periodu između dva svetska rata izrasla u umetnički centar, pa se u njoj 1923. godine osnovalo Vojvodansko likovno udruženje. Priredivanje izložbi je postala češća pojava, a razvoj štamparstva i izdavaštva je pružio nove mogućnosti likovnom stvaralaštvu i likovnoj kritici. Aktivno prisustvo Klare Geréb, kao stručno obrazovane i zrele umetnice, svakako je doprinelo profilu likovnog života u gradu, pogotovu na polju primenjene umetnosti. Njena prva likovna kritika je objavljena o samostalnoj izložbi Arpada G. Balaža (Vyšný Klatov, 1887 – Segedin, 1981) u *Lojdu* novembra 1922. godine, na stranicama subotičkog dnevnog lista *Bácsmegyei Napló* (Bačvanski dnevnik). Balaž je ranije objavljivao svoje ilu-

jól érvényesül az aranyárga színnel írott szöveg. A belső illusztrációk részletgazdagságukkal és aprólékos kidolgozottságukkal ellensúlyozzák a színek hiányát. A nagyobb, belső illusztrációk a fejezetlécek és a szövegek közti grafikák, amelyek minden alkalommal mesére utaló ábrázolást tartalmaznak. Előfordul kompozíciós és figurális megoldás ismétlés is – ilyen pl. az Andersen-mese egyik illusztrációja és a *Tóbiás és Tóbiáska* című mese fejezetléce: mindkettőnél megjelenik az azonos vándorfű motívuma. Geréb Klárát a környezetében látott valós világ is megihletette egy-egy jelenet vagy motívum megformálásánál. A *Szerencsefia János* című mese fejezetlécében, a könyv 75. oldalán, például a megjelenített kovácsoltvas kerítés dekoratív, pávafarok formája az 1902-ben épült szabadkai zsinagóga szecessziós kerítésére emlékeztet, még ha mögötte klasszicista épület látható is. S ha nem is a szabadkai példa volt a meseillusztráció kerítésének megformálásához szolgáló előkép, abban az esetben is a Geréb Klára általi illusztrációnak éppen az olvasó világával való kapcsolatteremtés volt az egyik célja, hasonlóan Benedek Elek „átdolgozási” módszeréhez.

Amikor Geréb Klára képzett művésznőként visszatért a szülővárosába, a 20. század 20-as éveinek közepén, a szabadkai képzőművészeti életben újra jelen volt a város első akadémiai festőnője, Csóvits Ilona (Szabadka, 1879 – Szabadka, 1957). Ugyanakkor egyre több képzett művész telepedett le a városban vagy jött vissza tanulmányiról. Aczél Henrik iparművész és festőművész viszont már nem itt, hanem Pesten élt. Szabadka a két világháború közötti idő-

stracije u ovom listu, a bio je deset godina stariji od Klare i student Umetničke akademije u Pragu, dok je Klara već završila školovanje u Pešti i Beču. Grafičar pozdravlja grafičara kada ona ovako završava svoj tekst: „Publika grada Subotice u mogućnosti je da pozdravi predstavljanje jednog nesvakidašnjeg umetnika“.²² Njene malobrojne, sačuvane grafike sa putovanja sredinom 20-tih godina 20. veka, međutim, odražavaju potpuno drugi senzibilitet od Balaževih kubo-futurističkih dela i odišu lirskim, smirenim tonom.

Klara Geréb se 1925. godine u Subotici prihvatila više zadataka u sferi primenjene umetnosti. Mlada umetnica napravila je nacrt za novi parohet koji je publikovan u svečanom broju subotičkog jevrejskog nedeljnika *Szombat*.²³ Iste godine učestvuje na subotičkom konkursu za plakat koji je raspisala direkcija *Subotičke privredne izložbe*. Na konkurs je pristiglo devedeset i tri rada, a radove je pregledala komisija u sastavu: Antun Bešlić, direktor banke; Kosta Petrović, gradski glavni inženjer; Ištvan Vaci i Oto Tomandl inženjeri, kao i dr Ferenc Fenjveš, glavni i odgovorni urednik dnevnog lista *Bácsmegyei Napló*. Komisija nije dodelila prvu nagradu, ali je dodelila dve druge od po 3.000 dinara Ivu Marinčeku i Boji Valesu, umetnicima iz Ljubljane, kao i Ivanu Rohu nastavniku iz Osijeka. Treća nagrada od 2.000 dinara je pripala umetniku iz Šida po prezimenu Klajman. „Osim ovoga, komisija je odlučila da otkupi još sedam nacrtu za plakat radi propagande” –

²² Geréb Klára, Balázs Árpád kiállítása. Bácsmegyei Napló, 5. novembar 1922.

²³ (-) Geréb Klári. Szombat, 8. decembar 1925., str. 48.

szakban egy kisebb művészeti központtá vált, s így 1923-ban itt alakult meg a Vajdasági Képzőművészek Egyesülete. A művészeti kiállítások gyakori megrendezésével, a nyomdászat és a kiadói tevékenység fejlődésével egy új, szélesebb körű lehetőség nyílt meg a képzőművészet és a műkritika előtt. Geréb Klára szakavatott és érett művészi interaktív jelenléte hozzájárult a város képzőművészeti, iparművészeti életéhez. Első képzőművészeti kritikája Balázs G. Árpádnak (Felsőtökés, 1887 – Szeged, 1981) a *Lloydban* 1922 novemberében megnyílt önálló kiállításáról, a *Bácsmegyei Naplóban* jelent meg – melyben Balázs már korábban szerepelt illusztrációival. A grafikus ekkoriban a Prágai Művészeti Akadémia hallgatója volt, miközben Klára – habár tíz évvel fiatalabb – már elvégezte pesti és bécsi iparművészeti tanulmányait. A grafikus a grafikus közzönti, amikor így zárja sorait: „Szubotica város közönsége egy nem mindennapos művész bemutatkozását üdvözölheti.”²² Geréb Klára utazásairól fennmaradt korszámú grafikája a maga lírai, nyugodt modorával azonban teljesen másfajta érzékenységről árulkodik, mint Balázs kubo-futurisztikus alkotásai.

Szabadkán 1925-ben Geréb Klára több iparművészeti feladatot is vállalt. Tóraszekerény-függőnyt tervezett a szabadkai zsinagóga számára, s a függöny fényképe megjelent a szabadkai *Szombat* című lapban.²³ Ugyanabban az évben részt vett egy szabadkai plakátpályázaton is, amelyet a Szabadkai Ipari Kiállítás igazgatósága hirdetett meg. A pályázatra kilencvenhárom munka érkezett be, a pályater-

²² Geréb Klára, Balázs Árpád kiállítása. Bácsmegyei Napló, 1922. november 5.

²³ (-) Geréb Klári. Szombat, 1925. december 8., 48. o.

pišu u listu *Bácsmegeyi Napló*, te dodaju: „U prvom redu se kupuje nacrt za plakat Klare Gereb, subotičke slikarke, a nakon toga nacrti Ive Marinčeka i Boje Valesa, V. Gorasda (Ljubljana), Bogumila Gorazda (Ljubljana), Rajka Subića (Ljubljana), Vladislava Kralja (Čakovec) i na kraju Atile Štignica (Zagreb). Kao plakat za izložbu je prihvaćen nacrt Marinčeka i Valesa, pod uslovom da izvrše određene korekcije. Lep i zaista prijatan rad Klare Gereb objaviće se na korici prospekta izložbe.”²⁴

Želja Klare Gereb da otputuje u Pariz, ostvarila se 1926. godine, da bi se sledeće godine priredila i njena prva samostalna izložba. Izložba je 1927. godine bila postavljena u Bunjevačkoj matici, koja se nalazila na jednom od uglova raskrsnice u centru grada, u čijoj dijagonali je na drugom uglu bila nekadašnja kuća Klarinog dede Tausiga – nakon smrti Vilmoša Tausiga 1906. godine kuća je promenila vlasnika. Izložene su bile objedinjene grafike sa putovanja, kao i ilustracije i slike mlade umetnice. Sačuvane grafike – uglavnom litografije – odražavale su, kako novine pišu, visoku zanatsku veštinu, dobro kadrirane scene sa stabilnim kompozicijama i dinamikom kontrasta svetlih i tamnih partija prizora koji zrače posebnom umetničkom atmosferom. Neke od tih grafika, kao npr. *Salzburg noću* (1923) i grafike nastale nakon putovanja po Italiji (1924) i Francuskoj (1926) danas su deo umetničke zbirke subotičkog Gradskog muzeja. Povodom njene izložbe u štampi je nazivaju primenjenom umetnicom,²⁵ ali je ona i prva su-

²⁴ *Bácsmegeyi Napló*, 22. maj 1925., str. 2.

²⁵ Hirlap, 2. februar 1927., str. 3.

veket bíraló bizottság tagjai pedig Beslics Antal bankigazgató, Petrovics Koszta városi főmérnök, Váczi István és Tomándl Ottó mérnökök és dr. Fenyves Ferenc, a *Bácsmegeyi Napló* felelős főszerkesztője voltak. A bizottság nem osztotta ki az első díjat, a két második (3.000 dináros) díjat Marincsek Ivó és Vales Bojó ljubljanaí művészek, valamint Roch Iván eszéki tanár, a (2.000 dináros) harmadik díjat pedig egy Kleinman nevű sídi művész nyerte. „Ezenkívül a bizottság elhatározta, hogy további hét plakáttervet vásárol meg propaganda céljára” – közli a *Bácsmegeyi Napló*, majd hozzáteszi: „Elsősorban Geréb Klári szuboticaí festőművésznő, azután Marincsek Ivó és Vales Bojó, Gorasd V. (Ljubljana), Gorazd Bogamil (Ljubljana), Szubics Rajkó (Ljubljana), Kralj Vladisláv (Csakovec) és végül Stignic Attila (Zagreb) plakáttervét vásárolják meg. Kiállítási plakátul Marincsek és Vales munkáját fogadták el azzal a kikötéssel, hogy a szerzők bizonyos módosításokat eszközjenek a plakáttervben. Geréb Klári igen szép és hangulatos művét a kiállítási prospektus borítéklapjául fogják felhasználni.”²⁴

Geréb Klára vágya, hogy eljusson Párizsba 1926-ban vált valóra, majd a következő évben, 1927-ben, sor került első önálló kiállítására is, amelynek színhelye a szabadkai Bunjevác Matica volt. Ez az épület nagyapja Taussig Vilmos házának szomszédságában állt – igaz, nagyapja 1906-ban bekövetkezett halála után a ház tulajdonost cserélt – az ottani útkereszteződés egyik sarki épületében a város központjában. A tárlat Geréb Klára egybegyűjtött grafikáit – többnyire litográfiákat –, illusztrációit és festményeit mu-

²⁴ *Bácsmegeyi Napló*, 1925. május 22., 2. o.

botička akademski školovana grafičarka koja je utrla put umetničkoj disciplini sa brojnim predstavnicima u gradu.

Klara Gereb, učestvuje i na kolektivnim izložbama u Subotici, tako npr. na izložbi priređenoj u proleće 1925. godine u Građanskoj kasini radi prikupljanja sredstava za obnavljanje u ratu izgorelog pozorišta. U hotelu Beograd 1927. godine izlaže tri manja rada uz dela Rajkovića, Orlaha, Balaža i Lenkeija. Ne izlaže na *Izložbi bačkih umetnika*, priređenoj oktobra 1932. u vestibulu Gradske kuće od strane kolekcionara, dr Jovana Milekića, ali piše detaljnu likovnu kritiku na stranicama *Napló*-a (Dnevnik).²⁶ Nakon te izložbe se osniva *Udruženje bačkih umetnika*, koje 30. novembra 1932. menja ime u *Udruženje vojvođanskih likovnih umetnika*, gde predsednik postaje dr Jovan Milekić, potpredsednik slikar Petar Dobrović, a među članovima odbora susrećemo i ime Klare Gereb.

²⁶ Gereb Klára, Bácskai festők és szobrászok kiállítása. Bácsmegeyi Napló, Szubotica, 14. oktobar 1932., str. 11.

tatta be. A tárlaton ausztriai, *Salzburg éjjel* című, 1923-ban keletkezett legkorábbi általunk ismert eredeti grafikája, 1924-beli olaszországi, 1926-beli franciaországi utazásai ihlette grafikái is bemutatást nyertek. Kiállítása kapcsán a szabadkai *Hírlap* című napilap iparművészként említi őt,²⁵ ugyanakkor ő az első szabadkai grafikusnő, aki ezzel a művészeti ággal akadémiai szinten kezdett foglalkozni Szabadkán, s később számos követője lett.

Geréb Klára részt vett a szabadkai csoportos kiállításokon is, pl. rézkarcaival szerepelt az 1925 tavaszán a Polgári Kaszinóban megszervezett kiállításon, mellyel pénzt gyűjtöttek a háború idején kiégett szabadkai színház felújítására. A *Beograd Szállóban* 1927-ben három kisebb munkáját állította ki, Rajković, Oláh, Balázs és Lenkei művei mellett. Az 1932 októberében a Városháza előcsarnokában dr. Jovan Milekić műgyűjtő által megszervezett *Bácskai művészek kiállításán* nem szerepelt, de részletes képzőművészeti kritikát közölt az eseményről a *Napló* hasábjain.²⁶ A kiállítást követően alakult meg a Bácskai Művészek Egyesülete, melynek neve 1932. november 30-tól Vajdasági Képzőművészek Egyesületére változott, és amelynek dr. Jovan Milekić lett az elnöke, Petar Dobrović festő az alelnöke, a választmányi tagok között pedig ott találjuk Geréb Klára nevét is.

²⁵ Hírlap, 1927. február 2., 3. o.

²⁶ Gereb Klára, Bácskai festők és szobrászok kiállítása. Bácsmegeyi Napló, Szubotica, 1932. október 14., 11. o.

Porodica Fenjveš, list *Bácsmegyei Napló*, Minerva i Šoa

Klara Gereb 30. maja 1927. sklapa brak sa Lajošem Fenjvešom (Mako, 1889 – Subotica, 1946²⁷), suvlasnikom lista *Bácsmegyei Napló* (Bačvanski dnevnik) i štamparije *Minerva RT*. Sa ovim brakom ona postaje stanar zgrade koju su braća Fenjveš kupila 1925. godine, a izgrađena je 1906. po projektu braće Vago iz Budimpešte za pedijatra dr Mikšu Demetera i u njoj je od 2008. godine smešten subotički Gradski muzej. Nalazi se dijagonalno preko puta od sinagoge, u stilu je secesije.²⁸ Arhitekta Deže Jakab, 1928. godine, pravi nacrt za kanape i mustru presvlake koju su izvezle Klara Gereb i njena majka. Ovaj kanape predstavlja jedan od malobrojnih predmeta sačuvanih od predmeta umetnice i njene porodice. On je kao poklon njene dece 1969. godine postao deo umetničke zbirke subotičkog Gradskog muzeja – danas se nalazi izložen upravo u zgradi kojoj je i svojevremeno bio uklopljen. Čerka Klare Gereb i Lajoša Fenjveša, Estera, je rođena 16. aprila 1929, a sin Jožef Istvan 6. juna 1931. godine. Estera kasnije udata Votav,²⁹ u jednom

²⁷ Steven J. Fenves, sin Lajoša Fenjveša i Klare Gereb, tvrdi da je na nadgrobnoj ploči porodičnog groba na jevrejskom groblju u Subotici, kao godina smrti Lajoša Fenjveša, pogrešno uklesana godina 1945.

²⁸ Vujnović, G. – Aladžić, V. – Grlica, M., 2004, str. 156–159.

²⁹ Ester Votav, rođena Fenjveš, preminula je 2012. godine u Americi. Bila je jedna od vodećih boraca za renoviranje subotičke sinagoge u stilu secesije. Po njenoj želji, prilikom njene sahrane ožalošćeni su uplatili priloge na račun WMF (The World Monuments Fund) u cilju pomoći za obnovu sinagoge. Kada su 2014. godine obnovili glavnu fasadu sinagoge i ove pare su upotrebljene.

Fenyvesiék, a *Bácsmegyei Napló*, a Minerva és a Soa

Geréb Klára 1927. május 30-án kötött házasságot Fenyves Lajossal (Makó, 1889 – Szabadka, 1946²⁷), a szabadkai *Bácsmegyei Napló* és a Minerva RT nyomda társtulajdonosával. Ezzel a házassággal lett lakója a néhai Dömötör Miksa-bérpalotának, amely a szecesszió jegyében épült 1906-ban a Vágó testvérek tervei alapján, a szecessziós zsinagógával szemben, 2008-tól pedig a Szabadkai Városi Múzeumnak ad otthont.²⁸ A két fiatal egybekelése utáni évben, 1928-ban, Geréb Klára nagybácsija, és a szabadkai zsinagóga és városháza egyik tervezőépítésze, Jakab Dezső, a fiatal házaspár otthonában egy kanapét és annak a szövetmintáját tervezte, amelyet Geréb Klára és édesanyja hímeztek ki, és amelyet 1969-ben Geréb Klára gyermekei a szülők kevés megmaradt tárgya közül a Szabadkai Városi Múzeumnak ajándékoztak. Így a kanapé újra abban az épületben látható, ahol eredetileg is állt. Fenyves Lajos és Geréb Klára Eszter nevű lánya 1929. április 16-án, József István nevű fia 1931. június 6-án született. A később, férje után Votav vezetéknévvel viselő Eszter,²⁹ egyik levelében a következőt írta:

²⁷ Steven J. Fenves, Fenyves Lajos és Geréb Klára fia, állítása szerint téves a szabadkai zsidó temetőben található sírkövön szereplő 1945-ös elhalálozási dátum.

²⁸ Vujnović, G. – Aladžić, V. – Grlica, M., 2004, 156–159. o.

²⁹ Votav született Fenyves Eszter 2012-ben hunyt el Amerikában. A szabadkai zsinagóga helyreállításának egyik harcosa volt. Végakarata szerint a gyászolók a WMF (The World Monuments Fund) számlájára fizettek be adományokat a szabadkai zsinagóga támogatása céljából. Amikor most a zsinagóga főhomlokzatát felújítják, akkor ezeket a pénzeket is felhasználják.

svom pismu saopštava: „Moja majka i otac su se sreli u kancelariji *Bácsmegeyi Napló*-a, gde je majka crtala male crteže i naslove za različite članke.”³⁰

Jačanje subotičkog novinarstva i nivo kulturnog života šire regije je svakako zasluga subotičkih Jevreja putem izdavaštva i štamparstva – piše Dušan Jelić.³¹ Manje je poznat uticaj ovog kruga na razvoj likovne umetnosti u gradu, konkretno na razvoj primenjene grafike. Jedan od nosilaca ove pojave je upravo bio dnevni list *Bácsmegeyi Napló* i štamparija *Minerva*. Dr Ferenc Fenjveš [do 1903. godine Fridman] (Sânnicolau Mare, 1885 – Subotica, 1935), stariji brat Lajoša Fenjveša, bio je urednik pomenutog lista od 1908. godine. Novinarstvo je učio dok je studirao pravo u Pešti radeći kao saradnik u listovima *Budapesti Napló* i *Borsszem Jankó*, ali i od Henrika Brauna (Bajmok, 1869 – Subotica, 1918) cenjenog subotičkog urednika i novinara, radeći za subotički list *Bácskai Hírlap*³² u kome je započeo svoju novinarsku karijeru 1907. godine. Upravo godinu dana pre toga, 1906. je nastao snimak u redakciji pomenutog lista, na kome su ovekovečene određene ličnosti. Sede, sa leva: Ferenc Fenjveš, Henrik Braun – Quasimodo, Emil Havaš; stoje: Ferenc Kanižai, Oto Kondor, štampar Fišer. Snimak je snimio subotički fotograf Šandor Vajda, a jedan primerak se nalazi u istorijskoj zbirci subotičkog Gradskog muzeja.³³ Iza nabrojanih ličnosti, na

³⁰ Iz korespondencije Katarine Korponaić, novinarka Subotičkih novina.

³¹ Jelić, D., 1987, str. 58.

³² Gerold L., 2001, 90; Kalapis Z., 2002, str. 161.

³³ Redakcija lista *Bácskai Hírlap*. Zbirka fotografija Istorijskog odeljenja Gradskog muzeja Subotica, inv. br. I-2621. Publikovano: Ninkov K. – Vuković Dulić, 2012, str. 166.

„Édesanyám és édesapám a *Bácsmegeyi Napló* irodájában találkoztak, ahol anyám kisebb rajzokat és címsorokat készített a különböző cikkekhez.”³⁰

Az újságírás és a kiadói tevékenység, valamint a nyomdászat révén a szabadkai zsidók vitathatatlan érdeme a szabadkai újságírás megerősödése, és egy tágabb régió kulturális életének fejlődésében elért eredmények szintje – írja Dušan Jelić.³¹ Kevésbé ismert tény ugyanennek a körnek a képzőművészet fejlődésére, konkrétan az alkalmazott grafika megerősödésére tett hatása. A jelenség egyik hordozója éppen a *Bácsmegeyi Napló* és a *Minerva* nyomda volt. Dr. Fenyves [1903-ig Friedmann] Ferenc (Nagyszentmiklós, 1885 – Szabadka, 1935) Fenyves Lajos bátyja, 1908-tól volt főszerkesztője az 1903-ban alapított napilapnak. Az újságíró szakmát, a *Budapesti Napló* és a *Borsszem Jankó* munkatársaként tanulta pesti joghallgatóként, de Braun Henriktől (Bajmok, 1869 – Szabadka, 1918) a neves szabadkai újságírótól és szerkesztőtől is a szabadkai *Bácskai Hírlapba* bedolgozva.³² Itt kezdte meg 1907-ben hivatásos hírlapírói pályáját. Az előző évben készült a szerkesztőségben az a dokumentumfotó, amely a szerkesztőségi tagokat örökíti meg, közöttük Fenyves Ferencet is. Balról ülnek: Fenyves Ferenc, Braun Henrik – Quasimodo, Havas Emil; állnak: Kanizsai Ferenc, Kondor Ottó, Fischer nyomdász. A felvételt Vajda Sándor szabadkai fényképész készítette, s ma a Szabadkai Városi Múzeum

³⁰ Katarina Korponaić, a Subotičke novine újságírónője levelezéséből.

³¹ Jelić, D., 1987., 58. o.

³² Gerold L., 2001., 90; Kalapis Z., 2002., 161. o.

zidu se može videti pregršt crteža i slika, od kojih je neke u svom listu objavio Henrik Braun, dajući i na taj način primer drugim urednicima o podržavanju likovne umetnosti.³⁴ Sa tim je uticao i na Ferenc Fenjveša, koji je kao urednik *Bácsmegeyi Napló*-a uveo večernje izlaženje lista. On je uveo i nove rubrike, a neke je i sam pisao, jedna od njih se zvala *Gradonačelnice, skinite šešir!* Ime mu je sraslo sa listom *Bácsmegeyi Napló*, koji je vremenom prešao u njegovo vlasništvo, nakon čega je pomoću ženinog miraza kupio i štampariju (*Fenjveš i Drug / Fenyves és Társa*) – piše Zoltan Kalapiš.³⁵ Fenjvešov mladi brat, Lajoš Fenjveš postao je suvlasnik štamparije 1913. godine. Nakon promene državnih granica i skoro godinu i po dana zastoja u izlaženju lista, list je ponovo pokrenut 1920. U ovom periodu se obrazovala prva velika redakcija lista, koju je pored Ferenc Fenjveša, označilo ime dr Janoša Detrea (do 1925), emigranta iz županske stolice Segedina. Njih dvojica su bili vodeće ličnosti zlatne ere *Bácsmegeyi Napló*-a. Uspesno su izgradili mrežu dopisnika širom Vojvodine, u državi i van nje. Birali su sjajne saradnike uglavnom iz redova političkih izbeglica (Šandor Harasti, Tibor Diosegi, Ištvan Tamaš, Mihalj Brodi), a saradivali su i sa veteranima (Isidor Milko, Artur Munk, Emil Havaš, Imre Rado). Redovito je pisao za list i Subotičanin, koji je tada već živeo u Budimpešti, Deže Kostolanji – inače Fenjvešijev školski drug, zatim Zoltan Šomljo, Vilmoš S. Sigeti i skoro cela

³⁴ Zajednički roman Geze Čata, Emila Havaša i Artura Munka: *Leteći Vučidol*, objavljan je 1906. godine u 14 nastavaka u subotičkom listu *Bácskai Hirlap*, sa ilustracijama Šandora Olaha. Sledeće godine, list objavljuje Olahove portrete o Dežeu Kostolanji, Gezi Čatu i Zoltanu Šomljou.

³⁵ Kalapis, Z., 2002, str. 292.

Történeti osztályának fényképgyűjteményében található egy példánya.³³ A szerkesztőségi tagok mögötti falon rajzok és festmények nagy száma látható, olyanok is, amelyeket Braun Henrik leközölt a lapjában,³⁴ példát adva ezzel más szerkesztőknek. A képzőművészet támogatása Fenyves Ferencre is jellemző volt, akinek egyik huszárvágása a *Bácsmegeyi Napló* szerkesztőjeként az volt, hogy áttért az esti megjelenésre az aznapi híreket közreadva így. Új rovatokat vezetett be, az egyiknek, amelyiket ő írt, ez volt a címe: „Polgármester úr, vegye a kalapját!” Neve egybeforrt a *Bácsmegeyi Naplóval*, amely idővel tulajdonába ment át, majd felesége hozományából nyomdát is vásárolt (*Fenyves és Társa*) – írja Kalapis Zoltán.³⁵ Öccse, Fenyves Lajos, 1913-ban lett a nyomda társtulajdonosa. Az országhatárok megváltozása és csaknem másfél évi kényszerszünet után, a lap 1920-ban újra megjelent immár országos lapként, és a vajdasági magyarság vezető sajtóorgánumaként. Ebben az időszakban alakult ki az újság első nagy szerkesztősége, amelyet Fenyves Ferenc mellett dr. Dettre János neve fémjelez (1925-ig), aki a szegedi főispáni székéből emigrált Jugoszláviába. Ők ketten voltak a *Bácsmegeyi Napló* aranykorszakának vezéregyéniségei. Sikeresen kiépítették a lap vajdasági, országos és külföldi tudósítói hálózatát, kiváló, főleg a politikai menekültek táborából verbuvált

³³ A Bácskai Hirlap szerkesztősége. Szabadkai Városi Múzeum Történeti osztály, leltári szám: I-2621. Közölve: Ninkov K. – Vuković Dulić, 2012. 166. o.

³⁴ A Bácskai Hirlap mellékleteként 14 folytatásban Csáth Géza, Havas Emil és Munk Artúr közös regénye, *A repülő Vučidol* jelenik meg Oláh Sándor illusztrációival (1906). A következő évben arcképei szerepelnek Kosztolányi Dezsőről, Csáth Gézáról és Somlyó Zoltánról a szabadkai *Bácsmegeyi Napló*ban.

³⁵ Kalapis, Z., 2002., 292. o.

generacija pisaca okupljenih oko časopisa *Nyugat* (Zapad). *Bácsmegyei Napló* je bio brižno uređivan list na visokom nivou, liberalne i građanske orijentacije, list široko informisan tokovima Dunava, najbolji na ovom području – sažima Zoltan Kalapiš.³⁶ Braća Fenjveš, vlasnici lista i štamparije su 1925. godine kupili nekadašnju najamu palata dr Mikše Demetera i uselili se u nju, seleći u nju i svoju štampariju, te uredništvo.

Kako smo već spomenuli, uloga lista *Bácsmegyei Napló*, tj. izdavačka i uređivačka delatnost Fenjveševih i štamparije Minerva, značajna je u široj regiji i iz aspekta likovne umetnosti, pre svega posredstvom saradnje sa Arpadom G. Balažem, ali i saradnjom sa drugim likovnim umetnicima, ilustratorima. Ferenc Fenjveš je pozvao Arpada G. Balaža na saradnju 1923. godine, odmah nakon Balaževog diplomiranja na praškoj Likovnoj akademiji. Ovoga se umetnik u svojoj autobiografiji priseća na sledeći način: „U to vreme sam radio već za više listova crtajući sportske karikature. Na moje najveće iznenađenje, vlasnik subotičkog lista *Bácsmegyei Napló*, Ferenc Fenjveš, informisao se o mom radu u više listova i obavestio me je da bi me rado zaposlio u svom listu, ako prihvatim uslove njegove ponude. Tako sam se vratio u Suboticu i naselio se na Paliću.”³⁷ U štampariji Minerva je 1926. godine štampana njegova mapa linoreza pod nazivom *Le Travail* (*Rad*), koja predstavlja prvu grafičku

³⁶ Isto.

³⁷ Balázs G., 1969, str. 18.

munkatársakat alkalmaztak (Haraszi Sándor, Diószegi Tibor, Tamás István, Bródy Mihály), és bevonták a veteránokat is (Milkó Izidor, Munk Artúr, Havas Emil, Radó Imre). Rendszeresen közreműködött a lapban az akkor már Magyarországon élő Kosztolányi Dezső – Fenyves iskolatársa –, Somlyó Zoltán, Sz. Szigethy Vilmos, s szinte teljes létszámban a *Nyugat* nemzedéke. A *Bácsmegyei Napló* nagyvonalúan és gondosan szerkesztett, liberális és polgári irányultságú, Duna-medencei tájékozottságú lap lett, a legjobb ezen a tájon – olvasható Kalapis Zoltán összefoglalójában.³⁶ A Fenyves fivérek, a lap és a nyomda tulajdonosai 1925-ben, a szerkesztőséggel és a Minerva nyomdával együtt, költöztek át Dömötör Miksa egykori bérpalotájába.

Mint fentebb említettük a *Bácsmegyei Napló*, illetve a Fenyves testvérek Minerva kiadó és nyomda vállalatának szerepe Szabadka és a tágabb régió képzőművészeti életében is jelenősnek mondható, elsősorban Balázs G. Árpáddal való közreműködésük révén, de több más illusztrátor, képzőművész révén is. Balázs G. Árpád a prágai akadémián frissen végzett grafikusát Fenyves Ferenc kérte fel 1923-ban a közreműködésre. Erre a grafikusművész így emlékszik vissza önéletrajzában: „Ebben az időben már lapoknak is dolgoztam: sportkarikatúrákat rajoltam. Nagy meglepetésemre a szabadkai *Bácsmegyei Napló* tulajdonosa, Fenyves Ferenc tudomást szerzett arról, hogy lapoknak is dolgozom, értesített, hogy szívesen szerződöt lapjához, ha ajánlatának feltételeit elfogadom. Így kerültem vissza

³⁶ Uo.

mapu sa socijalnom tematikom u Srbiji.³⁸ Listovi mape su bili izloženi i na samostalnoj izložbi umetnika u svečanoj sali subotičkog Nepkera 1926. godine, zajedno sa skoro osamdeset drugih umetnikovih dela inspirisanih životom radnika-proletera.³⁹ Sledeće godine, 1927, takođe u Minervi, izašla je iz štampe knjiga Zoltana Čuke i Arpada G. Balaža *Vojvođanska galerija*, u kojoj je publikovano tristo pedest portreta Arpada G. Balaža o značajnim savremeniciima širom Vojvodine, bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost. Citirajuću uvodni tekst Zoltana Čuke u knjizi „nema razlike između Srbina, Mađara, Nemca ili Jevrejina”. Na jednoj od nepaginiranoj stranica vidimo portrete subotičkih likovnih umetnika u vidu karikatura: autokarikaturu Arpada G. Balaža, zatim karikaturu Jenea Lenekija, Šandora Olaha i Klare Gereb – kod čijeg imena je navedeno da je primenjena umetnica. Ova Balaževa karikatura je jedan od retkih poznatih portreta o umetnici. Balaž je kao izvrstan portretista i kasnije crtao portrete koji su danas dragocen dokument o saradnicima lista i drugim novinarnima. Njegovi portreti o Ferencu Fenjvešu, Domokošu Mađariju, Janošu Čuki, Josi Šokčiću, Jeneu Aranjiu, Janošu Hubertu, Mihalju Krausu i Imreu Tileru, iz 1936. godine, danas se nalaze u umetničkoj zbirci subotičkog

³⁸ Četković, S., 1991, 232. Deset grafičkih listova prikazuje svakodnevne poslove seljaka: Oranje, Setva, Kopaње, Žetva, Risaruše, Seča šume, Kupaње konja, Skupljanje sena, Utovar, Berba. Skice za ove grafike su nastale na imanju dr Grgina u Moslavini i ne poseduju dramsku napetost – karakterističnu za Balaževe kasnije socijalne grafike.

³⁹ Baranyi A., 1987, str. 26.

Szabadvára és Palicson telepedtem le.”³⁷ A Minerva nyomda gondozásában jelent meg 1926-ban Balázs G. Árpád *Munka (Le Travail)* című linómetszet-mappája, ami az első szociális témájú mappa Szerbiában.³⁸ Lapjai a szabadkai Népkör dísztermében Balázs önálló kiállításán szerepeltek 1926-ban, csaknem nyolcvan, a munkások-proletárok élete által inspirált művével együtt.³⁹ A következő évben, 1927-ben, ugyancsak a Minerva nyomdában jelent meg Csuka Zoltán és Balázs G. Árpád *Vajdasági Galéria* című könyve, amelyben háromszázötven vajdasági személyiség portréja szerepel nemzeti, ill. vallási hovatartozásuktól függetlenül. Csuka Zoltán előszavából idézve a könyvben „nincs különbség szerb, magyar, német avagy zsidó között”. A számozatlan oldalak egyikén láthatjuk a Szabadván élő festők és grafikusok karikatúrszerű egészalakos portréi is: Balázs G. Árpád önarcképét, Leneki Jenőt, Oláh Sándort és Gereb Klárát, akinél az iparművésznő szó lett feltüntetve. Balázs G. Árpád itt látható karikatúrája Gereb Kláráról a művésznőről készült fennmaradt ritka portrék egyike. Balázs, mint kiváló portrérajzoló a későbbiek során is készített olyan arcképrajzokat, amelyek értékes dokumentumok a szerkesztőség tagjairól és más közreműködő cikkíróiról. Ilyenek pl. Fenyves Ferenc, Magyar Domokos, Csuka János, Joso Šokčić, Arányi Jenő,

³⁷ Balázs G., 1969., 18. o.

³⁸ Četković, S., 1991., 232. A tíz grafikai lap a mindennapi paraszti munka mozzanatait ábrázolja: Szántás, Vetés, Kapálás, Aratás, Marokverők, Erdőirtás, Lóúsztatás, Szénagyűjtés, Rakodás, Szüret. A művek előtanulmányai dr. Grgin moslovinaí birtokán készültek, és stílusukat tekintve a felület kitöltésén, a díszítettségbe hajló arányos motívum elosztáson van a hangsúly, mintsem drámai feszültségen.

³⁹ Baranyi A., 1987., 26. o.

Gradskog muzeja,⁴⁰ dok se Balažev portret iz 1923. godine o Janošu Detreu nalazi u zbirci Biblioteke Šomođi u Segedinu.⁴¹

Fenjveševi su saradivali i sa drugim likovnim umetnicima vezano za ilustracije i nacрте naslovne strane knjiga, kao npr. sa slikarem, grafičarem i vajarem Mihaljem Biroom,⁴² koji je ilustrovao naslovnu stranu zbirke pesama Ištvana Tamaša *Fekete Majális* (Crni 1. maj) 1925. godine, zatim sa Imreom Kelemenom,⁴³ koji je ilustrovao knjigu istog pisca pod nazivom *5 világrész a Szajna partján* (5 kontinenata na obali Sene) 1927. godine, te sa Andrašom Handom,⁴⁴ koji je autor dizajna naslovne strane za zbirku pesama Aurela Šadlera *Az élet két arca* (Dva lica života)

⁴⁰ Ninkov K. O., 2013, str. 144–147.

⁴¹ Baranyi A., 1987, str. 36.

⁴² Mihalj Biro (Budimpešta, 1886 – Budimpešta, 1948) studirao je u Berlinu, Parizu i Londonu. Osvojio je prvu nagradu na konkursu za plakat 1910. godine raspisan od strane engleskog časopisa *The Studio*. Vrativši se kući, istakao se agitativnim, socijalno orijentisanim plakatima, od kojih je najpoznatiji plakat *Glas naroda sa prikazom radnika i čekića*. Imao je samostalnu izložbu u Kući umetnosti u Budimpešti 1912/13. godine, te 1917. u Muzeju Ernst. Bio je aktivni sudeonik revolucionarnog pokreta; za vremene Mađarske sovjetske republike (21. mart 1919. – 1. avgust 1919) je delovao kao vladin poverenik za sektor plakata. Nakon proletrske diktature je emigrirao u Beč, a od nacističke najezde se sklonio u Ameriku. Zádor A. – Genthon I., 1965, str. 236.

⁴³ Imre Kelen se rodio u Đeru. U Minhen odlazi 1919. Član je mlade francuske generacije crtača – piše o njemu Ištvan Tamaš 1927. godine u gore navedenoj knjizi.

⁴⁴ Andraš Handa (Stara Moravica, 1912 – London, 1988) je jedno od najvećih otkrića karitativnog pokreta u Vojvodini početkom 30. godine 20. veka, čiji cilj je bio otkrivanje i pomaganje socijalno ugroženih talenata iz naroda. Polaznik je kursa figuralnog crtanja Petra Dobrovića u Beogradu zahvaljujući stipendiji subotičkog Rotari kuba. U periodu od 1937–1941. studira slikarstvo na Likovnoj akademiji u Beogradu. Ninkov K. O., 2013.

Huberth János, Krausz Mihály, Tiller Imre 1936-ban készített karikatúraszerű arcképei, amelyek a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményében találhatóak.⁴⁰ A szintén Balázs G. Árpád által 1923-ban alkotott Dettre János arckép a szegedi Somogyi Könyvtár tulajdona.⁴¹

Fenyvesék nyomdája több képzőművésszel is közreműködött könyvillusztráció és fedőlaptervek kapcsán. Így pl. Bíró Mihály festő, grafikus és szobrásszal⁴² aki Tamás István *Fekete Majális* című verseskötetének fedőlapját illusztrálta (1925), majd Kelen Imrével⁴³ aki Tamás István *5 világrész a Szajna partján* kötetéhez készített illusztrációkat (1927), és Hangya Andrással⁴⁴ aki Stadler Aurél *Az élet két arca* című verseskötetéhez tervezett fedőlapot (1935). Sziráki Dénes *Minden új a nap alatt* (1936) verseskötetében megjelenő Balázs G. Árpád által készített rajzok, illusztrációik a két háború közötti időszak könyvformálásának, va-

⁴⁰ Ninkov K. O., 2013., 144–147. o.

⁴¹ Baranyi A., 1987., 36. o.

⁴² Bíró Mihály (Budapest, 1886 – Budapest, 1948) Berlinben, Párizsban és Londonban végezte a tanulmányait. 1910-ben a londoni *The Studio* plakátpályázatán első díjat nyer. Hazatérve a szociális irányú agitatív plakátjaival tűnt fel, melyek közül a legismertebb a *Népszava* kalapácsos munkása. Budapesten 1912/13-ban a Művészházban, 1917-ben az Ernst múzeumban volt kiállítása. Aktív részese volt a forradalmi mozgalmaknak, a Tanácsköztársaság idején a plakátügyek kormánybiztosaként működött. A proletárdiktatúra után Bécsbe emigrált, a náci terjeszkedés elől pedig Amerikába költözött. Súlyosan betegent tért haza. Zádor A. – Genthon I., 1965., 236. o.

⁴³ Kelen Imre Győrött született. 1919-ben utazik Münchenbe. A fiatal francia rajzológarda tagja – írja róla 1927-ben Tamás István fent idézett művében.

⁴⁴ Hangya András (Bácskossuthfalva, 1912 – London, 1988) a 30-as évek elején a fiatal de szegény tehetségeket felkutató vajdasági mozgalom egyik legnagyobb felfedezettje. A szabadkai Rotary Klub ösztöndíjával Belgrádban Dobrovics Péter rajztanfolyamát látogatta, majd 1937–41 között a belgrádi Képzőművészeti Akadémián tanult. Ninkov K. O., 2013.

1935. godine. Crteži-ilustracije Arpada G. Balaža u zbirci pesama Deneša Sirakija *Minden új a nap alatt* (Sve je novo ispod sunca) štampanoj u Minervi 1936. godine, su istaknuti primer oblikovanja knjige i razvoja ilustracije u Vojvodini u periodu između dva rata. Zoltan Kovač Striko⁴⁵ je autor naslovne strane knjige Karolja Havaša *Stíriában, Ajk faluban mi történt* (Šta se desilo u Stiriji, u selu Ajk) 1940. godine; Antal Cako je svoju knjigu za decu *Borzas Peti kalandjai* (Avanture Borzaš Petike) ilustrovao svojim linorezima 1941. godine. Treba spomenuti da su u Subotici osim Fenjveševih i štamparije Minerva postojale i druge štamparije koje su saradivale sa savremenim likovnim stvaraočima, kao npr. štamparija Kraus i Fišer, tj. štamparija braće Fišer, koja je po toj osnovi saradivala sa Andrašom Handom,⁴⁶ Zoltanom Kovačom Strikoom⁴⁷ i Šandorom Olahom.⁴⁸

⁴⁵ Zoltan Kovač Striko (Mali Bajmok, 1912 – Novi Sad, 1985) fizičar, pedagog, ilustrator i prozni pisac. Maturirao je u Subotici 1931. godine i od tada se bavio ilustracijom. Za vreme studija u Beogradu 1934–35. godine je bio vođa književne sekcije mađarskog studentskog kruga Farkaš Boljai (Bolyai Farkas). Godine 1932. saradnik lista *Órtűz*, 1934. časopisa *Híd*, u periodu od 1934–36 član beogradske redakcije. Godine 1935. piše za subotički list *Napló* i ilustruje dečiji dodatka *Habostorta*. Linorezi, crteži i karikature su mu objavljivani u više vojvodanskih listova i časopisa. Predaje fiziku u subotičkoj Glavnoj gimnaziji od 1938. godine, nakon čega deset godina radi kao profesor novosadske Više pedagoške škole, a osamnaest kao profesor Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu. Gerold L., 2001, str. 161.

⁴⁶ Löbl Árpád [Láng Árpád]: A magyar jobbágyság kialakulása, HID Könyvtár, nyomda: Braća Fišer, 1939 (naslovna strana); Fazekas Mihály: Ludas Matyi, izdavač: Híd, štamparija: Braća Fišer, 1939 (naslovna strana); Laták István: Egy élet árad. Izdavač: Híd, štamparija: Braća Fišer, 1939 (naslovna strana).

⁴⁷ Zbirka pesama Lasla Gala. Štamparija braće Fišer, 1939 (ilustracije).

⁴⁸ Fülöp Ilona: Kacag a sátán. Novele. Fischer és Karusz, 1913 (naslovna strana), Arányi Jenő: Ilyeneket álmodunk. Novele. Izdanie autora., Fischer és Karusz, 1923 (naslovna strana).

lamint az illusztráció műfaja ápolásának egyik fontos állomása. Kovács Sztrikó Zoltán⁴⁵ Havas Károly *Stíriában, Ajk faluban mi történt* című kötetének fedőlapját tervezi meg (1940); Czákó Antal *Borzas Peti kalandjai* című gyermekkönyvét Czákó linómetszetei díszítik (1941). Szabadkán még a Fischer és Krausz nyomda, illetve a Fischer testvérek könyvnyomdája közreműködik több kortárs szabadkai képzőművészeti alkotóval, így Hangya Anndrással,⁴⁶ Kovács Sztrikó Zoltánnal⁴⁷ és Oláh Sándorral.⁴⁸

Ennek és az ilyen jellegű tevékenységnek volt része Geréb Klára további, ám egyre ritkuló képzőművészeti aktivitása is. Ő illusztrálta Novoszel Andor *Igy a koma...* című novelláskötetét (1928), és tervezte meg Koósz László *Félrevernék minden harangot* verseskötete II. kiadásának fedőlapját (1935). Mindkét könyv a Minerva gondozásában és nyomdájában jelent meg, mint a *Napló* című napilap is

⁴⁵ Kovács Sztrikó Zoltán (Kisbajmok, 1912 – Újvidék, 1985) illusztrátor, prózaíró, fizikus, pedagógus. Szabadkán 1931-ben érettségizet, s azóta foglalkozott illusztrálással. Belgrádi tanulmányai közben, 1934-35-ben a Bolyai Farkas magyar egyetemista kör irodalmi csoportjának vezetője volt. 1932-ben az *Órtűz*, 1934-től a *Híd* munkatársa, 1934-36 között a belgrádi szerkesztőség tagja. 1935-ben a *Napló* újságírója, a *Habostorta* c. gyermekmelléklet illusztrátora. Linómetszetei, rajzai, karikatúrái más vajdasági lapokban és folyóiratokban is meg jelentek. 1938-tól a szabadkai főgimnáziumban fizikát tanít, majd tíz évig az újvidéki Tanárképző Főiskola-, tizennyolc évig a Természettudományi Kar tanára. Gerold L., 2001., 161.

⁴⁶ Löbl Árpád [Láng Árpád]: A magyar jobbágyság kialakulása, HID Könyvtár, 1939 (fedőlap); Fazekas Mihály: Ludas Matyi, kiadó: a Híd, 1939 (fedőlap); Laták István: Egy élet árad. Versek. Kiadó: a Híd, 1939 (fedőlap).

⁴⁷ Gál László verseskönyve. Fischer testvérek könyvnyomdája, 1939 (illusztrációk).

⁴⁸ Fülöp Ilona: Kacag a sátán. Novellák. Fischer és Karusz, 1913 (fedőlap), Arányi Jenő: Ilyeneket álmodunk. Novellák. A szerző kiadása, Fischer és Krausz, 1923 (fedőlap).

U ovakve delatnosti je bila uključena i Klara Gereb, no sve ređe nakon udaje. Ona je ilustrovala zbirku novela Andora Novosela *Igy a koma...* (Tako reče kum...) 1928. godine i posvetila grafiku za naslovnu stranu II izdanja zbirke pesama Lasla Kosa *Félrevernék minden harangot* (Pokrenuo bih sva zvona) 1935. godine. Obe knjige su štampane u subotičkoj Minervi, kao i dnevni list *Napló* – ime lista *Bácsmegeyi Napló* je od 1929. bio *Napló* – gde se tokom oktobra 1931. godine objavljuje roman u nastavcima Tibora Diosegija *Varázstükör* (Čarobno ogledalo) sa ilustracijama Klare Gereb.⁴⁹ Na navedenim ilustracijama umetnice primećujemo stilske promene od lirskog tona njenih ranijih ilustracija, ka ekspresivnom vođenju linije, redukovanju detalja i stilizaciji. Ekspresionizam, stilizovanje i apstrahovanje modernih umetničkih pravaca su vidno uticali i na njen rad.

U međuvremenu je fašizam doživljavao sve veću ekspanziju. Musolini je trijumfalno ušao u Rim novembra 1926. godine; o Hitlerovom antisemitizmu se može čitati u njegovoj knjizi *Mein Kampf* objavljenj 1925. i 1926. U Nemačkoj se 1931. godine formira ekstremna desničarska-nacistička partija, a sledeće godine na izborima nacisti dobijaju 230 mandatna mesta u nemačkom parlamentu, te tako postaju najjača sila. Januara 1933. Hitler postaje kancelar države, a već u aprilu počinje uznemiravanje Jevreja u Nemačkoj. Bura se širi. Godine 1938. tokom Kristalne noći (*Kristallnacht*) u Nemačkoj su uništene i opljačkane

⁴⁹ Ilustracije Klare Gereb nisu objavljene uz svaki nastavak, nego samo: 1., 2., 4., 9., 11. és 20. oktobra, obično na 14. ili 13. strani.

– 1929. után erre nevezték át a *Bácsmegeyi Naplót* – ahol 1931. október folyamán jelentek meg illusztrációi Dioszegi Tibor *Varázstükör* című folytatásokban megjelenő regénye részletei mellett.⁴⁹ Geréb Klára itt felsorolt grafikai munkáin stílusváltás követhető nyomon a korábban megjelenő meseillusztrációival, valamint a táj és városképeket ábrázoló litográfiáival szemben. Az expresszív, stilizáló modern irányzatok rá is hatást gyakoroltak.

Időközben a fasizmus egyre inkább előrenyomult. 1926. novemberében Mussolini győzedelmesen bevonult Rómába; Hitler antiszemitizmusa könyvében, az 1925-ben és 1926-ban megjelenő *Mein Kampfban* is olvasható volt. Németországban 1931-ben megalakult a szélsőjobboldali, náci párt, és a rákövetkező évben a választásokon a náci 230 mandátumot szereztek a német parlamentben, így a legnagyobb erővé váltak. 1933. januárjában Hitler lett a kancellár, és már áprilisban megkezdte a németországi zsidók zaklatását. A vihar egyre erősödött. 1938. november 9. éjjel, a Kristályéjszaka (*Kristallnacht*) idején Németországban megsemmisítettek és kiraboltak számos olyan kereskedést, melyek tulajdonosai zsidók voltak, meggyalázták a zsidó temetőket, több zsinagógát felgyújtottak. Balázs G. Árpád grafikusművész, Geréb Klára kollegája és a szabadkai *Bácsmegeyi Napló*, majd *Napló* néven megjelenő napilap munkatársa, nem volt zsidó, de több grafikával reagált az eseményre: a *Kiűzöttek* (1938) és a *Zsidók* (1939) címet viselő nyomatai a Szabadkai Városi Múzeumban találhatóak.

⁴⁹ Geréb Klára illusztrációi nem jelentek meg minden folytatásban, hanem csak október 1., 2., 4., 9., 11. és 20. megjelenő számokban többnyire a 14. vagy a 13. oldalon.

brojne trgovine čiji su vlasnici bili Jevreji, oskrnavljena su jevrejska groblja, spaljene brojne sinagoge. Grafičar Arpad G. Balaž, kolega Klare Gereb i saradnik lista *Bácsmegyei Napló*, kasnije *Napló* – čiji vlasnici i urednik su bili Jevreji – nije bio Jevrejin, ali je saosećao sa njima. 1938. godine nastaju njegove grafike *Proterani*, sa temom proterivanja Jevreja, a sledeće godine grafika *Jevreji* (1939). Ove grafike se nalaze u zbirci subotičkog Gradskog muzeja.

Deportacija oko 4.000 subotičkih Jevreja u nacističke logore je počela u maju 1944. godine prikupljanjem u subotički geto, da bi ih 16. juna, u nekoliko transporta, prebacili u koncentracione logore u Aušvic, gde je najveći broj njih i stradao, odnosno u Štrahof iz kojeg se jedan deo njih uspeo vratiti. Klara Gereb, njena majka, njena deca, kao i udovica Ferenc Fenjveša, Eržebet Baruh, su tada odvedeni u Aušvic, odakle su se uspela vratiti samo deca. Umetničim suprug, Lajoš Fenjveš, koji je od ranije bio u radnom logoru, takođe je deportovan. Preminuo je nakon povratka u Suboticu 1946. godine.

Klara Gereb je preminula u Aušvicu, ali ime joj se nalazi uklesano na nadgrobnoj ploči porodice Fenjveš na jevrejskom groblju u Subotici. Subotički Gradski muzej u svojoj umetničkoj zbirci čuva više njenih grafika, među njima i dva portreta (*Portret starca* iz 1926. i *Ženski portret*)⁵⁰ kao prikaz jednog enterijera, te nekoliko pejzaža i veduta sa putovanja po Austriji, Italiji i Francuskoj. Osim navedenih grafika i nekoliko skica akta, muzej čuva i pri-

A körülbelül négyezer szabadkai zsidónak a náci haláltáborokba történő deportálása 1944 májusában vette kezdetét, amikor előbb a szabadkai gettóban összegyűjtötték, majd június 16-án több menetben átszállították őket Auschwitzba, ahol a legnagyobb részük meghalt, valamint Strasshofba, ahonnan egy részüknek sikerült visszatérnie. Geréb Klárát, az édesanyját, a gyermekeit, valamint Fenyves Ferenc özvegyét Baruch Erzsébetet is ekkor vitték el Auschwitzba, ahonnan csak a gyerekeknek sikerült visszatérnie. A művésznő férjének, Fenyves Lajosnak, aki már korábban munkatáborba került, és ugyancsak deportálták, sikerült visszatérnie, azonban röviddel ezután, 1946-ban meghalt.

Geréb Klára Auschwitzban hunyt el de neve a Fenyves család sírboltján olvasható a szabadkai zsidó temetőben levő kőtáblán. A szabadkai Városi Múzeum több alkotását őrzi, közöttük két arcképvázlatát (*Öregemberfej* 1926, *Női arckép*)⁵⁰ és néhány akt tanulmányát, olaszországi, ausztriai és franciaországi utazása során készült tájképet és városképet ábrázoló grafikáját, s végül egy szobabelsőt ábrázoló grafikát. Ezen kívül a Múzeumban találhatóak még a valaha a művésznő tulajdonát képező, angol *The Studio* című folyóirat példányai, valamint az a kanapé, amelynek huzatát Jakab Dezső tervei (1928) alapján – a család emlékezete szerint – Geréb Klára és édesanyja hímezték.⁵¹ A művésznő fia 2014 végén ajándékozta a múzeumnak azt a 26 képeslapot, amely az édesanyja által gyűjtött képeslap kollekciónak része volt. A Szabadkai Városi Múzeum 2014

⁵⁰ Ninkov K. O, 2013., 165–166. o.

⁵¹ Ninkov K. O. – Vuković Dulić, Lj. 2013., 54, 105, 157, 176. o.

⁵⁰ Ninkov K. O, 2013, str. 165–166.

merke engleskog časopisa za umetnost *The Studio* koji su pripadali umetnici, te kanape čiju presvlaku je dizajnirao Deže Jakab 1928. godine, a prema sećanju porodice su izvezle umetnica i njena majka.⁵¹ Sin Klare Gereb je iz Amerike krajem 2014. godine poklonio Gradskom muzeju 26 razglednica koje je njegova majka sakupljala za vreme svog školovanja u Subotici. Izložba *Memento Klara Gereb* otvorena maja 2014. godine u subotičkom Gradskom muzeju kao autorski projekat ove ustanove, po prvi put je prikazala celu zaostavštinu umetnice koju muzej poseduje, a čiji delovi su ranije parcijalno prikazivani na više izložbi, kao npr. *Dela umetnika Madara u Vojvodini 1830–1930*. otvorenoj 1973. godine, na stalnoj likovnoj postavci Gradskog muzeja Subotica od 1984. do 1987. godine, *Grafika u Vojvodini 1900–1985*. Muzeja savremene umetnosti u Vojvodini u Novom Sadu 1985. godine, *Lica vremena – portreti umetničke zbirke subotičkog Gradskog muzeja* 2010/2011. godine.

Vrednost i značaj umetničkog delovanja Klare Gereb je nezaobilazna tačka istorije umetnosti Subotice i šire regije, a istorija njene porodice je takode bitna iz aspekta istorije grada. Ubrajamo je među prve akademski školovane Subotičanke, likovne umetnice, te prvu grafičarku i primenjenu umetnicu grada, a činjenica da je žrtva holokausta osvetljava zločine koji su i iz današnje perspektive i dalje neshvatljivi i bolni.

májusában megnyíló tárlata első alkalommal mutatta be Gereb Klára munkásságát, illetve a múzeumba került hagyatékának egészét, melynek kisebb része többször szerepelt múzeumi tárlatokon, pl. *Magyar képzőművészek alkotásai a Vajdaságban 1830–1930*. című tárlaton 1973-ban, a Szabadkai Városi Múzeum állandó képzőművészeti tárlatán 1984–1987 között, az újvidéki Kortárs Művészeti Múzeum *Grafika a Vajdaságban 1900–1985*. című tárlatán 1985-ben, *Az idő arcai – a Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei* című tárlaton 2010/2011-ben.

Gereb Klára művészeti tevékenységének értéke és jelentősége vitathatatlan, mint ahogy életének családtörténeti vonatkozásai is fontosak számunkra. Szabadka város iskolázott első női képzőművészei között tartjuk számon, legfőképp a grafika és az iparművészet terén, a holokaust áldozataként pedig rávilágít arra a fájdalmas ürre és tragédiára, amely élettörténetének pozíciójából még inkább átélhető.

⁵¹ Ninkov K. O. – Vuković Dulić, Lj. 2013, str. 54, 105, 157, 176.

Nandor Glid

Otac akademskog vajara Nandora Glida (Subotica, 12. decembar 1924. – Beograd, 31. mart 1997), Armin Glid, je bio mesar poreklom iz Bačkog Brega, čiji su se deda i pradeda bavili istim zanatom. Njegova majka, Ema Hajduška, je bila rodom iz Bačkog Petrovog Sela.⁵² Bračni par Glid se sa svojim prvim detetom, kćerkom Margitom, iz Bačkog Brega preselio u Suboticu, a njihov sin Nandor se rodio u Subotici. Armin Glid je u Subotici prvo otvorio prodavnicu mešovite robe, koja je jedno vreme porodici obezbeđivala dobre uslove života, a kada mu je ovaj posao propao, ponovo se vratio mesarskom zanatu i imao košer mesaru u dvorištu subotičke Sinagoge.⁵³ Iz svog detinjstva, Nandor Glid se najradije priseća jutarnjih trenutaka: rano ujutro, njegova majka bi tiho pevajući mesila hleb, a otac ga je često odvodio u sinagogu.⁵⁴ Sa pet godina su ga upisali u versku školu, koja se nalazila u dvorištu sinagoge, i nosila je ime Kraljice Marije – ta zgrada više ne postoji. Poput ostale dece napamet je učio da prevodi sa hebrejskog na nemački delove Mojsijevog Petoknjižja. „Za njega je to bilo dvostruko operećenje, jer nije znao ni hebrejski ni nemački – mađarski jezik mu je bio maternji.“⁵⁵ Ova-

⁵² Ćelić, S., 1994., str. 73.

⁵³ Baranji, A., 1990.

⁵⁴ Subotić, I., 2012., str. 23–24.

⁵⁵ Citat potiče iz rukopisa Dušana Jelića pod nazivom *Umetnik i društveno-politički radnik – Nandor Glid*. Ponovo objavljen: Baranji A., 1990; Subotić I., 2012., str. 24.

Glid Nándor

Glid Nándor (Szabadka, 1924. december 12. – Belgrád, 1997. március 31.) akadémiai szobrász édesapja Glid Ármin, béregi (ma Bački Breg) születésű mészáros volt, akinek nagyapja és dédapja is ugyanazt a mesterséget űzték. Édesanyja Hajduska Emma péterrévei (ma Bačko Petrovo Selo) születésű volt.⁵² A Glid házaspár Béregről költözött Szabadkára első gyermekükkel, Margittal, fiuk Nándor pedig Szabadkán született. Glid Ármin Szabadkán előbb vegyeskereskedést nyitott, ami egy ideig jó megélhetést biztosított a családnak, de amikor tönkrement az üzlet visszatért a hentes szakmához és kóser mészárszéket működtetett a szabadkai zsinagóga udvarán.⁵³ Glid Nándor gyermekkori emlékei között a reggelek voltak a nap legfontosabb pillanatai: kora reggel anyja halkán dalolva kenyeret dagasztott, apja gyakran elvezette a zsinagógába.⁵⁴ Ötévesen írták be a Mária királynőről elnevezett vallási iskolába a zsinagóga udvarában, amelynek épülete nem létezik már. „Fejből tanultunk részleteket Mózes ötödik könyvéből, ami héberül volt írva, és németre fordítottuk. A többi jómódú zsidó gyerektől eltérően én németül nem tudtam. A tanulás ilyen módja az én gyermeki pszichémre kétszeres megterhelést jelentett. Bennem tudat alatti ellenállás jelentkezett az ilyen, illetve általában mindenféle

⁵² Ćelić, S., 1994., 73. o.

⁵³ Baranyi, A., 1990.

⁵⁴ Subotić, I., 2012., 23–24. o.

kav način učenja je za dečiju psihu predstavljao dvostruko opterećenje i izazvao podsvesni otpor prema bilo kakvom učenju. Širenje hitlerizma je proživio kao dete, te se prilikom jedne kasnije radio reportaže o tome izjasnio na sledeći način: „Što se tiče naslućivanja onoga što će doći, to je bilo kod nas dece vrlo prisutno, veoma smo rano osetili da nešto ne valja, da se nešto dešava u svetu, jer kako se Hitler i hitlerizam širio po Evropi, tako su u talasima dolazili emigranti, prvo iz Nemačke, potom iz Austrije. Naša kuća je bila svima otvorena. Tata je uvek govorio da mora bar dva obroka više da se spremi. I uvek su dolazili ljudi – obično vrlo dobro odeveni, inteligentni, lekari, bivši učitelji, tako iz tih slojeva. Oni su uglavnom prolazili kroz našu kuću, ručali i išli su dalje. To je bilo organizovano prihvatanje tih ljudi, koji su se zatim rasturali po svetu. Mi smo deca to čudno doživljavali i smatrali to kao nešto preteće, nešto što će možda i nas zadesiti, više intuitivno nego razumom.”⁵⁶

Nandor Glid je osnovnu školu i tri razreda gimnazije završio u Subotici. U gimnaziji mu je likovno predavao umetnički slikar Savo Rajković (Požarevac, 1903 – Beograd, 1978), koji je predavao crtanje ornamentike, ali je dete koje je inače volelo da crta, radije crtalo iz glave.⁵⁷ Uvođenjem „*numerus clausus*”-a, brojčanog ograničenja za upisivanje jevrejske dece u školu, u potpunosti mu je oduzelo volju za učenjem, tako da je u trećem razredu

⁵⁶ Nandor Glid je bio sagovornik Miloša Jevtića u seriji emisija pod nazivom *Gost drugog programa Radio Beograda*. Ovaj program je emitovan 13. decembra 1987. Citat je objavljen: Baranji A., 1990.

⁵⁷ Baranji A., 1990.

tanulással szemben.” – emlékszik vissza Glid Nándor.⁵⁵ A hitlerizmus terjedését gyerekként élte át, s egy későbbi rádiós riport során így vallott róla: „Ami a megsejtését illeti annak, ami jönni fog, nálunk gyerekeknél nagyon jelen volt, nagyon korán éreztük, hogy valami történik a világban, mert ahogy terjedt a hitlerizmus Európában, úgy jöttek hullámokban az emigránsok, először Németországból, majd Ausztriából. A mi házuk mindenkinek nyitva állt. Édesapám mindig mondta, hogy legalább két porcióval többet kell főzni. Állandóan jöttek emberek – általában jól öltözöttek, intelligensek, orvosok, volt tanítók, más értelmiségiek. Általában rövid ideig tartózkodtak a házukban, ebédeltek és mentek tovább. Ez szervezett befogadása volt ezeknek az embereknek, akik utána szétszóródtak a világban. Mi gyerekek ezt különösen éltük át, inkább intuitívan mint értelemmel, fenyegetőnek tartottuk, olyannak, ami minket is elérhet.”⁵⁶

Glid Nándor az elemi iskolát és a gimnázium három osztályát Szabadkán végezte el. A gimnáziumban Savo Rajković (Požarevac, 1903 – Beograd, 1978) festőművész volt a rajztanára, aki ornamentika rajzolást oktatott, de – az amúgy rajzolni szerető gyermek – inkább fejből rajzolt.⁵⁷ A „*numerus clausus*” bevezetése, a zsidóknak az iskolába való korlátozott számú beiratkozása, teljesen elvette a ked-

⁵⁵ Az idézet Dušan Jelić *Umetnik i društveno-politički radnik – Nandor Glid* című kéziratából származik. Újraközölve: Baranyi A., 1990; Subotić I., 2012., 24. o.

⁵⁶ Glid Nándor *A Belgrádi rádió Második Programjának vendége* című sorozatban szerepelt Miloš Jevtić beszélgetőtársaként. A műsort 1987. december 13-án sugározták. Az idézet megjelent: Baranyi A., 1990.

⁵⁷ Baranyi A., 1990.

gimnazije prekinuo školovanje. Tada ga je otac, po svom najboljem nađenju, dao na kamenorezačko-slovorezački zanat.⁵⁸ Kao veoma mlad, postao je član *Tehelet Lavan*,⁵⁹ grupa koja je bila humanitarno, sportski i kulturno orijentisana, društveno levičarski nastrojena, ali nije bila izrazito političkog i socijalističkog karaktera.⁶⁰

Nandor Glid je kamenorezačko-slovorezački zanat učio u Subotici između 1940. i 1943. godine. Učenje kamenorezačkog zanata je predstavljalo veliki preokret u životu mladića: „Mene je tvrdi i još neuobličeni kamen oslobodio svih nevolja, pritisaka i otpora. On je u meni pobuđivo sasvim nove želje, onaj neobjašnjiv stvaralački nemir. Želeo sam da od tvrdog kamena uobličim nešto drugo nego što su predavljali hladni nadgrobni spomenici sa bezličnim telima i profilima. Verovatno sam u sebi nosio ono nešto, jer su veoma brzo zapazili kako vešto uobličavam Hristova tela i glave u kamenu, tako da sam još kao šegrt, kako se to tada govorilo, iz posla istisnuo neke starije majstore.”⁶¹

Nandor Glid je sa radom počeo u Subotici, a zatim je u Budimpešti radio šest meseci kod braće Mozeš, u kvartu Rakoškerestur (Rákoskeresztúr), gde je prvi put video

⁵⁸ Čelić, S., 1994., str. 72–73.

⁵⁹ Organizacije *Tehelet Lavan* su počele da se osnivaju u 19. veku u cilju održavanja jevrejskih zajednica na delovima teritorije kasnije Jugoslavije. U Vojvodini je ovo bila jedna od najaktivnijih organizacija. Subotić, I., 2012., str. 24.

⁶⁰ Subotić, I., 2012, str. 24.

⁶¹ Emisija Miloša Jevtića u seriji drugog programa Radio Beograda 13. decembra 1987. Citat je objavljen: Baranyi A., 1990.

vét a tanulástól, és a gimnázium harmadik osztályában megszakította tanulmányait. Ekkor édesapja legjobb belátása szerint betűfaragó-kőfaragó szakmára adta.⁵⁸ Nagyon fiatalon a *Tehelet Lavan* elnevezésű,⁵⁹ humanitárius, sport és művelődési orientáltságú baloldali társadalmi – de nem kimondottan politikai és szocialista – csoportnak lett a tagja.⁶⁰

Glid Nándor a kőfaragó-betűfaragó mesterséget 1940 és 1943 között tanulta Szabadkán. A kőfaragó szakma tanulása a fiatalember életében nagy fordulatot jelentett: „Engem a kemény, megformálatlan kő megszabadított minden bajtól, nyomástól, ellenállástól. Egészen új óhajokat ébresztett bennem, megmagyarázhatatlan alkotói nyugtalanságot. A kemény kőből valami mást akartam formálni mint a hideg síremlékek személytelen testekkel és profilokkal. Valószínűleg magamban vittem azt a valamit, mert nagyon gyorsan észrevették, hogy milyen ügyesen formálok Krisztus testét és fejét kőből, úgyhogy már inasként – ahogy akkor beszéltek – kiszorítottam némelyik idősebb mestert a munkából.”⁶¹

⁵⁸ Čelić, S., 1994., 72–73. o.

⁵⁹ A *Tehelet Lavan* szervezetek a 19. században kezdtek megalakulni a zsidó közösségek megtartása érdekében a későbbi Jugoszlávia területén levő országrészekben. A Vajdaságban ez volt az egyik legaktívabb szervezet. Subotić, I., 2012., 24. o.

⁶⁰ Subotić, I., 2012., 24.

⁶¹ Glid Nándor a Belgrádi rádió Második Programjának sorozatában szerepelt Miloš Jevtić beszélgetőtársaként. A műsort 1987. december 13-án sugározták. Az idézet megjelent: Baranyi A., 1990.

kako se izrađuje jedan kip (1943). Pošto nije bio vojni obveznik, Drugi svetski rat je sve do 1944. preživio bez većih trauma, ali ne i ravnodušno. [...] Što se tiče porodice Glid i subotičkih Jevreja uopšte, 1944. godine su započela tragična dešavanja. Prvo su Glidovog oca odveli u Aušvic. Nakon toga su aprila iste godine Nandora Glida poslali u logor za prinudni rad, zajedno sa otprilike 800 ljudi, uglavnom subotičkih Jevreja. Deportovali su ih u Segedin, gde su radili na raščišćavanju ruševina i obezbeđenju željezničkog transporta.⁶² „Jednom prilikom, kada smo radili na željezničkoj stanici, tuda je prošao transport u kome su se nalazile naše majke i sestre, koje su nosili i nemačke logore smrti... Neki su prepoznali moju majku, sestru i rođake. Ja ih nisam video, ne znam kako bih to podneo” – seća se Nandor Glid. „Kada smo u gradu, koji je bio zanesen proslavom oslobođenja, zatekli svoje opljačkane domove, istinski smo osetili sve poteškoće ovog bezdušnog, zločinačkog rata. Bili smo ogorčeni, a pošto je rat još uvek trajao, većina nas je tražila da se sa puškom u ruci bori protiv onih koji su odneli naše majke i sestre.”⁶³ Dobrovoljno su se prijavili u VIII vojvodansku brigadu. Posle obuke od nekoliko dana, Nandor Glid je postao mitraljezac i veoma brzo je dospao na front kod Batine. U bolmanskoj bici marta 1945. je bio teško ranjen i pao je u zarobljeništvo. Oslobođenje je dočekao u Zagrebu. Vratio se u Suboticu, a kada se donekle oporavio, otišao je u Beograd da nastavi

⁶² Baranji A., 1990.

⁶³ Citat potiče iz rukopisa Dušana Jelića pod nazivom *Umetnik i društveno-politički radnik – Nandor Glid*. Objavljen: Baranji A., 1990.

Glid Nándor Szabadkán kezdett el dolgozni, aztán Budapesten a Mózes testvéreknél dolgozott hat hónapig Rákoskeresztúron, ott látta először hogyan készül egy szobor (1943). „Mint nem katonaköteles, a második világháborút egészen 1944-ig nagyobb megrázkódtatások nélkül, de nem közömbösen élte át. [...] Ami a Glid családot és általában a szabadkai zsidókat illeti 1944-ben kezdődtek a tragikus események” – írja Baranyi Anna. „Először Glid édesapját vitték el Auschwitzba. Azután az év áprilisában Glid Nándort munkatáborba küldték, körülbelül nyolcszáz emberrel együtt, főként szabadkai zsidókkal. Szegedre deportálták őket, ahol a romok eltakarításán és a vasútforgalom biztosításán dolgoztak.”⁶² „Egy alkalommal, amikor a vasútállomáson dolgoztunk, ott haladt el az anyáinkból, testvéreinkből álló szállítmány, akiket a német haláltáborokba vittek... Néhányan látták édesanyámat, nővéremet és rokonságomat. Én nem láttam őket, és nem is tudom, hogyan viseltem volna el” – emlékezik Glid Nándor. „Amikor városunkban, amely még a felszabadulás ünneplésének mámorában úszott, üres, kifosztogatott otthonainkra találtunk, akkor éreztük igazán ennek a lelketlen, bűnöző háborúnak az összes nehézségeit. El voltunk keseredve, és mivel a háború még mindig tartott, többségünk kérte, hogy puskával a kezünkben harcoljunk azok ellen, akik elvitték anyáinkat, testvéreinket.”⁶³ Önkéntesként jelentkeztek a VIII. vajdasági brigádba. Néhány nap kiképzés után Glid Nándor gépfegyveres lett, és

⁶² Baranyi A., 1990.

⁶³ Az idézet Dušan Jelić *Umetnik i društveno-politički radnik – Nandor Glid* című kéziratából származik. Újraközölve: Baranyi A., 1990.

vi svoje prekinuto školovanje.⁶⁴ Njegova sestra Margita je preživela logor smrti i vratila se iz Aušvica.⁶⁵

Nandor Glid je pohađao Školu primenjenih umetnosti u Beogradu od 1945. do 1948. godine, a zatim je na Fakultetu primenjenih umetnosti u Beogradu, na odseku za vajarstvo, stekao diplomu 1951. godine. Godine 1950. je dobio prvu nagradu iz oblasti vajarstva na beogradskom fakultetu, a studije je završio 1951. kod profesora Radeta Stankovića i Marina Studina. Na istom fakultetu od 1975. radi kao profesor vajarstva, a 1981. postaje docent i redovan profesor fakulteta. U periodu od 1985. do 1989. radi kao rektor Univerziteta umetnosti u Beogradu. U njegovom traganju za autentičnim oblikom izražavanja, od velikog značaja je bilo njegovo studijsko putovanje u Pariz 1953, zatim putovanja u Grčku, Kipar i Izrael 1955, kao i izložba Henrija Mura u Beogradu iste godine. Već pedesetih godina su ga smatrali istaknutim predstavnikom srpskog portretnog vajarstva i dobijao je brojne narudžbe širom Jugoslavije.

U vajarskom opusu Nandora Glida prekretnicu predstavlja njegov spomenik jugoslovenskim žrtvama u Mauthausenu (*Mauthausen*), podignut 1957. godine. Kompozicijom spomenika visine dva metra, a širine sedam metara, Nandor Glid izražava duboko saosećanje sa onima koji su se u tragičnom vrtlogu našli sa druge strane žice. Predstavio je isprepletene, pojednostavljene, od bola deformi-

⁶⁴ Baranji A., 1990.

⁶⁵ Subotić, I., 2012., str. 26.

nagyon gyorsan a batinai frontra került. A bolmáni csatában 1945 márciusában súlyosan megsebesült, és fogságba esett. A felszabadulást Zágrábban érte meg, majd visszajött Szabadkára, és amikor valamelyest felépült, Belgrádba ment, hogy folytassa megszakított tanulmányait.⁶⁴ Nővére, Margit, túlélte a haláltábor és visszatért Auschwitzből.⁶⁵

Glid Nándor a belgrádi Iparművészeti Iskolában tanult 1945–1948 között, majd a belgrádi Egyetem Iparművészeti Karán szobrászati szakán szerzet oklevelet 1951-ben. A szobrászat területén 1950-ben a belgrádi egyetem első díját kapta, tanulmányait 1951-ben Radeta Stanković és Marin Studin tanároknál fejezte be. Ugyanazon az egyetemen 1975-től a szobrászat tanára, majd 1981-től docense, és rendes tanára lett. 1985–1989 között a belgrádi Művészeti Egyetem rektori tisztjét töltötte be. Az autentikus kifejezőmód keresésében nagyon jelentős volt számára a párizsi tanulmányút 1953-ban, majd a görögországi, ciprusi és izraeli utak 1955-ben, valamint Henry Moore kiállítása Belgrádban szintén 1955-ben. Már az ötvenes években a szerb portrészobrászat kiemelkedő képviselőjének számított, és számos megrendelésnek tett eleget Jugoszláviaszerte.

Glid Nándor emlékműszobrászatában, fordulópontot jelent a *Mauthausenban*, 1957-ben a jugoszláv áldozatoknak emelt emlékmű. A két méter magas és hét méter széles kompozíció Glid Nándor mély együttérzését fejezte ki azokkal, akik a tragédia örvényében a drót túlsó oldalán

⁶⁴ Baranyi A., 1990.

⁶⁵ Subotić, I., 2012., 26. o.

sane ljudske likove, čija tela svojom linearnošću stvaraju stravični ornament. Ovo delo je krenulo od crteža i ostalo je kao crtež u prostoru, što je autora podstaklo na daljnja istraživanja vezana za vajarska rešenja ove teme – piše Ana Baranji, istoričarka umetnosti subotičkog Gradskog muzeja, koja je Glidu priredila retrospektivnu izložbu 1990. godine u subotičkom muzeju. Na međunarodnom, anonimnom konkursu raspisanom 1959. u spomen na žrtve logora u Dahauu (*Dachau*), prihvaćeno je takođe arhitektonsko-vajarsko rešenje Nandora Glida, nakon čega je 1965. realizovan i sam spomenik. Drugu varijantu spomenika u Dahauu je postavio 1979. u Jerusalimu, u znak sećanja na žrtve holokausta – na brdu sećanja – na prostoru spomen-parka Jad Vašem (Yad Vashem).⁶⁶

Spomenik Nandora Glida *Balada vešanih* u Subotici je podignut 1967. godine, na mestu gde je 18. novembra 1941. obešeno petnaest mladih revolucionara. Ovi mladi komunisti su većinom bili prijatelji Nandora Glida, a među njima je bilo deset Jevreja: dr Adolf Singer, Mikloš Švalb, Eden Kornštajn, dr Kalman Majer, Mikloš Majer, Laura Lola Vol, Gelert Perl, Konstantin Lakenbah, Jožef Liht, Mikloš Geršon.⁶⁷ Potresni događaj – javno vešanje njegovih mladih prijatelja – je ostavio duboki ožiljak u umetničkoj duši. Još 1963., nekoliko godina ranije pre podizanja ovog spomenika, Glid je izradio identičnu skulpturu malog formata koja je bila inspirisana poezijom renesansnog

⁶⁶ Baranji A., 1990.

⁶⁷ Lista pogubljenih je publikovana 1948. pod nazivom: Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941–1945, u izdanju Jevrejske veroispovedne opštine u Subotici.

voltak. Összefonódott, leredukált, a fájdalomtól elkorcsosult emberi alakokat ábrázolt, akik linearitásukkal borzalmas ornament képeznek. Ez a mű a rajzból indult, így maradt „túlságosan rajz a térben”, ami további kutatásokra ösztönzött a téma szobrászi megoldásával kapcsolatban – írja Baranyi Anna, a szabadkai Városi Múzeum művészettörténésze, aki megrendezte a művész retrospektív tárlatát 1990-ben. A dachau haláltábor áldozatainak kiírt anonim, nemzetközi pályázaton 1959-ben, elfogadták Glid Nándor architektonikus-szobrászi megoldását, 1965-ben pedig magát a szobrot is. A *Dachau* emlékmű változatát 1979-ben Jeruzsálemben állította fel a Holocaust áldozatainak emlékére – az emlékezés hegyén – a Yad Vashem emlékpark területén.⁶⁶

Glid Nándor szabadkai *Akasztottak balladája* emlékművét 1967-ben állították fel azon a helyen, ahol 1941. november 18-án felakasztottak tizenöt fiatal forradalmárt. Ezek a kommunista fiatalok többnyire Glid Nándor barátai voltak, s közöttük tíz zsidó volt: Dr. Singer Adolf, Schwalb Miklós, Kornstein Ödön, Dr. Mayer Kalmán, Mayer Miklós, Wohl Laura Lola, Perl Gellért, Lackenbach Konstantin, Licht József, Gerson Miklós.⁶⁷ A megrázó esemény, amely fiatal barátait érte – nyilvános felakasztásuk – mély nyomot hagyott a művészen. A szobor a felállításának évétől jóval korábban keletkezett 1963-ban kisméretű szobor formájában, amelynek kiindulópontja Francois Vil-

⁶⁶ Baranyi A., 1990.

⁶⁷ A névsor megjelent 1948-ban annak a füzetnek az elején, amelynek címe: Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941–1945., a Szabadkai Zsidó Hitközség kiadásában.

francuskog pesnika Fransoa Vijona, pod nazivom *Balada vešanih*. Prilikom izrade male skulpture, vajar nije ni pomislio da će ona kasnije poslužiti kao osnova za spomenik, izradio ju je za sebe i izložio na jednoj izložbi. Subotički pisac Lazar Merković, koji je ovu skulpturu video u Glidovom ateljeu, predložio je kao osnovu za izradu danas dobro poznatog spomenika.⁶⁸ Spomenik je otkriven 18. novembra 1967. na dan vešanja – u blizini mesta pogubljenja – u dvorištu negdašnje kasarne, u istom dvorištu u kom je ranije stajao spomenik kraljici Elizabeti, delo vajara Edea Telča. Nandoru Glidu je u godini otkrivanja spomenika priređena samostalna izložba u Subotici.

U godini otvaranja Osnovne škole „VIII vojvođanska udarna brigada”, 1980. godine je dvorištu te škole postavljena druga umetnikova skulptura u subotičkom javnom prostoru: *Plamena ptica*. Od bakra izrađen plamen koji se širi, postavljen na vrh ovalnog stuba u obliku štafete, simbolizuje plamenu pticu.⁶⁹ Polazna osnova za izradu ove skulpture je bila patriotska smrt Jana Palaha 15. januara 1969. samospaljivanjem u Pragu. Škola je dobila naziv po partizanskoj brigadi čiji je borac bio i Nandor Glid, dok danas ponovo nosi naziv Osnovna škola „Majšanski put”.⁷⁰

Najveći deo umetnikovih skulptura i grafika su inspirisali holokaust i rat. Njegovi spomenici u znak sećanja na

⁶⁸ Ćelić, S., 1994., 78; Duranci, B. – Počuča, V., 2001., str. 101.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ U dvorištu današnje škole još stoji zgrada koja je početkom 20. veka nosila ime Škola Majšanski put, a u kojoj se danas održava tehničko vaspitanje.

lon, reneszansz francia költő *Akasztottak balladája* volt. A kisméretű szobor készítésekor a szobrászművész nem gondolt arra, hogy emlékmű lesz belőle, saját magának alkotta és egy kiállításon ki is állította. Lazar Merković szabadkai író, aki a művet Glid műtermében látta, ezt a szobrot ajánlotta a mára jól ismert emlékmű kivitelezéséhez.⁶⁸ A szobrot 1967. november 18-án leplezték le, ugyanazon a napon amikor a kivégzések történtek – a vesztőhely helyszínének közelében – az egykori laktanya udvarán, ugyanabban az udvarban, ahol korábban Telcs Ede által készített Erzsébet emlékmű állt. Az *Akasztottak balladája* emlékmű avatásának évében, 1967-ben, Szabadkán megrendezték Glid Nándor egyéni kiállítását.

A VIII. Vajdasági Rohambrigád Általános Iskola átadásának évében, 1980-ban, az iskola udvarán állították fel a művész második szabadkai szobrát: a *Tűzmadarat*. A staféta formájú ovális kőoszlop tetején rézből készült terjedő láng a tűzmadarat jelképezi.⁶⁹ A szobor keletkezésének kiindulópontja Jan Pállach 1969. január 15-én Prágában véghezvitt patrióta tűzhalála volt. Az iskola arról a partizán brigádról kapta a nevét, amelyiknek Glid Nándor is tagja volt, ma pedig újra a Majsai Úti Általános Iskola nevet viseli.⁷⁰

Glid Nándor retrospektív tárlatát Baranyi Anna rendezte meg a Szabadkai Városi Múzeumban 1990-ben, egy szerb és magyar nyelvű katalógus kíséretében. Ekkor ke-

⁶⁸ Ćelić, S., 1994., 78; Duranci, B. – Počuča, V., 2001., 101. o.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ A mai iskola udvarában még áll az az épület, amely a 20. század elején a Majsai Úti Iskola nevet viselte, és amelyben ma a műszaki oktatás folyik.

holokaust su postavljani u Mauthausenu (1957), Dahauu (1965), Subotici (1967), Jerusalimu (1979), Kragujevcu (1980), Beogradu (1990) i Solunu (1997). Njegove skulpture i grafike se nalaze u nekoliko javnih zbirki: u subotičkom Gradskom muzeju, u beogradskom Muzeju modernih umetnosti i Muzeju jugoslovenske revolucije, u zbirci likovne kolonije Ečka, u novosadskom Muzeju savremene umetnosti Vojvodine, u kragujevačkom Narodnom muzeju, u somborskom Gradskom muzeju u zbirci Likovna jesen, itd. Jedan od njegovih najznačajnijih portreta je portret dr Alberta Vajsa iz 1956. koji se nalazi u zbirci beogradskog Jevrejskog istorijskog muzeja – umetnik je dugo godina bio član komisije u ovoj instituciji. Retrospektivnu izložbu Nandora Glida priredila je istoričarka umetnosti Ana Baranji u subotičkom Gradskom muzeju 1990, kojim povodom je izdat katalog na srpskom i na mađarskom jeziku. Tom prilikom je u muzejsku zbirku dospela i umetnikova grafička mapa pod nazivom *Holokaust*, koja je nastala 1985/86.⁷¹ U Beogradu je 2013. izdata sveobuhvatna monografija o životu i delu Nandora Glida na srpskom i engleskom jeziku, koju je napisala istoričarka umetnosti Irina Subotić. Njegove skulpture i grafike su bile izložene na likovnoj izložbi posvećenoj Klari Gereb i sedamdestogodišnjici deportovanja subotičkih Jevreja. Izložba je bila postavljena u prostorijama subotičkog Gradskog muzeja od maja do decembra 2014. godine.

⁷¹ Nandor Glid se pored vajarstva bavio i grafikom. Veoma intenzivno je radio u periodu od 1965. do 1970. kada se uglavnom bavio tehnikom monotipije. Njegove grafike imaju snažan dramski efekat i – nalik njegovim skulpturama – inspirisane su ljudskim patnjama i stravičnim ratnim zločinima. U njegovom opusu grafika zauzima naročito značajno mesto, pošto je on uvek pre izrade skulpture eksperimentisao u grafici, što se odražavalo na njegovu vajarsku delatnost.

rült a múzeum gyűjteményébe az 1985/86-ban keletkezett *Holokaust* című grafikai mappája is.⁷¹ A művész szobrai legnagyobb részét és grafikáit a holokaust és a háború ihlette. Köztéri, holokaust emlékművei állnak Mauthausenben (1957), Dachauban (1965), Szabadkán (1967), Jeruzsálemben (1979), Kragujevacon (1980), Belgrádban (1990), Thessalonikiben (1997). Szobrait és grafikáit több közgyűjtemény őrzi: Szabadkai Városi Múzeum, a belgrádi Modern Művészetek Múzeuma és a Jugoszláv Forradalmi Múzeum, az Écskai Művésztelep gyűjteménye, az újvidéki Kortárs Művészeti Múzeum, a kragujeváci Népmúzeum, a zombori Városi Múzeumban a Képzőművészeti Ősz gyűjteményben, stb. Az egyik legjelentősebb portréja Dr. Albert Weis portréja 1956-ból, a belgrádi Zsidó Történelmi Múzeum gyűjteményében található – ennek az intézménynek a művész bizottsági tagja volt hosszú éveken át. Belgrádban 2013-ban Irina Subotić művészettörténész által írott átfogó monográfia jelent meg Glid Nándor művészetéről és életéről szerb és angol nyelven. Szobrai és grafikái legutóbb a Geréb Klárának és a szabadkai zsidók deportálásának 70 éves évfordulójának szentelt képzőművészeti tárlaton voltak láthatóak a Szabadkai Városi Múzeumban 2014 májusától decemberéig.

⁷¹ Glid Nándor a szobrászat mellett grafikával is foglalkozik. Különösen 1965-től 1970-ig dolgozott sokat, amikor főként a monotípia technikát ápolta. Az a grafikái erőteljesen drámai hatásúak és - akárcsak szobrai is - az emberi szenvedés, illetve a háború borzalmas bűnténye által ihletettek. Munkásságában a grafika igen jelentős helyet foglal el és befolyásolja szobrászmunkásságát is, mert először mindig grafikában kísérletezik.

IZVORI

Dnevni listovi

Bácsmegyei Napló (Subotica)

Bácsország (Subotica)

Hírlap (Subotica)

Szombat (Subotica)

Korištena stručna literatura

Balázs G. Árpád (1969): *Bolyongó paletta*. Életjel, Szabadka.

Baranyi Anna (1987): *Balázs G. Árpád*. Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka.

Baranyi Anna (1990): *Glid Nándor*. Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka.

Braun Henrik, szerk. (1912): *Városháza, Szabadka 1912, felavatásának ünnepére*. Braun Henrik: Nagyvárad.

Csenkey és társai (1996): „Szecesszió és iparművészet”, Horányi Éva és Szilágyi András (szerk.) *Szecesszió*. Budapest: Iparművészeti Múzeum, 16–35.

Ćelić, Stojan (1994): *Sudbina skulpture*. Clio, Beograd.

Duranci, Bela – Počuča Gabrić, Vera (2001): *Javni spomenici opštine Subotica – Szabadka község köztéri emlékművei*. Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica – Községek közti Műemlékvédelmi Intézet, Szabadka.

FORRÁSOK

Napilapok

Bácsmegyei Napló (Szabadka)

Bácsország (Szabadka)

Hírlap (Szabadka)

Szombat (Szabadka)

Felhasznált szakirodalom

Balázs G. Árpád (1969): *Bolyongó paletta*. Életjel, Szabadka.

Baranyi Anna (1987): *Balázs G. Árpád*. Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka.

Baranyi Anna (1990): *Glid Nándor*. Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka.

Braun Henrik, szerk. (1912): *Városháza, Szabadka 1912, felavatásának ünnepére*. Braun Henrik: Nagyvárad.

Csenkey és társai (1996): „Szecesszió és iparművészet”, Horányi Éva és Szilágyi András (szerk.) *Szecesszió*. Budapest: Iparművészeti Múzeum, 16–35.

Ćelić, Stojan (1994): *Sudbina skulpture*. Clio, Beograd.

Duranci, Bela – Počuča Gabrić, Vera (2001): *Javni spomenici opštine Subotica – Szabadka község köztéri emlékművei*. Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica – Községek közti Műemlékvédelmi Intézet, Szabadka.

Fenves, J. Steven (2014): *The Life and Art of Klara Gereb*. AuthorHouse: Bloomington.

Gajdoš Tibor (1994-a): Jezivi triptih. *Rukovet*, XL/ 4–5., Subotica, 139–141.

Gajdoš Gotesman Tibor (1994-b): Subotički slikari Jevreji. *Rukovet*, XL/ 4–5., Subotica, 149–153.

Gajdos Tibor (1995): *Szabadka képzőművészete*. Életjel, Szabadka.

Gerold László (2001): *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Hermann Zoltán (2006): „Egy romantikus mese és a kasztráció fogalma. Hans Chirstian Andersen: Útitárs,” *Iskolakultúra*, XVI. 5. 42–48.

Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941–1945. (1948). Subotička Jevrejska Opština

Jelić, Dušan (1987): Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. *Zbornik*, 5, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1–192.

Kalapis Zoltán (2002): *Életrajzi kalauz*, I., Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Kósa László (2001): *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó: Budapest.

Nádai Pál (1922): „Gyermekképeskönyvek. Pályanyertes grafikusok,” *Magyar Iparművészet*, 3–5.

Ninkov K. Olga (2013): *Lica vremena. Portreti iz umetničke zbirke Gradskog muzeja u Subotici – Az idő arcai. A Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei*. Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka.

Ninkov K. Olga – Vuković Dulić, Ljubica (2013): *Secesija u subotičkim javnim zbirkama – Szecesszió a sza-*

Fenves, J. Steven (2014): *The Life and Art of Klara Gereb*. AuthorHouse: Bloomington.

Gajdoš Tibor (1994-a): Jezivi triptih. *Rukovet*, XL./ 4–5., Subotica, 139–141.

Gajdoš Gotesman Tibor (1994-b): Subotički slikari Jevreji. *Rukovet*, XL./ 4–5., Subotica, 149–153.

Gajdos Tibor (1995): *Szabadka képzőművészete*. Életjel, Szabadka.

Gerold László (2001): *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Hermann Zoltán (2006): „Egy romantikus mese és a kasztráció fogalma. Hans Chirstian Andersen: Útitárs,” *Iskolakultúra*, XVI. 5. 42–48.

Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941–1945. (1948). Subotička Jevrejska Opština

Jelić, Dušan (1987): Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. *Zbornik*, 5, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1–192.

Kalapis Zoltán (2002): *Életrajzi kalauz*, I., Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Kósa László (2001): *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó: Budapest.

Nádai Pál (1922): „Gyermekképeskönyvek. Pályanyertes grafikusok,” *Magyar Iparművészet*, 3–5.

Ninkov K. Olga (2013): *Lica vremena. Portreti iz umetničke zbirke Gradskog muzeja u Subotici – Az idő arcai. A Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei*. Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka.

Ninkov K. Olga – Vuković Dulić, Ljubica (2013): *Secesija u subotičkim javnim zbirkama – Szecesszió a szabadkai*

badkai közgyűjteményekben. Szabadkai Városi Múzeum: Szabadka.

Subotić, Irina (2012): *Nandor Glid*. Fondacija Vujičić kolekcija, Beograd.

Vujnović Prčić, Gordana – Aladžić, Viktorija – Grlica, Mirko (2004): *Gradotvorci –Városteremtők I.*, Városi Múzeum: Szabadka.

Vujnović Prčić, Gordana – Aladžić, Viktorija – Grlica, Mirko (2006): *Gradotvorci –Városteremtők II.*, Városi Múzeum: Szabadka.

Zádor Anna – Genhton István, szerk. (1965): *Művészeti lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Elektronski izvori

A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig.

http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/t

NÁDAI PÁL (1922): „Gyermekképeskönyvek. Pályanyertes grafikusok,” *Magyar Iparművészet*, 3–5. http://epa.oszk.hu/01000/01059/00149/pdf/EPA01059_Magyar_Iparmuveszet_1922_01_003-005.pdf (2014.08.08)

közgyűjteményekben. Szabadkai Városi Múzeum: Szabadka.

Subotić, Irina (2012): *Nandor Glid*. Fondacija Vujičić kolekcija, Beograd.

Vujnović Prčić, Gordana – Aladžić, Viktorija – Grlica, Mirko (2004): *Gradotvorci –Városteremtők I.*, Városi Múzeum: Szabadka.

Vujnović Prčić, Gordana – Aladžić, Viktorija – Grlica, Mirko (2006): *Gradotvorci –Városteremtők II.*, Városi Múzeum: Szabadka.

Zádor Anna – Genhton István, szerk. (1965): *Művészeti lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Elektornikus források

A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig.

http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/t

NÁDAI PÁL (1922): „Gyermekképeskönyvek. Pályanyertes grafikusok,” *Magyar Iparművészet*, 3–5. http://epa.oszk.hu/01000/01059/00149/pdf/EPA01059_Magyar_Iparmuveszet_1922_01_003-005.pdf (2014.08.08)

ILUSTRACIJE

ILLUSZTRÁCIÓK

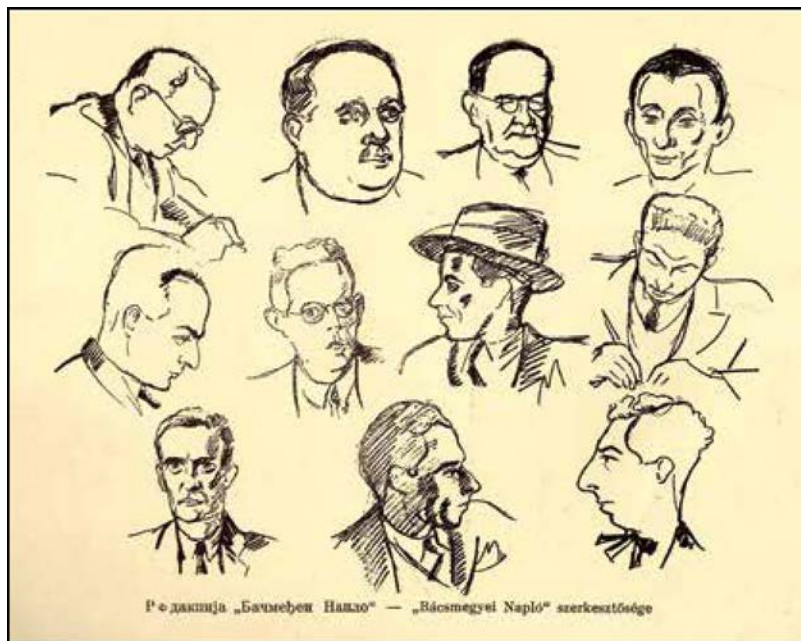

Rodna kuća Klare Gereb; od 1996. Zavičajna galerija dr Vinko Perčić
Geréb Klára szülőháza; 1996 óta Dr. Vinko Perčić Honi Képtár
(Photo: Hevér M.)

Nadgrobná ploča Julije i Vilmoša Tausiga
na subotičkom jevrejskom groblju
Tausig Júlia és Vilmos sírköve
a szabadkai zsidótemetőben
(Photo: Ninkov K. O.)

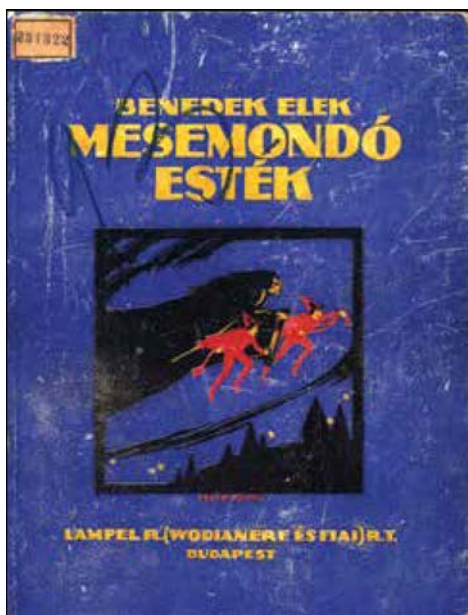
Dom Klare Gereb od 1927. do 1944; od 2008. zgrada Gradskog muzeja Subotica / Geréb Klára otthona 1927-től 1944-ig; 2008-tól a Szabadkai Városi Múzeum épülete
(Photo: Hevér M.)

Portreti Arpada G. Balaža o članovima redakcije *Báčmeđei naploa* objavljeni u knjizi *Báčka galerija*, 1927. / Balázs G. Árpád arcképei a *Báцsmегјеи Наплó* szerkesztőségének tagjairól a *Báčkai galéria* című könyvben, 1927.

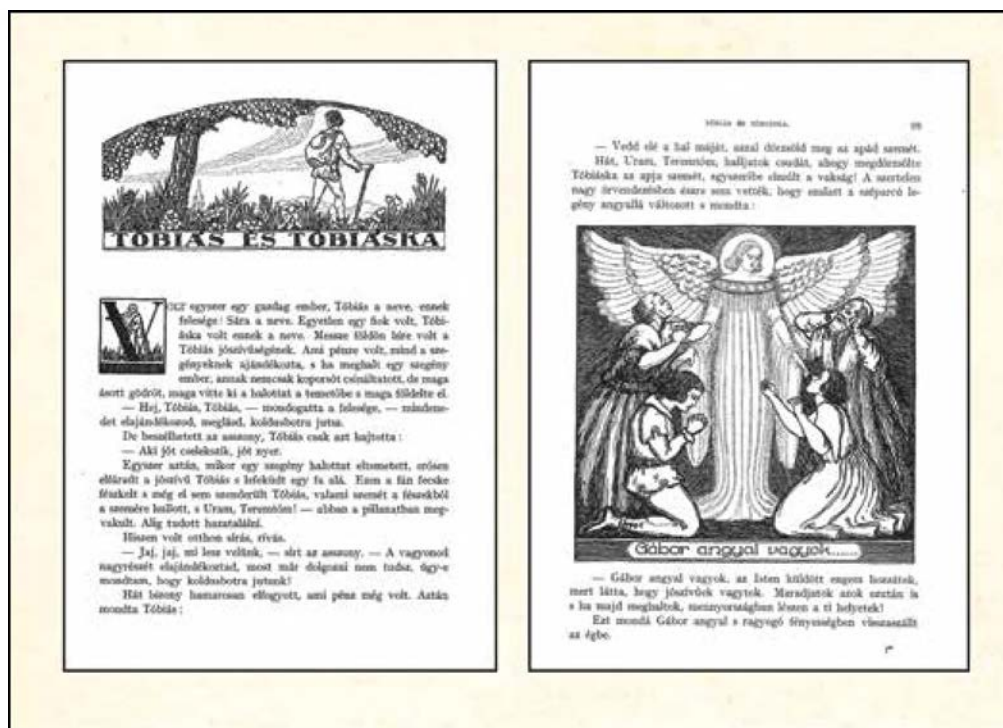
Klara Gereb: *Enterijer*, litografija.
Gradski muzej Subotica
Geréb Klára: *Szobabelső*, litográfia.
Szabadkai Városi Múzeum
(Photo: Hevér M.)

Naslovna strana zbirke bajki Eleka Benedeka rad je Klare Gereb, 1925.
Benedek Elek mesekötetének címlapja
Geréb Klára munkája, 1925.

Unutrašnje ilustracije Gereb Klare u knjizi Eleka Benedeka, 1925.
Geréb Klára Benedek Elek mesekötetének belső illusztrációi, 1925.

Fotografija Klare Gereb iz subotičkog lista *Szombat*, 1925.
Geréb Klára fotója a szabadkai *Szombat* című lapban, 1925.

Subotička sinagoga koja je sagrađena na osnovu projekta Dežea Jakaba i Marcela Komora, 1902.

A szabadkai zsinagóga, amely Jakab Dezső és Komor Marcell tervei alapján épült, 1902.

A suboticaí zsidó templom jubiláris oltárfüggönye

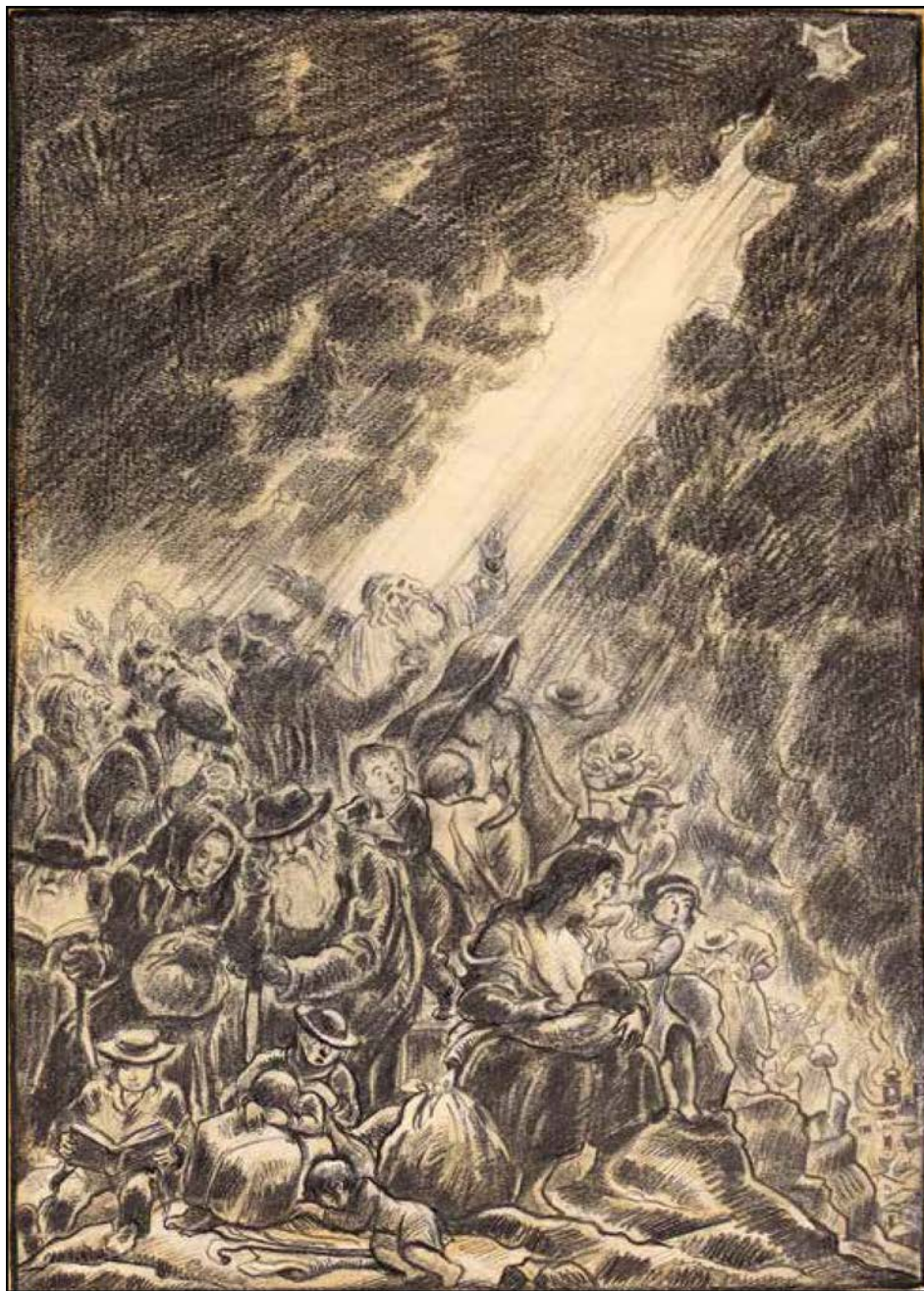
— Tervezte GERÉB KLÁRI —

Nacrt Klare Gereb za novi parohet; fotografija je objavljena u listu *Szombat* 1922.

A Geréb Klára által tervezett tórafüggöny, amelynek fotója a *Szombat* című lapban jelent meg 1922-ben

Balaž G. Arpad: *Prognani*, 1938.
Gradski muzej Subotica
Balázs G. Árpád: *Küzöttek*, 1938.
Szabadkai Városi Múzeum
(Photo: Hevér M.)

Nandor Glid: *Transportation*,
litofotografija iz grafičke mape *Holokaust*,
1985/86. Gradski muzej Subotica
Glid Nándor: *Transportation*, litofotó
a *Holokaust* című mappából, 1985/86.
Szabadkai Városi Múzeum
(Photo: Hevér M.)

Nandor Glid: *Jama*, litofotografija iz
grafičke mape *Holokaust*, 1985/86. Gradski
muzej Subotica / Glid Nándor: *Tömegsír*,
litofotó a *Holokaust* című mappából,
1985/86. Szabadkai Városi Múzeum
(Photo: Hevér M.)

Nandor Glid i njegova skulptura izvedena u
Dahauu, 1968.
Glid Nándor és a Dachauban felállított
szoborkompozíciója, 1968.

Detalj retrospektivne izložbe Nandora Glida u
Gradskom muzeju Subotica, 1990.
Glid Nándor retrospektív kiállításának részlete a
Szabadkai Városi Múzeumban, 1990.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(=411.16)(497.113 Subotica)“1920/1944“

SUBOTICA = Szabadka : 1920-1944 : prilozi istoriji
subotičkih Jevreja = adalékok a Szabadka Zsidóság
történetéhez. - Subotica : Jevrejska opština, 2014 (Szabadka
: Grafoprodukt). - 215 str. : ilustr. ; 21 cm

Tiraž 500. - Bibliografija.

ISBN 978-86-87621-07-7

a) Суботица - Историја - Јевреји - 1920-1944 - Зборници
COBISS.SR-ID 292757767

СУБОТИЦА, Синагога
SUBOTICA, Sinagoga

